

У збірнику містяться матеріали, у яких досліджується теоретичний внесок в економічну науку Миколи Івановича Зібера в контексті історичного минулого та сучасності. Дається сучасне осмислення історичної постаті М.І. Зібера, його багатогранної ідейної та науково-теоретичної спадщини. Розглядаються основні здобутки М.І. Зібера в різних галузях економічної науки, проблем ринкової перебудови, підприємництва, кооперації, первісної економічної культури.

Розраховано на викладачів, наукових співробітників, аспірантів та студентів.

The edition deals with proceedings, devoted to the Mykola Ivanovich Ziber's theoretical achievements to the economic science in the context of past and modern times. A modern estimation of M.I. Ziber as a historical personality is given, his multipurpose theoretical and scientific heritage. The contribution made by M.I. Ziber into economic theory, problems of the industrial development and market reorganization, business, co-operation, primitive economic culture.

For scientists, professors, aspirants and students.

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР	В.Д. Базилевич, д-р екон. наук, проф.
РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ	В.М. Шелудько, канд. техн. наук, доц. (заст. відп. ред.); А.А. Чухно, д-р екон. наук, проф., акад. НАН України; Д.М. Черваньов, д-р екон. наук, проф., чл.-кор. АПН України; В.А. Євтушевський, д-р екон. наук, проф.; П.С. Єщенко, д-р екон. наук, проф.; І.О. Лютий, д-р екон. наук, проф.; В.О. Мандибура, д-р екон. наук, проф.; А.О. Старостіна, д-р екон. наук, проф.; О.І. Черняк, д-р екон. наук, проф.; В.Г. Швець, д-р екон. наук, проф.; А.В. Шегда, д-р екон. наук, проф.; В.Л. Осецький, д-р екон. наук, проф. (відп. секр.).
Адреса редколегії	03022, Київ-22, вул. Васильківська, 90-а, корп. економічного факультету; ☎ (38044) 259 71 82
Затверджено	Вченою радою економічного факультету 24.04.07 (протокол № 9)
Атестовано	Вищою атестаційною комісією України. Постанова Президії ВАК України №1-05/7 від 09.06.99
Зареєстровано	Міністерством інформації України. Свідоцтво про державну реєстрацію КІ № 251 від 31.10.97
Засновник та видавець	Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет"
	Свідоцтво внесено до Державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02
Адреса видавця	01601, Київ-601, 6-р Т.Шевченка, 14, кімн. 43; ☎ (38044) 239 31 72, 239 32 22; факс 239 31 28

ЗМІСТ

Базилевич В. Творча спадщина М.І. Зібера в контексті еволюції сучасної економічної науки.....	4
Гайдай Т. Методологічна рефлексія з приводу і в контексті наукової спадщини М. Зібера	7
Горкіна Л. М.І. Зібер у дореволюційній літературі.....	14
Гражевська Н. М.І. Зібер про діалектику в її застосуванні до науки.....	20
Нестеренко О. Історико-еволюційний підхід у науковій спадщині М. Зібера	23
Вернигора Л. Формування та розвиток наукових поглядів М.І. Зібера	27
Гош О. Що підказав би нам М.І. Зібер.....	30
Осецький В., Катигрובה О. Ідеї М. Зібера в контексті інституційних реформ	32
Фещенко В. Проблеми ринкової перебудови господарства у працях М.І. Зібера	35
Маслов А. М.І. Зібер про первісні інститути обміну у праці "Нариси первісної економічної культури"	37
Галицька Е. Роль М.І.Зібера у розробці теоретико-методологічних засад статистичного спостереження.....	41
Толстов Р. М.І. Зібер про підприємництво та підприємців.....	43
Тимченко Ю. Висвітлення М. Зібером проблем кооперації.....	46
Баталова Т. Ідеї М.І. Зібера у формуванні конкурентної політики країн із перехідною економікою	48
Подольн І. Внесок М.І. Зібера в становлення системної парадигми в економічній теорії.....	49
Кудлак В. Порівняльна характеристика поглядів М.І. Зібера та М.Х. Бунге на економічну теорію марксизму	51
Томчук Н. Питання кооперації в історико-економічних дослідженнях М.І. Зібера	54
Наумов О. Місце та роль промислового розвитку в історико-економічних дослідженнях М.І. Зібера	55
Новікова І. М.І. Зібер про історичний розвиток форм господарської діяльності	57
Глушицька Н. М.І. Зібер: аналіз природи кооперації.....	60

CONTENTS

Bazylevich V. Creative heritage of M.I. Ziber in the context of evolution of contemporary economic science	4
Gayday T. Methodological reflection in connection and in the context with M. Ziber's academic heritage	7
Gorkina L. M.I. Ziber in pre-Revolutionary literature	14
Grazhevska N. M.I. Ziber about Dialectics in its application to the science.....	20
Nesterenko O. Historical-evolutional approach in M. Ziber's scientific heritage.....	23
Vernigora L. Formation and development of M.Ziber's scientific views.....	27
Gosh O. What M.Ziber would have advised us.....	30
Osetsky V., Katygrobova O. Ideas of M.Ziber's in context of institutional reforms.....	32
Feshchenko V. The problems of market transformation of economy in M.I.Ziber articles	35
Maslov A. M.I. Ziber about primitive institutions of exchange in the work "Essay of the primitive economical culture"	37
Galizka E. The M. I. Ziber's contribution working out theoretical and methodical basis of statistical observation.....	41
Tolstov R. M.I. Ziber about entrepreneurship and entrepreneurs	43
Timchenko Yu. M.Ziber's showing of cooperation problems	46
Batalova T. Ideas of M. Ziber have to form competition politic countries with the transitional economic	48
Podolyan I. M. Ziber's contribution to becoming of the system paradigm in economic theory	49
Kudlak V. Comparative characteristic of M. Ziber's and M. Bunge's views on Marxist economic theory	51
Tomchuk N. Cooperation policy in the creation of M.I. Ziber's.....	54
Naumov O. Position and role of industrisl development in the historical and economic researches of M.I. Ziber's	55
Novikova I. M.I. Ziber about historical development of ekonomikc activities	57
Glushitskay N. M.I. Ziber: The analise the cooperation's nature.....	60

ТВОРЧА СПАДЩИНА М.І. ЗІБЕРА В КОНТЕКСТІ ЕВОЛЮЦІЇ СУЧАСНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ НАУКИ

Стаття присвячена дослідженню творчої біографії та інтелектуального спадку видатного українського вченого другої половини XIX ст. Миколи Івановича Зібера в контексті новітніх економічних розвідок, пов'язаних з так званою "антропологічною революцією" в суспільних науках.

The paper studies the creative record and intellectual heritage of a distinguished Ukrainian scientist of the second half of the 19-th century Mykola Ziber in the context of the recent economic explorations into the so-called 'anthropological revolution' in social science.

У кінці XX на початку XXI ст. суспільство переживає глибокі трансформації, пов'язані з переходом від індустріальної до постіндустріальної цивілізації, прискоренням процесів глобалізації. Необхідність формування нової наукової картини світу відроджує інтерес дослідників до фундаментальних проблем економічної теорії на новому рівні діалогу різноманітних шкіл та напрямів з одночасним осмисленням традицій та досвіду наукових дискусій минулого. Для вітчизняної економічної науки, яка тривалий час була ізольована від світового інтелектуального поступу, творчі здобутки минулого представляють матеріал першочергової значимості, оскільки завжди "...краще знати власну інтелектуальну спадщину, ніж просто здогадуватися, що вона зберігається десь у невідомому місці і написана іноземною мовою" [1, с. 637].

Однією з важливих сторінок розвитку економічної науки в Україні є творча діяльність видатного вченого другої половини XIX ст. Миколи Івановича Зібера, якого сучасники характеризували як "серйозного дослідника," кращого на той час "знавця англійської класичної політекономії, її попередників та продовжувачів," "людину глибокої та прекрасної душі, великої щирості та правдивості," "натуру етико-нормативного складу," основною рисою якої була "неухильна моральна вимогливість," "глибокий аналітичний розум, по-дитячому чисте серце, ідеальна доброта," "бездоганна чесність не лише вчинків, але й потаємних думок" [8].

М.І. Зібер народився 10 березня 1844 р. в м. Судаку Таврійської губернії в родині швейцарського колоніста та українки. Після закінчення Сімферопольської гімназії у 1863 р. він вступив на юридичний факультет Київського університету святого Володимира. Ще в студентські роки майбутній науковець привертав увагу викладачів дисциплінованістю, "обдарованістю, серйозною начитаністю" [7, с. 11–12]. За свідченнями очевидців його улюбленим предметом була політична економія, яку викладав М.Х. Бунге. Останній ставився до Зібера "з увагою та турботою, намітивши його своїм стипендіатом" [7, с. 12].

Після закінчення університету в 1867 р. М.І. Зібер деякий час працював у Волинській губернії мировим посередником. У 1868 р. він повернувся до Києва, здав магістерські іспити і в 1869 р. захистив магістерську дисертацію "Теорія цінності й капіталу Д.Рікардо у зв'язку з пізнішими доповненнями та роз'ясненнями." Перша наукова праця українського дослідника була опублікована в "Університетських відомостях" у 1871 р., за свідченнями його начитаність, ерудицію та потужний творчий потенціал.

Після отримання ступеня магістра М.І. Зібер разом з випускником Київського університету святого Володимира С.А. Подолинським відбув у закордонне відрядження для поповнення знань з економічної теорії. У звіті за результатами цього відрядження він писав, що "вибрав Гейдельберг для початкових занять за кордоном," тому що прагнув прослухати лекції професора К. Кніса (відомого представника "старої" історичної школи в Німеччині) та познайомитися з багатою університет-

ською бібліотекою, яка б "дала можливість зайнятися розробкою не лише загальних, а й спеціальних економічних питань" [9, с. 1].

Цікавою для істориків економічної думки є наведена в звіті українського дослідника яскрава характеристика поглядів представників німецької історичної школи. "Подібно Рошеру, – пише М.І. Зібер, – Кніс незадоволений тим напрямком письменників різних шкіл та відтінків, який примушує їх абсолютно нехтувати історичною стороною справи: він жаліється на абсолютизм, зокрема, на космополітизм та перпетуалізм школи Сміта, під впливом яких абсолютно не беруться до уваги ті чи інші історичні, місцеві та плеємні особливості господарських положень і явищ. Він стверджує, що історичне розуміння політичної економії засновано на тому принципі, що господарські явища, в яких би видах та формах ми їх не знаходили, складають плід історичного розвитку, що вони знаходяться в живому зв'язку з цілим організмом народно-історичних періодів та виростають з умов часу, простору та національностей... Кніс не поділяє думки англійських економістів відносно переважання в господарському житті особистого інтересу, як основного начала, із якого можуть бути виведені всі найважливіші економічні закони. Він дійсно знаходить його неповним, недостатнім, таким, що не охоплює собою всіх життєвих явищ, і поряд з ним допускає дію інших стимулів, подібно до більшої частини німецьких письменників... Він вважає, що кращим знаряддям для дослідження економічних явищ повинна слугувати аналогія, яка принесла вже стільки корисних результатів іншим наукам... Основними рисами економічних фактів він вважає не спільне та однорідне в них, а навпаки, окреме та особливе" [9, с. 5–7].

Цікаво зазначити, що коментуючи деякі положення концепції К. Кніса, які мають "незаперечну важливість," український дослідник звертає особливу увагу на теорію та історію страхових товариств. "Теорія страхових товариств, так само як і теорія багатьох інших новітніх суспільних економічних закладів, – зазначає М.І. Зібер, – ще чекають своєї розробки і в наш час дозволяють лише здогадуватися, що в них приховано багате джерело матеріалу для таких широких висновків, які на перший погляд не можна й передбачити" [9, с. 3].

Звіт за результатами відрядження засвідчує, що по закінченню першого семестру М.І. Зібер переїхав у Цюрих, "де професор Ланге очолив літні курси логіки та соціально-моральної статистики, а професор Бюмерт – курс по соціальному питанню та екскурсії на заводи, фабрики та інші заклади з метою ознайомлення студентів з господарською практикою" [9, с. 8]. По закінченню літнього семестру український дослідник переїхав у Лейпциг з метою відвідування лекцій з "практичної політичної економії" В. Рошера. Навесні він планував відвідати Бельгію, Францію, Англію та продовжити заняття в саксонському та прусському статистичних бюро.

Таким чином під час закордонного відрядження М.І. Зібер не лише ґрунтовно ознайомився зі станом економічної науки в Західній Європі, визначив головні на-

прями майбутніх економічних досліджень, але й доклав чимало зусиль до того, щоб краще зрозуміти практику господарського розвитку західноєвропейських країн.

У 1873 р. М.І. Зібер повернувся до Києва та продовжив працю в галузі політичної економії, економічної історії та статистики на посаді доцента Київського університету. Його лекції з економічної теорії викликали жвавий інтерес студентів і науковців, зокрема, М.П. Драгоманова та С.А. Подолінського. Значною подією у розвитку вітчизняних економічних досліджень стала публікація у 1873 р. здійсненого М.І. Зібера перекладу праці Д.Рікардо "Начала політичної економії" та історико-економічного дослідження "Життя і праці Д.Рікардо" [10, с. 1–23]. У передмові до цього твору М.І. Зібер писав: "наша економічна література, що виникла зовсім недавно, збагатилася в останні 8-10 років, не враховуючи перекладів багатьох другорядних французьких авторів, перекладами видатних економістів-класиків, якими є А. Сміт, Т. Мальтус, і, частково, Джон Стюарт Міль. Але за якимось дивним збігом обставин непереказаним виявився письменник, який у своєму роді представляє ніяк не менше, але, мабуть, більш повчальне явище, ніж інші представники англійської школи... як з боку наукових прийомів, так і зі сторони змісту. Внесок у науку Д. Рікардо ніскільки не поступається за своїми розмірами та доброякісністю тому, що було зроблено в цій галузі А. Смітом, Т. Мальтусом та ін." [3, с. 11–12].

70-ті роки ХІХ ст. було відзначено плідною громадською діяльністю М.І. Зібера, його активною участю у роботі Київської громади та Південно-Західного відділення Російського географічного товариства. Історичні джерела засвідчують, що після ліквідації кріпацтва та загального похвалення інтелектуального життя в Україні набули поширення так звані "громади" – незалежні об'єднання демократичної національної інтелігенції. У цей період найбільш впливовою силою українського руху була Київська громада, яка налічувала понад 300 осіб. Її основу складала університетська професорська еліта: історики В.Б. Антонович, М.П. Драгоманов та О.М. Лазаревський; правознавець О.Ф. Кистяківський, філолог П.Г. Житецький, економіст М.І. Зібер, композитор М.В. Лисенко, письменники М.П. Старицький та П.П. Чубинський, навколо яких гуртувалась талановита українська молодь. У 1873 р. український науковий громадський вдалося створити власне наукове об'єднання: в Києві було відкрито Південно-Західне відділення Російського географічного товариства. Товариство розгорнуло інтенсивну діяльність у галузі дослідження історії, етнографії та господарського життя українського народу. В 1874 р. за ініціативою товариства було проведено одноденний перепис населення Києва у зв'язку з чим М.І. Зібер розробив програму для збирання статистичних відомостей. Складена Зібера програма проведення статистичних досліджень, опублікована в 1875 р. під назвою "Досвід програми для збору статистико-економічних відомостей" була визнана однією з кращих і використана, зокрема, земськими статистиками Чернігівщини. Однак у зв'язку з наступом царської реакції Південно-Західне відділення Російського географічного товариства проіснувало недовго. 18 травня 1876 р. російський цар Олександр II підписав ганебний указ про заборону української літератури та закриття товариства.

Протестуючи проти наступу реакції, антиукраїнських репресій царського уряду та звільнення з роботи М.П. Драгоманова М.І. Зібер залишив Київський університет і виїхав на постійне місце проживання у Швейцарію. До цього часу відноситься його одруження на Н.Й. Шумовій – докторі медицини та асистентці при Бернській клініці.

В еміграції український дослідник продовжував інтенсивну наукову діяльність та публікував свої статті на економічні, соціологічні та історичні теми в західноєвропейських наукових виданнях і російських журналах (інформаційно-публіцистичні збірники "Громада", які видавав у Женеві М. Драгоманов, віденська "Січ", журнали "Вісник Європи", "Слово", "Знание", "Отечественные записки", "Русская мысль" та ін.). Як зазначають дослідники творчого спадку Н.І. Зібера, "в статтях його, – і поточних, що стосувалися економічної злочи дня, і теоретичних, що представляли, більшою частиною, аналіз нових економічних учень і трактатів – редакції журналів цінували знання предмету, багатство матеріалу, ясність поглядів, що відстоювалися" [7, с. 17].

Важливим етапом на творчому шляху українського дослідника стало знайомство з економічною теорією К. Маркса та зустріч з німецьким вченим у Лондоні в 1881 р. В 1876-1878 рр. у журналах "Знание" та "Слово" М.І. Зібер опублікував низку статей "Економічна теорія К. Маркса", в яких виклав зміст І тому "Капіталу." На думку Л.Н. Клейнборта, у цих працях "Зібер показав, що Маркс виріс на ґрунті наукових традицій з одного боку, та на ґрунті певних суспільних устремлінь – з другого, і, лише відірвавши його від попередньої йому науки, можна позбавити читача можливості оцінити, якою мірою теорії його є науковими" [7, с. 68].

У 1883 р. вчений опублікував фундаментальну працю "Нариси первісної економічної культури," в якій здійснив спробу "вникнути в природу первісних економічних інституцій" та "здійснити порівняльний аналіз та синтез відомої частки матеріалу, що стосується властивостей економічної організації та деяких закладів права у первісних народів" [6, с. 1; 4]. Як відомо, на той час дослідженням історичного процесу розвитку людства займалися в основному історики, лінгвісти, археологи, антрополози та етнографи, які вивчали первісний устрій різних неєвропейських народів. Однак предмет їхніх наукових пошуків обмежувався матеріальною культурою у вузькому розумінні слова: зростанням продуктивності праці, добуванням вогню, винаходом знарядь, будівництвом житла тощо. Водночас дослідження економічних відносин (організації праці, форм виробництва, споживання, обміну, кооперації, первісних політико-економічних інституцій) майже не здійснювалися. Заслугою М.І. Зібера стало ґрунтовне вивчення общинних форм господарства як "універсальних форм економічної діяльності на різних щаблях розвитку". "Общинні форми господарства на їхніх різних стадіях, – писав український вчений, – представляють універсальні форми економічної діяльності на різних ступенях розвитку... Для наукового підтвердження цього припущення зроблено дуже мало, оскільки відомості, стосовно господарського життя народів Океанії, Америки, Азії і Африки до теперішнього часу майже не підлягали самостійному та цілісному опрацюванню" [6, с. 3 – 4]. Заслугою українського дослідника став також ґрунтовний та всебічний аналіз первісних видів власності, початкових форм обміну, сімейних господарських відносин тощо.

Важливо зазначити, що М.І. Зібер не лише дослідив уявлення різних народів про працю та власність, зробивши висновок щодо "універсальності такого способу бачення", але й здійснив спробу висвітлити національні форми та особливості нагромадження капіталу в Росії, пов'язані з економічною відсталістю, збереженням соціально-економічної та правової опори деспотизму. Йому належить заслуга вивчення економічної культури українців, виявлення її загальних та специфічних рис на основі глибокого розуміння національних традицій і ментальності. На думку тогочасних дослідників, "в теперіш-

ній час основні ідеї "Нарисів первісної економічної культури" ввійшли, що називається, в ужиток, але в часи Зібера потрібно було мати великий талант та розум для їхнього обґрунтування" [7, с. 74]. В історико-економічній літературі підкреслюється, що "аналіз матеріалу, зібраного Зібером, між іншим, в Британському музеї, в Лондоні був таким ретельним; важливість висновків, освітлених загальною точкою зору, настільки значною, що його праця стала в ряд з дослідженнями таких видатних вчених, що вивчали минуле, як Спенсер і Мен" [7, с. 78].

У 1884 р. М.І. Зібер повернувся на батьківщину. При підготовці другого видання дисертації, опублікованого в 1885 р., вчений використав статті 1876-1878 рр. і книга вийшла під назвою "Давід Рікардо і Карл Маркс в їх суспільно-економічних дослідженнях". У цій праці український дослідник поставив завдання: а) вказати на співвідношення між методами досліджень Д. Рікардо і його школи та деякими загальними правилами спостереження економічних явищ; б) виявити "той внутрішній і безпосередній зв'язок, який існує між вченням Д. Рікардо про цінність і капітал... і новітніми дослідженнями стосовно тих же предметів" [5, с. 32]. Водночас, на думку істориків економічних учень, ця книга давала набагато більше, ніж обіцяв її заголовок: вона давала історико-теоретичне дослідження учення про цінність всієї класичної школи економістів, в т.ч. А. Сміта, Т. Мальтуса, Дж.Ст. Мілля, Д. Рікардо та К. Маркса.

Виходячи з того, що "немає джерела, з якого б витекло більше помилок і протиріч, ніж з хиткого і не точного змісту слова "цінність" [4, с. 110]. М.І. Зібер проаналізував та співставив різні концепції цінності, дослідив "зміст формули цінності Рікардо" на протигагу "формулі Кері (витрати відтворення), чи Бастіа (обмін двох різних послуг), чи сеньйора Вальраса (рідкість)" [4, с. 111]. Характеризуючи Д. Рікардо "якщо не засновником, то в крайньому разі кращим виразником трудової теорії цінності", український вчений із захопленням відносився до праць англійського економіста, які, на його думку, відрізняються "майже математичною строгістю та точністю, чудово привчаючи розум до послідовного мислення" [4, с. 76].

Послідовно відстоюючи трудову теорію вартості М.І. Зібер трактував працю як "підґрунтя цінності речей", а "кількість праці, необхідної для їх виробництва", як "правило, що визначає відносні кількості предметів, які обмінюються" [4, с. 100–126]. Заслугою вченого стало висвітлення методологічних засад, витоків та спадкоємності учення К. Маркса. На думку українського дослідника, "...від постановки питання школою Сміта-Рікардо був лише один крок до такого визначення предмета, яке по відношенню до якості й точності... не залишає бажати нічого іншого. Заслуга в знаходженні такого визначення разом з цілим рядом важливих доповнень до відомої теорії належить німецькому економісту К. Марксу" [4, с. 117].

Загальновідомим є факт високої оцінки К. Марксом творчого доробку українського вченого як науковця європейського масштабу. В післямові до другого видання свого твору автор "Капіталу" писав: "Ще в 1871 р. М. Зібер, професор політичної економії в Київському університеті, у своїй праці "Теорія цінності і капіталу Рікардо" показав, що моя теорія вартості, грошей і капіталу в її основних рисах є необхідним подальшим розвитком учення Сміта-Рікардо. При читанні цієї цінної книги західноєвропейського читача особливо вражає послідовне проведення раз прийнятої чисто теоретичної точки зору" [4, с. 44].

Напружена наукова праця спричинила погіршення здоров'я М.І. Зібера. Останні роки свого життя він провів у Ялті, де і помер 23 квітня 1888 р.

Таким чином М.І. Зібер є видатним представником плеяди українських економістів останньої третини ХІХ – початку ХХ ст., завдяки яким національна економічна наука сформувалась та зайняла достойне місце в світовій економічній думці. "Син швейцарця, що оселився у Таврії, і українки, Зібер у своїй особі якнайкраще відбивав тип людини, де перехрещувалися, з одного боку, українські, з іншого – європейські зв'язки. Працюючи в Україні, він був європеєць, перебуваючи в Європі – зберіг українство" [2, с. 1086–1087], – писали дослідники творчого спадку українського вченого. На думку Л.М. Клейнборта, "ясність думки, сила доказів, чисто європейська ерудиція" сприяли тому, що український вчений не лише "блискуче захищав основні принципи класичної економії", але й збагатив економічну літературу "видатними дослідженнями економічного побуту країн Європи, а також первісної економічної культури" [7, с. 64].

У цьому контексті заслуговують на увагу новітні економічні дослідження, пов'язані з так званою "антропологічною революцією" в сучасній науці та формуванням економічної антропології як провідної гуманітарної науки, здатної по-новому осмислити еволюцію господарського життя суспільства [11, с. 3–17]. В науковій літературі виокремлено наступні напрями корекції ряду важливих методологічних основ сучасного економічного знання з урахуванням результатів розвитку антропології.

1. Нові оцінки господарського життя досучасних суспільств (забезпечення достатку за рахунок стримування потреб, невиснажливості та нерегулярності праці, співставності її ефективності з точки зору співвідношення робочого та неробочого часу, працюючих та непрацюючих із значно пізнішими періодами розвитку людства, прийнятний за рівнем калорійності раціон харчування) привертають все більшу увагу дослідників глобальних проблем, які акцентують увагу на природно-марнотратному характері розвитку сучасної цивілізації. Цікавим у цьому контексті є здійснене М.І. Зібером дослідження первісної економічної культури та висновок вченого щодо "нерівномірності і незначної кількості праці як загального правила життя первісних народів". При цьому вчений звертає увагу на "відсутність багатства, за виключенням лише найнеобхідніших предметів, та силу-силенну вільного часу" [6, с. 154].

2. Антропологічна відповідь на виклики глобалізації пов'язана з обґрунтуванням необхідності вирішення загальноцивілізаційних проблем людства не стільки за рахунок трансформації зовнішніх умов його існування, скільки внаслідок зміни самої людини, її природи та поведінкових стереотипів, подолання "ринкового фундаменталізму" та "антропологічної моделі людини як істоти, одержимої жагою панування" [11, с. 14].

3. Відкриття антропологів, які засвідчили, що для примітивних суспільств не характерно домінування індивідуалістичної психології, заснованої на почутті приватної власності та природній схильності до обміну, заперечують традиційне уявлення про давнє походження "економічної людини" та уможливають висновок щодо підпорядкування доринкового економічного життя системі соціальних зв'язків.

3. Переосмислення нагромадженого історичного господарського досвіду на основі вивчення неринкових відносин у формі дару (даріння), які виступали універсальним засобом обміну до появи ринку та грошей і не зводились ні до простої економічної угоди, ні до альтруїстичного акту, спричинили формування соціально-антропологічної версії обміну, заснованій на припущенні щодо вирішальної ролі соціальних норм та інститутів у його виникненні.

У зв'язку з цим особливу увагу привертає здійснене М.І. Зіберам дослідження первісної економічної культури, насамперед п'ята глава його відомого твору, що має назву "Гостинність. Даріння. Випадковий та мінливий характер праці та споживання...". У ній вміщено багатий фактологічний матеріал щодо характеру праці, споживання та відносин обміну первісних народів. "Головне застосування, яке роблять ати на Ванкуверовому острові нагородженій особистій власності полягає в періодичному розподілі її серед запрошених гостей, від кожного з яких очікується повернення цієї ввічливості відповідним подарунком у іншому подібному випадку [6, с. 142], – пише український дослідник. Він звертає увагу на те, що "колумбійці... залюбки демонструють своє багатство та щедрість на ярмарках і святкуваннях, коли роздають надлишкову власність у вигляді подарунків", а жителі Центральної Америки відвідуючи будь-кого "завжди приносять певний подарунок, який вони можуть запропонувати, кожний по своєму достоїнству; той, кого відвідують відповідає подібним даром" [6, с. 143 – 144].

На думку відомого російського дослідника В.Т. Рязанова, такий підхід вносить у економічну науку додатковий аргумент на користь дії принципу холізму на противагу принципу методологічного індивідуалізму. Цікавою у цьому контексті є думка М.І. Зібера, який був переконаний, що "... не існування індивіда обумовлює існування суспільства, а, навпаки, існування суспільства визначає становище індивіда і таким чином є необхідною вихідною точкою при вивченні господарських явищ" [5, с. 54].

4. Відкриття антропологів сприяють відмові від одомірної та лінійної картини розвитку економіки, усвідомленню наявності в історичному минулому людства найрізноманітніших альтернативних варіантів еволюції, розумінню того, що існування неринкових форм господарювання відображає не стільки нерозвиненість та відсталість господарського життя, скільки включеність та інтегрованість економіки в більш складну систему соціальних відносин.

Плідним у цьому контексті є еволюційний теоретико-методологічний підхід М.І. Зібера, який досліджуючи первісний господарський устрій, заснований на общинній власності, критикував позаісторичне трактування капіта-

лістичних економічних відносин та доводив, що приватна власність є продуктом історичного розвитку суспільства.

5. Антропологічний підхід дозволяє з позицій минулого оцінювати сучасні та майбутні тенденції економічного розвитку, виходячи з того, що сучасна система зрілих ринкових відносин у країнах Заходу не змогла абсолютно поглинути всі форми доринкових, неринкових та проторинкових інституцій. Відтак присутній в реальній історичній практиці нереалізований варіант розвитку слід розглядати як можливий прототип майбутнього шляху еволюції, в т.ч. альтернативного.

Таким чином поглиблене вивчення та творче осмислення вагомих здобутків видатного українського вченого другої половини XIX ст. М.І. Зібера в контексті еволюції сучасної економічної науки сприяє подальшому опануванню світової інтелектуальної спадщини, продовженню національних наукових традицій, подальшому проникненню в глибинні пласти економічної культури та економічної історії з метою нетрадиційного осмислення минулого, теперішнього та майбутнього цивілізаційного поступу людства.

1. Блауг М. Економічна теорія в ретроспективі / Пер. з англ. І Дзюб.- К.: Вид-во Соломії Павличко "Основи", 2001. 2. Бованенко Д.Є. До історії політичної економії на Україні // Ювілейна збірка на пошану спадку Д.І. Багалія з нагоди семидесятої річниці життя та п'ятидесятих роковин наукової діяльності. – К., 1927. 3. Зібер Н. Жизнь и литературная деятельность Давида Рикардо // В кн.: Сочинения Давида Рикардо. Перевод под редакцией и с примечаниями Н. Зибера.- К. 1873. 4. Зібер Н.И. Избранные экономические произведения. В двух томах. – М.: Соцэкгиз, 1959. – Т.1. 5. Зібер Н.И. Избранные экономические произведения. В двух томах. – М.: Соцэкгиз, 1959. – Т.2. 6. Зібер Н.И. Очерки первобытной экономической культуры. – Спб.: "Издатель", 1899. 7. Клейнборт Л.М. Николай Иванович Зібер. – Петроград: "Колос", 1923. 8. Овсянко-Куликовский Д.Н. Воспоминания. – Петербург, 1923. – С.145; Клейнборт Л.М. Николай Иванович Зібер. – Петроград: "Колос", 1923. – С.23, 65; Романович-Славатинский А.В. Н.И.Зібер и А.Е. Назимов // Русские ведомости. – №320 от 19 ноября 1902 г.; Чупров А.И. Николай Иванович Зібер. Некролог, 1888 г. // Чупров А.И. Речи и статьи. – Т1. – М., 1909. – С. 514. 9. Отчет магистра политической экономии Николая Зибера о пребывании за границей с января по октябрь 1872 года // В кн.: Сочинения Давида Рикардо. Перевод под редакцией и с примечаниями Н. Зибера. – К., 1873. 10. Рикардо Д. Начала политической экономии; Зібер Н. Жизнь и литературная деятельность Давида Рикардо // В кн.: Сочинения Давида Рикардо. Перевод под редакцией и с примечаниями Н. Зибера.- К. 1873. с. 1-327; с.1-23. 11. Рязанов В.Т. Антропологический принцип в экономике // Вестник Санкт-Петербургского университета. – 2006. – Сер. 5. Вып.1. – С. 3 – 17.

Надійшла до редколегії 22.09.06

Т. Гайдай, канд. екон. наук, доц.

МЕТОДОЛОГІЧНА РЕФЛЕКСІЯ З ПРИВОДУ І В КОНТЕКСТІ НАУКОВОЇ СПАДЩИНИ М. ЗІБЕРА

Статтю присвячено розкриттю особливостей реалізації малодосліджених аспектів багатогранної теоретичної спадщини М. Зібера, міждисциплінарного характеру його досліджень. У контексті розвитку загальносвітових наукових тенденцій розкривається спорідненість його наукового внеску з провідними напрямками світової науки.

The article is devoted to the examining of particular realization of non researched aspects of M.I. Ziber's rich and complex theoretical heritage, interdisciplinary character of his research. Connections of his academic contribution are shown in the context with world scientific trends.

Постановка проблеми. Звернення до теоретичної спадщини видатних представників економічної науки передбачає, принаймні, два рівні усвідомлення її наукового місця і значення. По-перше, – це безпосереднє вивчення теоретичного доробку та особистого внеску вченого, сукупності його поглядів, ідей. По-друге, – осмислення цих ідей та самої інтелектуальної постаті вченого у загальному плинні наукового процесу, у широкому загальнотеоретичному контексті, з врахуванням провідних тенденцій розвитку науки. Якщо перший підхід передбачає своєрідну інвентаризацію наукового спадку того чи іншого вченого, то другий – є поштовхом до його рефлексивного сприйняття на тлі еволюції економіко-теоретичного знання.

Коли мова заходить про сучасне осмислення такої, до певної міри знакової, постаті в українській економічній науці, як М.І. Зібер, то обидва рівні дослідження слід визнати не тільки актуальними в історико-економічному сенсі, але й цілком виправданими.

Проте аналіз попередніх та останніх публікацій засвідчує, що найбільш розробленим, зокрема у вітчизняній історико-економічній літературі, є саме перший, так би мовити, традиційний підхід. Другий, через причини, що будуть розкриті нижче, у своїх основних рисах почав окреслюватися лише в останні роки, тому надалі спробуємо детальніше зупинитись саме на ньому.

В радянський період найбільш розгорнуті дослідження наукового доробку М.І. Зібера належали

© Т. Гайдай, 2007

А.В. Анікіну, В.С. Жученку, А.Л. Реуелю, М.О. Цаголову та ін. В них домінував найголовніший, з огляду радянської історіографії, так би мовити, марксознавчий аспект праць вченого.

Більш зважені і різнобічні оцінки почали формуватись лише у пострадянську добу. Але, слід зазначити, що порівняно з іншими науковими персоналіями це відбувалось досить повільно, особливо беручи до уваги попередні тривалі й стійкі оціночні "штампи". Дослідникам нової доби потребувався час для звільнення від усталених оціночно-класифікаційних стереотипів саме у такій, у пострадянській час чи не найбільш дискусійній проблемі, як економічна теорія марксизму. Серед сучасних фундаментальних вітчизняних історико-економічних розвідок наукового доробку М. Зібера слід передусім назвати наступні праці: Л. Горкіна "Нариси з історії політичної економії в Україні" (1994) [5], С. Злупко "Персоналії і теорії української економічної думки" (2002) та "Українська економічна думка. Постаті і теорії" (2004) [12; 13], Л. Корнійчук "Історія економічної думки України" (2004) [14] та ін. Разом з тим, необхідно відзначити, що у вивченні та адекватному поцінуванні економіко-теоретичних напрацювань Миколи Зібера лишається досить широкий спектр не опанованих дослідниками наукових проблем та напрямів його наукової діяльності. Так само більш глибокого осмислення потребує встановлення співвідношення наукового спадку вченого не тільки з провідними тенденціями історичного розвитку вітчизняної, але й світової економічної науки.

Виходячи з цього, безпосередньою метою даної публікації є спроба комплексного осмислення наукового спадку М. Зібера в загальнонауковому контексті еволюції економіко-теоретичного знання, тобто з врахуванням його історичної ретроспективи, сьогодення і перспективи. Відповідно, дослідні завдання статті полягають у виявленні впливу основних оціночних зрушень, які відбуваються в структурі сучасного історико-економічного аналізу, на вивчення наукового внеску вченого.

Дослідження проблеми та наукові результати.

Микола Іванович Зібер (1844 – 1888) – видатний представник української економічної науки другої половини XIX ст., який посідає чільне місце в когорті засновників та блискучих представників вітчизняної економічної теорії. Ім'я вченого вписано в історію Київського університету, тогочасного Імператорського університету Св. Володимира, студентом, випускником і вченим-викладачем якого він був. Саме в стінах Київського університету, під час навчання на юридичному факультеті (1863-1868 рр.), окреслилося коло його основних наукових інтересів, визначився переважаючий потяг до економічної науки. І хоч свою подальшу наукову кар'єру М. Зібер пов'язав саме з економічними дослідженнями, здібності ерудита й поліглота дозволяли йому вільно виходити у своїй науковій діяльності далеко за межі тогочасної економічної ортодоксії.

При цьому творча доба Зібера-вченого була, насправді, блискучою – порівняно короткою і на диво яскравою. За людськими мірками доля відпустила йому надзвичайно мало – лише сорок чотири роки життя, з яких останні припадають на час важкої хвороби. То ж активна наукова діяльність вченого тривала недовго, біля п'ятнадцяти років.

Попередні стандарти оцінки наукової постаті М. Зібера. На перший погляд, науковий доробок М. Зібера ніколи не був непомічений чи обділений увагою ані сучасників, ані наступних поколінь істориків-дослідників. До того ж оціночним судженням щодо погляда Зібера як за його життя, так і в подальшому не бракувало ні своєчасності, ні авторитетності.

Яскравим прикладом може служити той факт, що автором одного з перших авторитетних відгуків на магістерську дисертацію молодого М. Зібера був не хто інший, як фігурант цього дослідження – Карл Маркс. У 1871 р. в Києві, у видавництві Імператорського університету Св. Володимира – "Університетські відомості", була видана магістерська дисертація М. Зібера "Теорія цінності й капіталу Д. Рікардо у зв'язку з пізнішими дослідженнями і роз'ясненнями" [7]. Ця праця опинилась серед книг, оперативно надісланих Карлу Марксу його російським кореспондентом М.Ф. Даніельсоном. Останній був не тільки досить відомим економістом та публіцистом свого часу, але й одним з російських перекладачів "Капіталу". На екземплярі праці М. Зібера збереглись численні помітки Маркса, що свідчать про уважне ознайомлення з нею та про її змістовність [18, с. 73]. Книга зацікавила Маркса ще і тим, що містила своєчасну і тим особливо цінну для її автора реакцію на вихід першого тому "Капіталу", опублікованого в Німеччині в 1867 р. Її вагомість посилювалась тією обставиною, що попри свої сподівання Маркс так і не одержав на свою фундаментальну працю очікуваних відгуків від західних офіційних академічних кіл, які відреагували певною "змовою мовчання" [2, с. 387].

Пізніше, у післямові до другого видання першого тому "Капіталу", К. Маркс писав наступне: "Ще у 1871 році п-н М. Зібер, професор політичної економії у Київському університеті, у своїй праці "Теорія цінності й капіталу Д. Рікардо" показав, що моя теорія вартості, грошей і капіталу в її основних рисах є необхідним подальшим розвитком учення Сміта – Рікардо. При читанні цієї цінної книги західноєвропейського читача особливо вражає послідовне проведення раз прийнятої чисто теоретичної точки зору" [16, с. 19]. Пізніше аналізу марксистської економічної теорії була присвячена серія полемічних статей – "Декілька зауважень з приводу статті Ю. Жуковського "Карл Маркс та його книга про капітал" ("Отечественные записки", 1877, №11), "Економічна теорія К. Маркса" ("Знание", 1876, № 10, 12; 1877, № 2; 1878, №1, 3, 9, 12; "Слово", 1878, № 1, 3, 9, 12), "Чичерін contra Маркс" ("Слово" 1879, №2), а також зріла праця Зібера "Давид Рікардо і Карл Маркс в їх суспільно-економічних дослідженнях" (1885).

Цих науково-історичних обставин було достатньо, щоб в історико-економічній літературі радянської доби М. Зібер посів чи не найпочесніше місце, порівняно з рештою його сучасників по науковому цеху. Це пояснюється тим, що жоден з дослідників історії економічної думки не міг обійти увагою його постать в офіційно визнаній іпостасі першого вітчизняного коментатора та популяризатора К. Маркса. Показовими в цьому плані є навчальні та монографічні видання радянського періоду, зокрема праці А.Л. Реуеля "Російська економічна думка 60-70-х років XIX століття й марксизм" (1956), українського дослідника В.С. Жученка "М.І. Зібер – коментатор і популяризатор економічного вчення Карла Маркса" (1968), видатного знавця світової та російської економічної думки А.В. Анікіна "Шлях шукань: Соціально-економічні ідеї в Росії до марксизму" (1990).

З огляду на сьогодення, оцінку Зібером економічних ідей К. Маркса, викладених у першому томі "Капіталу", не можна не визнати достатньо теоретично зваженою та поміркованою. Одним з перших у європейській економічній науці М. Зібер показав місце Маркса в структурі класичної економічної теорії, розкривши його наукову роль як продовжувача рікардіанства. Цей підхід, безумовно, не єдиний, але один з найбільш поширених в світовій історико-економічній літературі. Сьогодні саме так класифікують економічну теорію марксизму біль-

шість зарубіжних навчальних видань з історії економічних учень. Не будемо зупинятись детально на його незаперечності (оскільки це вимагало б іншого формату викладення аргументів та контраргументів). Хотілося б лише звернути увагу на те, що це – найбільш толерантна форма увічнення економічної спадщини марксизму шляхом її включення в респектабельне наукове коло представників та завершувачів класичної школи політичної економії.

Разом з тим, не можна не визнати, що зазначені обставини творчої біографії Зібера в цілому досить неоднорозно відбилися на поцінуванні й вивченні решти складових його загального наукового спадку. За цією цікавою, неординарною, вкрай різнобічною та багатогранною в науковому плані особистістю надовго закріпилась штучно звужена, шаблонна оцінка переважно (читай, виключно) лише однієї іпостасі. Справедливості заради, не можна стверджувати, що радянські історіографи повністю обходили увагою решту наукових інтересів М. Зібера, але обмежувались їх вкрай побіжним викладенням [6, с. 327-328]. Тому в оціночній матриці його наукового спадку домінувало одномірне сприйняття.

У пострадянський період це поступово почало загрожувати втратою дослідного інтересу, особливо з боку наукової молоді, до цієї вже ідейно не "кон'юнктурної" постаті. Запобігти цьому може лише її незаангажоване й науково зважене переосмислення за допомогою нової оціночної та аналітичної матриці історико-економічних досліджень.

Зміна класифікаційно-аналітичної матриці. Для фахівців історико-економічної галузі загальновідомим є той факт, що історичні (часові) стандарти історико-аналітичних досліджень не є чимось сталим, раз і назавжди даним. Як не дивно, вони також є рухливими і мінливими. Основу аналітичної оцінки наукового спадку представників світової економічної думки та науки завжди є певна сукупність класифікаційно-оціночних підходів, принципів історико-економічного аналізу. Базові принципи (філософські, епістемологічні, ідейні, методологічні) історико-економічного дослідження та його техніко-аналітичний апарат з плином часу постійно (хоч на коротких часових проміжках малопомітно) змінюються. В основі цього процесу лежить багато чинників. Серед найвагоміших слід, на наш погляд, зазначити наступні:

- ▶ розвиток *філософії науки, епістемології*, як загально методологічної основи пізнання її розвитку у контексті історичної ретроспективи, сучасності та перспективи;

- ▶ зміна *онтологічних чинників* історико-економічного аналізу, тобто врахування процесу розвитку самої економічної науки як об'єкту пізнання й вивчення;

- ▶ зміна *гносеологічних чинників* історико-економічного аналізу;

- ▶ зміна чи не у кожного покоління істориків економічної науки специфічності їх *світоглядного чи ідейного сприйняття* економічного буття та способів його теоретичного відображення;

- ▶ *вдосконалення аналітичного апарату* історико-економічних досліджень.

Сукупність зазначених оціночних аспектів формує те, що можна визначити, як класифікаційно-аналітичну матрицю історико-економічного аналізу. Її структура та змістовне наповнення постійно еволюціонує, відображаючи тим самим визначальні тенденції розвитку й вдосконалення даної фахової галузі. Саме тому відомому досліднику історії економічних учень М. Блаугу належить наступне дуже тонке, прозорливе й незаперечне спостереження: "Між минулим та теперішнім економічним мисленням існує взаємодія, тому що незалежно від того, чи викладаємо ми її скорочено, чи багато-

слівно, кожним поколінням історія економічної думки перепишуватиметься заново" (виділ. Г.Т.) [4, с. XXIV]. Зрозуміло, що тим актуальніше цитоване зауваження сприймається по відношенню до особливостей функціонування даної наукової галузі у перехідному, трансформаційному суспільстві.

Нагадаємо, що непохитним стандартом радянської партійно-ідеологізованої історіографії світової та вітчизняної економічної науки був марксоцентризм. Тобто визначення етапів розвитку економічної теорії, оцінка її напрямів та течій здійснювались в залежності від ступеня наближеності, відповідності ідейно-класовому та теоретико-методологічному змісту марксизму. Основою періодизації був наступний поділ:

- ▶ вся передуюча марксизму економічна думка інтерпретувалась як *домарксистська*. Її значення полягало у створенні низки гносеологічних передумов для виникнення марксизму;

- ▶ центральне місце в структурі наукового економічного знання посідала економічна теорія *марксизму* як взірць науковості. Остання охоплювала теорію К. Маркса та Ф. Енгельса, В.І. Леніна, офіційну радянську політичну економію;

- ▶ подальший розвиток зарубіжної економічної теорії відповідно вважався *пост-немарксистською* ненауковою економічною думкою.

Науковість чи ненауковість економічних учень на всіх етапах їх історичного розвитку визначалась, виходячи з класового критерію: наукова політична економія – пролетарська, ненаукова чи вульгарна – буржуазна. Зрушення розпочалися з початку 1990-х рр., але цілком природно, що на початковому етапі вони відбувались досить повільно й носили половинчастий характер. Про це свідчить той факт, що авангардний для свого часу і в Росії, і в Україні підручник Я.С. Ядгарова "Історія економічних учень" (1996), написаний з нових ідейно-методологічних позицій, автор позиціонує в середині 1990-х як "спробу нетрадиційного дослідження". Він зауважує наступне: "Достатньо сказати, що навіть у найновіший виданій в країні науковій та навчально-методичній літературі з історії економічної думки по суті як і раніше зберігається тенденційний підхід марксистсько-ленінського вчення. "Новизна" цієї літератури полягає лише в тому, що зараз росіянам доводиться "пізнавати" не "вульгарну буржуазну", а "буржуазну" та "дрібнобуржуазну" політичну економію та не "апологітичні" й "ревізіоністські" економічні теорії, а якусь "сучасну західну економічну думку" [22, с. 3]. Це змусило автора зробити висновок про те, що *"не дивлячись на запевнення про відмову від "занадто ідеологізованої політичної економії", структуризація економічних учень за етапами, школами і напрямками та їх оцінка знову здійснюється за славнозвісним "класовим принципом"*, а в цілому в економічній науці *"в частині осмислення історії економічних учень ідеологічні тенденції все ще не подолані"* [22, с. 3, 7]. Справедливості заради слід зауважити, що значна частина дослідників продовжувала залишатись у полоні застарілих орієнтирів, часто не через ідеологічну заповзятість, а внаслідок природної інертності звичних оціночних стереотипів, через необізнаність з якісними зразками сучасного історико-економічного аналізу.

Наближення до реалістичного відтворення спектра наукових інтересів М. Зібера. Отже, у пострадянський період йдеться про поступове звикання вітчизняних дослідників історико-економічної галузі до сутнісних зрушень у класифікаційно-оціночній матриці історико-теоретичного аналізу. Цьому передувало поступове й наполегливе впровадження оновлених наукових стандартів об'єктивного, не-

упередженого та реалістичного відтворення історичного розвитку вітчизняної економічної науки.

Необхідність саме такого підходу до історії економічної думки в Україні, в цілому, та до означеного періоду й особистості М. Зібера, зокрема, відстоювала ще у монографії 1994 р. відомий вітчизняний дослідник Л. Горкіна: "Становить інтерес і ретроспектива розвитку політекономічної думки в останній третині XIX ст. такими відомими економістами того часу, як Г. Цехановецький та К. Гаттенбергер, М. Зібер та М. Коссовський, А. Антонович, Т. Рильський та ін. Автор має надію, що запропонована ретроспектива сприятиме розумінню того, що економічна культура кожного народу є невід'ємною складовою світового цивілізаційного процесу. Втрата ж цієї ознаки призводить, як свідчить сучасна практика, до сумних наслідків" [5, с. 9].

Упродовж наступних десяти років стандарти дослідження розвитку економічної думки зазнали якісних змін. "Нині ситуація змінилась, – зауважує відомий російський методолог історії економічної думки О.І. Ананьїн. – Немає жорсткого поділу економічних концепцій на вітчизняні й зарубіжні, а ідеологічні бар'єри не співпадають з географічними. Відповідно, те, що відбувається у світовій науці, стосується нас безпосередньо. Це важливо при виробленні ... критеріїв оцінки наукових праць" [1, с. 4]. В цих умовах цілком правомірним і органічним виглядає наступний ракурс дослідження історичної ретроспективи вітчизняної економічної теорії: з'ясування значення наукового внеску вітчизняних вчених минулого у контексті генезису й подальшого розвитку провідних напрямів і тенденцій *світової економічної науки*. Правомірність такого підходу впливає з дотримання таких передумов історико-економічного аналізу:

- нове розуміння цілісності та єдності світового наукового простору і процесу;
- визнання вітчизняної економічної теорії їх органічною частиною на всіх історичних етапах розвитку;
- необхідність оцінки вищих здобутків вітчизняної економічної науки не ізольовано, а в органічному взаємозв'язку з основними фазами природного розгортання цього процесу.

Цей підхід є плідним у застосуванні до тих історичних етапів еволюції української економічної теорії, коли вона безпосередньо формувалася й розвивалася в лоні європейської науки. Історичний же час розгортання творчої біографії М. Зібера – остання третина XIX ст. – саме такий етап.

Зміни кваліфікаційно-аналітичної матриці історико-економічного аналізу у застосуванні до наукового спадку М. Зібера передусім проливають світло на реальний діапазон його наукових інтересів та масштабність творчих пошуків. Це можна спостерігати в працях вітчизняних істориків економічної думки останніх років (С. Злупко, Л. Горкіна, Л. Корнійчук та ін.). Зокрема, професор Л. Корнійчук в "Історії економічної думки України" (2004) у розділі, присвяченому М. Зіберу, структурує наступні три напрями його наукової діяльності. Перший напрям – це праці з політичної економії, в яких автор критично застосовуючи економічну теорію класичної школи, К. Маркса, інших зарубіжних та вітчизняних економістів, здійснює теоретичний аналіз соціально-економічного розвитку. Другий напрям – це закономірності розвитку світової економіки, яку Зібер розпочав працею "Нариси первісної економічної культури". Третій напрям – це кооперативна проблематика, з якої він власне і починав наукові розробки [14, с. 163-164].

Але і цим переліком не вичерпується діапазон наукових інтересів М. Зібера, які за своєю спрямованістю були набагато різноманітнішими ніж стандартні уявлен-

ня про них. Тому до зазначених напрямів, на наш погляд, слід додати ще й такі:

четвертий – це праці, присвячені дослідженню проблем цивілізаційного розвитку, які виходять за межі предмета економічної науки. Сюди можна віднести дослідження цивілізаційного розвитку соціальних інституцій (сім'ї, релігії, права тощо);

п'ятий – це культурологічні та етнографічні дослідження;

шостий – це праці економіко-правового спрямування;

сьомий – це праці, присвячені статистичним дослідженням.

Оскільки економіко-суспільчознавчі праці Зібера будуть наведені нижче, обмежимось зауваженням, що останній, сьомий, напрям репрезентують роботи на кшталт "Що таке статистика?" (1874), "Дослід програми для збору статистико-економічних відомостей" (1875).

Наведена класифікація напрямів наукової діяльності М. Зібера також не є остаточною, оскільки і далі піддається деталізації. До того ж багато праць вченого не обмежуються однією дисциплінарною галуззю, а одночасно належать до декількох, тому що виконані на міждисциплінарних стижах ряду суспільних наук. Послідовно і навіть одночасно плідно працювати за цими напрямками Зіберу дозволяли виключні особисті обдарування. Крім безсумнівних аналітичних здібностей, йому як вченому, були притаманні такі риси:

► надзвичайна начитаність та широка ерудиція, якими Зібер ще із студентських років вражав своє оточення;

► вільне володіння основними європейськими мовами, яке давало Зіберу можливість бути на вістрі тогочасної наукової економічної думки та літератури;

► досить рідкісна риса – глибока наукова інтуїція у визначенні перспективних теоретико-методологічних новацій.

Незаперечним є той факт, що обмін культурним досвідом і науковими досягненнями є одним з найважливіших стимулів розвитку науки як елементу загального інтелектуального та культурного процесів в кожній окремій країні та в світовій науковій спільноті. Тож формуванню надзвичайно широкого наукового світогляду, порівняно з рештою його сучасників-співвітчизників, сприяло студіювання Зібера в 1871 – 1872 рр. в європейських університетах: у Німеччині – Гейдельберґ, Лейпциг, у Швейцарії – Цюрих. У Гейдельберзькому університеті Зібер слухав лекції одного з засновників німецької історичної школи – Карла Кніса. Збираючи статистичний матеріал, він також працював у Франції, Англії, Бельгії [12; 14]. Біографи М.І.Зібера справедливо зазначають, що хоч це закордонне відрядження тривало недовго, але воно дало київському вченому змогу безпосередньо долучитись до інтелектуальних джерел західноєвропейської економічної та в суспільної наукової думки. Завдяки цьому М. Зібер зміг досягнути стан економічної науки в Західній Європі, визначитись у власних уподобаннях та пріоритетах, у напрямках подальших наукових досліджень. Пізніше дев'ять років, з 1875 по 1884 рр., Зібер провів за кордоном, у Швейцарії. Це також об'єктивно відкрило додаткові можливості для залучення й вивчення ним нових наукових джерел, врахування новітніх філософсько-методологічних та наукових течій у провідних галузях суспільствознавства.

Вивчення кола наукових джерел, які формували основні напрями дослідної діяльності М. Зібера, дозволяє зробити наступний висновок. Як дослідника, його вирізняла загострена чутливість до новітніх наукових тенденцій не тільки в галузі політичної економії, але і інших суспільних наук. М. Зібер зокрема належав до когорти російських вчених, які набагато раніше ніж їхні західні колеги розпізнали вагомість наукових ідей таких вчених

світового рівня, як Л.Г. Морган (Morgan – США) та Й.Я. Баховен (Bachofen – Швейцарія). Вони стали першопрохідцями в галузях філософської антропології, історичної соціології (еволюційні теорії), антропології права, соціології сім'ї. Їх новаторські для свого часу наукові ідеї значною мірою вплинули на формування філософсько-методологічних засад наукового світогляду М. Зібера, відіграли роль методологічного підґрунтя здійснюваних ним міждисциплінарних досліджень архаїчних форм суспільного устрою та культурно-інституційного розвитку.

Економічний спадок М. Зібера у контексті визначальних тенденцій світової науки. Найпростіший і найбільш традиційний підхід до предметно-методологічної класифікації економічних праць Зібера – це їх систематизація за економіко-теоретичною проблематикою. Як правило, це і робиться дослідниками, лише з різною мірою докладності чи всеохоплення, враховуючи надзвичайно широку тематичну різноманітність його наукових публікацій.

Разом з тим, у контексті реальної наукової багатогранності М. Зібера цілком обґрунтовано постають наступні питання: чи можна ідентифікувати приналежність його праць до певного наукового напрямку, наукової традиції? Якщо так, то до одного (однієї) чи декількох? І чи можна виявити в теоретичній спадщині Зібера як представника української економічної науки джерела чи паростки перспективних (на той час і в контексті сьогодення) наукових парадигм чи дослідних програм? Цікаво те, що в працях нашого співвітчизника ми знаходимо витоки ряду визначальних напрямів внутрішньої парадигмальної диференціації світової економічної теорії. Йдеться про виокремлення в сучасній економічній науці поряд з домінуючою ортодоксальною складовою (мейнстрім) – економікс, також і соціальної економіки, еволюційної та інституційної економіки та ін. І хоча найбільш зримі й зрілі їх форми знайшли своє втілення у сучасному стані економічної теорії, їх генезис сягає сторічного й більш тривалого періоду. Аналогічну проекцію започаткування вітчизняних витоків науково вагомих дослідних тенденцій ми знаходимо і у працях М. Зібера:

► соціальна економіка (social economics) – "Про вплив прогресу на бідність" ("Русская мысль", 1883, № 9, 11, 12); "Матеріали для спостереження (вивчення) за суспільно-економічним життям міста" ("Знание", 1876, № 3, 4) та ін.;

► еволюційна та інституційна економіка (institutional economics) – "Нова праця про первісні заклади" (1882), "Нариси первісної економічної культури" (1883), праці з так званого європейського циклу, присвячені розвитку господарських відносин в різних країнах Західної Європи;

► економіка права (law economics) – "Розподіл поземельної власності в Німеччині" ("Русская мысль", 1883, № 1, 2) "Новітнє фабричне законодавство у Великобританії" ("Отечественные записки" 1877, № 1, 4, 5), "Думки про співвідношення між суспільною економією й правом" ("Слово" 1879, № 2; 1880, № 6), "Суспільна економія й право" ("Юридический вестник", 1883, № 5, 9 й 10), "Питання землеволодіння та промисловості" (1900), "Право й політична економія" (1900).

Міждисциплінарне переплетення економічної історії, етнології, етнографії, країнознавства та інших наукових аспектів, розчленити які іноді взагалі неможливо, становить зміст наступних праць М. Зібера: "Общинно-поземельні відносини селян Ельзасу в середні віки" (1878), "Землеробство в Сполучених Штатах Північної Америки" (1880), "Історія Швейцарської альпемди" (1881), "Община та держава в Нідерландській Індії" (1881), "Доля общинного володіння в Швейцарії" (1882), "Хід всесвітнього господарства в останні десятиріччя" (1882), "Нова праця про первісні заклади" (1882), "Роз-

поділ поземельної власності в Німеччині" (1883), "Нариси первісної економічної культури" (1883), "Питання землеволодіння та промисловості" (1900).

Дослідження цього широкого кола проблем Зібер здійснював із врахуванням соціально-економічних, правових, політичних, культурних особливостей зазначених країн. Насичені багатим фактологічним матеріалом, виконані на базі тогочасного рівня економічної теорії, ці праці М.І.Зібера й досі не втратили своєї пізнавальної та джерелознавчої вагомості.

Ідеї М. Зібера у контексті методології соціально-економічного еволюціонізму. В історико-економічній літературі справедливо відзначається, що Микола Зібер і в економічній науці, і в своїх суспільних поглядах утвердив себе як еволюціоніст – переконаний і послідовний прихильник не насильницько-революційного шляху розвитку, а саме еволюційного, що базується на стратегії й тактиці суспільного реформування, вдосконалення. Зібер вважав, що визначальну роль у соціально-економічному поступі сучасного йому суспільства має не класова боротьба, а демократизація політичного устрою, системи державної влади, а також розвиток форм економічної співпраці (кооперації).

Український економіст у своїх працях піднімав різнобічні аспекти еволюції світового господарського устрою. Об'єктом його наукового аналізу стали економічні процеси в багатьох країнах світу: стан аграрних відносин та фабричне законодавство у Великобританії, аграрне питання в Ірландії, землеробство і землеволодіння в Голландії та Бельгії, землеробство в США, община і держава в Нідерландській Індії, общинно-поземельні відносини в Швейцарії, в середньовічному Ельзасі – це далеко не повний спектр економічних досліджень М.І.Зібера.

В працях Зібера послідовний еволюційний підхід поширювався на дослідження історичних закономірностей загальносвітового (цивілізаційного) розвитку на всіх його історичних фазах. Об'єктивно закономірними ступенями суспільного розвитку Зібер вважав, зокрема, общинний устрій, капіталізм. Так, у "Нарисах первісної економічної культури", він на величезному історичному та етнографічному матеріалі дослідив генезис та еволюцію його першопочаткової форми – общини. В орбіту аналізу тією чи іншою мірою потрапили первісні общини багатьох регіонів і народів світу: Західної Європи, Східної Європи – України та Росії, Америки, Океанії, Азії (від Індії до народів Півночі Сибіру), Африки. Аналогічним чином дослідження земельних та промислових відносин також здійснювалось Зібером на прикладі ряду країн – Німеччини, Північної Америки, Швейцарії.

У даному зв'язку цікавим, але малодослідженим в економічній літературі є те, що методологічну основу самобутніх соціально- та антропологічно-етнографічних досліджень Зібера, якими сповнені "Нариси первісної економічної культури", становили фундаментальні ідеї двох видатних вчених другої половини XIX ст. – Й.Я. Баховена та Л.Г. Моргана.

Наукові ідеї американського вченого Льюїса Генрі Моргана (1818 – 1881) – юриста, етнолога та історика суттєво вплинули на розвиток суспільних досліджень у XIX ст. У 1840-50-ті рр. він видав цикл праць про соціальну організацію, духовну та матеріальну культуру індіанських племен. З кінця 50-х рр. займався порівняльним дослідженням спільних рис індіанців та інших народів миру, присвятивши цьому монографію "Системи споріднення й властивості людської родини" (1866). Зробивши вперше предметом вивчення науки системи споріднення, Морган виділив два основних типи: класифікаційні, характерні для первісного суспільства, і описово-

му, властивому класовому суспільству. На основі їхнього аналізу був даний перший ескіз еволюції сімейно-шлюбних відносин.

Чи не найбільше визнання вченому принесла книга "Древнє суспільство", де вперше в історії науки була викладена теорія первісного суспільства. Морган виходив з того, що основою первісного людського суспільства був рід. Охарактеризувавши первісне суспільство як родове, Морган різко протиставив його суспільству класовому, або, як він називав його, "політичному". Це, на думку вченого, два різних типи соціальної організації. В якості новітнього досягнення наукового знання "Древнє суспільство" було використане Ф. Енгельсом при написанні "Походження сім'ї, приватної власності та держави".

Наріжний камінь вчення Л. Моргана складала теза про те, що сучасні відстали народи показують решті розвинутого світу історичну проекцію його власного історичного минулого, що кожен народ представляє якусь певну стадію цього минулого. Так сталося, що Моргану в російській науці був зроблений більш почесний прийом, ніж у західноєвропейській літературі, де чудові відкриття американського вченого були оточені, по вислову Ф. Енгельса, змовою мовчання. Не тільки Н. Зібер, але й цілий ряд інших етнографів та істориків (М. Ковалевський, М. Харузін) сприйняли ідеї Моргана, розвивали й підкріплювали їх на новому емпіричному матеріалі.

Одним з важливих наукових прийомів систематизації етнографічного матеріалу є встановлення історичної послідовності стадій розвитку, що виходить із ідеї єдності й закономірності історичного процесу. Розміщення окремих народів, живих і древніх, по стадіях єдиного історичного процесу – з обліком всіх конкретно-історичних рис і особливостей у кожному окремому випадку – дає можливість перетворити етнографічну науку в могутнє знаряддя історичного пізнання. Ф. Енгельс оцінював науковий внесок Л.Г. Моргана наступним чином: "Велика заслуга Моргана в тім, що він відкрив і відновив у головних рисах цю доісторичну основу нашої писаної історії й у родових об'єднаннях північно-американських індіанців знайшов ключ до найважливіших загадок найдавнішої історії – грецької, римської і німецької, до загадок, які дотепер залишалися нерозв'язними" [15, с. 8].

Не менше значення в якості методологічного підґрунтя еволюційно-цивілізаційних розвідок М. Зібера в площині первісної та наступних цивілізацій мали для нього ідеї іншого вченого – швейцарця Йоганна Якоба Баховена (1815-1887), який в середині XIX ст. стояв біля витоків філософської антропології, антропології права, історії правових інституцій.

Й. Баховен був фахівцем з історії, юриспруденції, спеціалізуючись з історії римського права (професор римського права в Базельському університеті). До фундаментальних праць Й. Баховена належать "Досвід дослідження похоронної символіки древніх" (1860) і "Материнське право" (1861). Він досліджував релігію як соціальну інституцію, інституції культури, сім'ї, філософські проблеми антропології та ряд інших аспектів, що проливають світло на природу людини і суспільства. До його фундаментальних, новаторських наукових заслуг належить відкриття "материнського права" та розробка вчення про матріархат.

Між тим, в європейських наукових колах Й. Баховен не знайшов своєчасного визнання – його просто довго не знали, ігнорували, через що він залишався одинаком. В той час, як в Росії (у політико-державному, а не етнічному розумінні) передові вчені дуже швидко й серйозно оцінили погляди вченого. Російський філософ М. Бердяєв писав з цього приводу наступне: "Більше значення для антро-

пології мають два геніальних мислителів, у свій час не визнаних, тепер же дуже впливових, – Киркегардт і Баховен, – зазначав видатний російський філософ. ... Величезне значення для філософської антропології має також Баховен. Баховен відкриває глибинний, архаїчний пласт людської природи, її споконвічний зв'язок з материнським лоном, боротьбу чоловічого, солярного, і жіночого, телуричного, початків, метафізику статі в людині. Для Баховена полярність є основна ознака людини. У ньому відбувається космічна боротьба сонця й землі, персоналізму й колективізму" [3, с. 60]. У процитованій вище праці "Про призначення людини" М. Бердяєв ставив швейцарського вченого на один щабель з небагатьма філософами рівня Блаженого Августина, Я. Сьома, Паскаля, а у XIX ст. – Л. Фейєрбаха.

В Росії у Баховена знайшлися послідовники раніше, ніж на Заході. Ними виявилися видатні вчені: С.С. Шашков, П.Л. Лавров, Ф.І. Буслаєв, В.Ф. Міллер, а також М.І. Зібер та ін. Тож, для передової частини російської, а в особі М.І. Зібера й української наукової спільноти, нова історична концепція Й. Баховена виявилася більш співзвучною, ніж для західної науки.

Найменшим чином західноєвропейських дослідників цікавили проблеми первісного суспільства, його економічного життя. Первісне господарство, виробничі відносини на ранніх стадіях їхнього розвитку довго залишалися terra incognita для науки. До кінця XIX ст., а частково й пізніше, мала поширення абстрактна схема господарського розвитку, відома як "теорія трьох щаблів" ("Dreistufentheorie"). Найбільш чітко вона була сформульована в 40-х рр. XIX ст. німецьким класиком Ф. Лістом: полювання – скотарство – землеробство, які визначені ним як універсальні стадії розвитку господарства. Розуміння ж специфіки виробничих відносин докласової епохи дуже довго не піднімалося вище рівня наївної робінзонади.

Етнографи, що мали в розпорядженні багатий матеріал для побудови більш наукового дослідження первісної економіки, нічого для цього не зробили. Навіть класики етнографії, не виключаючи і самого Моргана, мало цікавилися цими проблемами. Цим почасти пояснювався успіх відомої книги Бюхера "Виникнення народного господарства", що з 1893 по 1922 рр. витримала 16 видань. Автор цієї книги пропонував європейському читачеві приємну для нього й надзвичайно "просту" схему господарського розвитку людства. Схему, у якій для всієї величезної первісної епохи й для сучасних культурно відсталих народів не знайшлося кращого місця, ніж стадія "індивідуальних пошуків їжі". До цього й звелася роль етнографічного матеріалу в цієї най більш популярній концепції історії господарства.

Загальноновизнаним потужним внеском у науку на стику її багатьох фахових галузей слід визнати фундаментальну працю Миколи Івановича Зібера "Нариси первісної економічної культури". Поставивши перед собою надзвичайно складне завдання – дати опис "одних тільки общинних форм життя", він зібрав і критично опрацював величезний фактичний матеріал, що стосувався різних відсталих народів світу. В процесі їх вивчення вченому вдалося дослідити надзвичайно широкий діапазон форм первісної життєдіяльності – у різноманітних видах виробництва, у розподілі й споживанні, у формах власності, в обміні, суспільному житті, побуті, звичаєвій культурі тощо.

М. Зібер у передмові до своєї книги зазначає, що, хоча панування "общинних форм господарства" на ранніх стадіях розвитку визнається багатьма факторами, однак для підтвердження цього "припущення" зроблено досить мало, тому що етнографічний матеріал для цієї

мети майже не залучався. Це так і було. М. Зібер значною мірою заповнив цю ланку. З огляду послідовного дотримання обґрунтованої ним концепції, вчений опрацював величезний обсяг літератури – етнографічні описи, монографії, матеріали подорожей по всіх частинах світу. У підсумку свого фундаментального дослідження він дійшов висновку "про повну й всебічну єдність ... які б не були ті відносини, у яких воно (суспільство – Г.Т.) перебуває до інших спільнот". "Причина цього явища, – зауважує Зібер, – полягає головним чином у простоті економічної організації первісного суспільства, що допускає безпосереднє керівництво процесом суспільного виробництва з боку суспільної влади" [10, с. 410]. Подальший поступальний економічний розвиток людства є "наочним доказом тієї істини, що як би не ускладнювалися й не розчленовувалися форми додавання праці в суспільстві, взаємне тяжіння окремих груп людства переборює цей поділ, і кожний подальший крок історії веде в сутності до найтіснішого зімкнення й об'єднання окремих елементів суспільно-виробничого процесу..." [10, с. 411].

В "Нарисах первісної економічної культури" Зібер спирався на величезний літературний матеріал з опису способу життя, культури і побуту різних народів, що на час його дослідження знаходились на родоплеменному рівні розвитку. Роблячи узагальнення первісних форм суспільного життя, він прагнув довести їх відповідність історичним даним про первісний стан розвинутих європейських народів. Безумовно, головна увага дослідження була спрямована на економічний бік існування первинної устрою. Але поруч із ними висвітлюються форми шлюбних, сімейних відносин і т.п. сторони життя суспільства. Основна думка твору полягає в тому, що общинні форми господарства, у їхніх різних стадіях, становлять собою універсальні форми економічної діяльності на ранніх щаблях розвитку. Підтверджується це розглядом різних видів і моментів общинної господарської діяльності – полювання, рибної ловлі, скотарства, землеробства, робіт з випалювання лісів, зрошення, будівлі житла.

В цілому і в економічній науці, і в своїх суспільних поглядах Микола Зібер утвердив себе як еволюціоніст – переконаний і послідовний прихильник не насильницько-революційного шляху розвитку, а саме еволюційного, що базується на стратегії й тактиці суспільного реформування, вдосконалення. Зібер вважав, що визначальну роль у соціально-економічному поступі сучасного йому суспільства має не класова боротьба, а демократизація політичного устрою, системи державної влади, а також діяльність кооперативних організацій.

Завершальний штрих до портрету особистості: М. Зібер європейський та український вчений. Як відомо, М. Зібер, уродженець Таврійської губернії (м. Судак), був сином швейцарського підданого та українки. З одного боку – за походженням, освітою, способом мислення й життя – це *типовий європейець*, навіть у певному сенсі – громадянин світу. По-перше, М. Зібер завжди залишався підданим Швейцарії. По-друге, студіював у провідних європейських університетах. По-третє, значну й навіть переважну частину свого творчого життя (дев'ять років з п'ятнадцяти) жив і працював закордоном.

Разом з тим, Микола Зібер – це вітчизняний, *український вчений* із сформованою демократичною громадянською позицією. На становлення його суспільно-політичних поглядів впливало в тому числі й українське патріотично налаштоване оточення. Мова йде про спілкування Зібера з видатними вченими та суспільними діячами – М. Драгомановим та С. Подолинським. Як і вони, М. Зібер був членом української Громади в Києві.

Вважається, що не в останню чергу цікавість до соціально-економічного розвитку рідного краю привела Зібера до співпраці з Південно-Західним відділом Російського географічного товариства. За цим евфемізмом у назві криється невживане в імперських умовах слово – Україна. Але саме під егідою наукових експедицій Південно-Західного відділу можливо було здійснювати історико-етнографічні та статистичні дослідження соціально-економічного розвитку України.

Взагалі, системне та систематичне проведення етнографічних обстежень в Російській імперії розпочинається з середини XIX ст., коли організацію цих робіт взяло на себе створене у 1845 р. Російське Географічне Товариство (РГТ). Відділення етнографії цього Товариства – особливо за перші 15 років – справило значний внесок у світову етнографічну науку. Діяльність Товариства відрзняли розмах, глибина, серйозність поставлених завдань і багатство досягнутих результатів. Хоча Російське Географічне Товариство і його Відділення етнографії були створені пізніше утворення географічних товариств у Німеччині (1828), Франції (1839) і Англії (1843), але товариства в названих країнах не могли розгорнути такої широкі, планомірної й успішної збиральницької діяльності, як Відділення етнографії РГТ.

Активно співпрацюючи з Південно-Західним відділом РГТ, М. Зібер уклав програму для проведення етнографічних та статистичних досліджень, орієнтованих на вивчення економіки регіону та аграрних відносин [8].

Не обмежуючись порівняно пасивною формою збирання етнографічного матеріалу, Географічне Товариство, включно з його Південно-Західним відділом, організовувало й ряд спеціальних експедицій. Однієї із найбільших була "Етнографічно-статистична експедиція в Західно-російський край" (кінець 1860-х рр.) під керівництвом П.П. Чубинського. Матеріали етнокультурологічних досліджень П.П. Чубинського були добре відомі М. Зіберу. Він ними користувався при написанні "Нарисів первісної економічної культури", розкриваючи побут і культуру рідного українського краю.

В чомусь схожими виявились і особисті долі двох українських інтелектуалів – М. Драгоманова та М. Зібера. У 1873 р. Зібера було обрано доцентом по кафедрі політичної економії й статистики університету Св. Володимира. Але пропрацював він в цій іпостасі недовго. У 1875 р. Драгоманова через його неблагодійність було звільнено з університету, позбавлено права державної служби в Російській імперії, що потягло за собою його від'їзд до Швейцарії. У тому ж 1875 р. він у розквіті своєї наукової кар'єри, обстоюючи право вченого-викладача на власну політичну позицію, вчиняє мужній громадянський вчинок. На знак протесту проти переслідувань вчених за політичні переконання він добровільно виходить у відставку й також виїждить на постійне проживання до Швейцарії. Такою була реакція вченого на задушливу атмосферу політичної реакції, несумісну, на його думку, з творчою науковою працею.

Висновки та пропозиції. Глянець радянського ідеологічного "офіціозу" досить радикально і надовго виходив з правдивого багатства наукової думки Миколи Зібера, цілковито заступивши для дослідників значущі аспекти багатого і насправді неординарного наукового спадку. Оцінки поглядів Зібера радянської доби носили переважно однобічний та заідеологізований характер, тим самим спрощуючи й збіднюючи реальний інтелектуальний рельєф його наукової творчості.

Сутнісні зрушення у класифікаційно-оціночній матриці історико-теоретичного аналізу у пострадянський період знаменували початок процесу поступового наближення до реалістичного відтворення реального спе-

ктру наукових інтересів М. Зібера. Тож, для свого часу, напрями наукової діяльності М. Зібера реально відображали провідні та перспективні тенденції розвитку як вітчизняної, так і світової науки. При цьому важливо зауважити, що мова йде не тільки про економічну, але й суміжні науки про суспільство і людину.

Як вченого із широким діапазоном дослідницьких інтересів Зібера вирізняла з поміж сучасників загострене відчуття новітніх наукових тенденцій не тільки в галузі політичної економії, але й в сфері інших суспільних наук. Не обмежуючись проблемним та методологічним контекстом мейнстріму своєї доби, М. Зібер сміливо виходив на широку площину міжгалузевих, міждисциплінарних досліджень.

Поглиблений історико-економічний аналіз його наукової творчості доводить, що в ній закладено основи новаторського для свого часу історико-еволюційного, цивілізаційного підходу до аналізу економічного розвитку суспільства, реалізовано різні аспекти міждисциплінарного аналізу проблем розвитку людини і суспільства. В працях нашого співвітчизника знаходимо витоки ряду визначальних (в т.ч. і для сьогодення) напрямів парадигмальної диференціації світової економічної теорії, таких як соціальна економіка, інституційно-еволюційна економіка, економіка права, економічна антропологія тощо.

При цьому і в економічній науці, і в своїх суспільних поглядах Микола Зібер утвердив себе як переконаний і послідовний прихильник еволюційного розвитку, стратегії й тактики демократичного реформування суспільства. Це знайшло яскраве втілення у його науковій діяльності та особистій громадській позиції.

1. Аняншин О. Структура економіко-теоретического знания: Методологический анализ. – М.: 2005.
2. Аникин А.В. Путь исканий: Социально-экономические идеи в России до марксизма. – М.: 1990.
3. Бердяев Н.А. О назначении человека. – М., 1993.
4. Блауг М. Экономическая мысль в ретроспективе. – М.: 1994.
5. Горкіна Л.П. Нариси з історії політичної економії в Україні (остання третина XIX – перша третина XX ст.). – К., 1994.
6. Замятин В.Н. История экономических учений / Учеб. пособие. – М.: 1964.
7. Зибера Н.И. Теория ценности и капитала Д. Рикардо в связи с позднейшими дополнениями и разъяснениями. Опыт критико-экономического исследования. – Университетские известия, 1871, №1-2, 4-11.
8. Зибера Н.И. Опыт программы для собирания статистико-экономических сведений. – К., 1875.
9. Зибера Н.И. Собрание сочинений. Том II. Право и политическая экономия. – С-П., 1890.
10. Зибера Н.И. Очерки первобытной экономической культуры. – Харьков, 1923.
11. Зибера Н.И. Избранные произведения. В 2 т. – М., 1959. – Т.2.
12. Злупко С.М. Персоналії і теорії української економічної думки. – Львів, 2002.
13. Злупко С. Українська економічна думка. Постаті і теорії. – Львів, 2004.
14. Корнійчук Л.Я. Історія економічної думки України: Навч. посібник. – К., 2004.
15. Маркс К., Енгельс Ф. Соч., т. 16, ч. 1.
16. Маркс К., Енгельс Ф. Соч. Т. 23.
17. Маркс К., Енгельс Ф. Соч. Т. 35.
18. Русские книги в библиотеках К. Маркса и Ф. Энгельса. – М., 1979.
19. Русский биографический словарь. – Пг., 1916. Т. 7.
20. Цехановецкий Г. Значение Адама Смита в истории политической экономии. – К., 1859.
21. Цехановецкий Г. Краткий обзор политической экономии. – К., 1866.
22. Ядгаров Я.С. История экономических учений. – М., 1996.

Надійшла до редколегії 13.10.06

Л. Горкіна, д-р екон. наук

М.І. ЗІБЕР У ДОРЕВОЛЮЦІЙНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Стаття присвячена висвітленню наукової та громадської діяльності М.І. Зібера в історико-економічній літературі кінця XIX – початку XX ст.

The article exposes M.I. Ziber's scientific and public activity in historic and economic literature at the end of XIX – the beginning of XX century.

Микола Іванович Зібер (1844-1888) – відомий вчений-економіст, з ім'ям якого пов'язане передусім формування в Україні й Росії марксистського напрямку економічної теорії. Все своє життя він залишався громадянином Швейцарії, проте російські історики-економісти вважали і вважають М. Зібера приналежним російській економічній культурі, а українські – українській. Видатний український історик М. Грушевський у 1922 р. зауважував: "не пригадую, щоб коли-небудь щось було опубліковано про діяльність Зібера, як українця, щоб він писав щось по-українськи або виступав, як українець. Але це факт, що Зібер стояв дуже близько до старої Київської громади... Я вважаю його начолоположником українського марксизму – Зібер почав свою діяльність в цім напрямі безпосередньо по виході Марксового "Капіталу" і, без сумніву, дуже багато зробив в цім ділі" [5, с. 15]. Спираючись на ретельний аналіз і узагальнення розрізнених відомостей про діяльність М. Зібера в Україні та поза її межами, один з перших серйозних дослідників його спадщини В. Сапіцький зробив висновок, який залишається актуальним для істориків-економістів: "ми не маємо жодних підстав і жодного права залишити його (М. Зібера – Л.Г.) за межами історії українського наукового і громадського руху" [19, с. 142].

Наукова спадщина М. Зібера цікава не тільки різноманітним і багатим змістом, але й тією хвилиною різноманітних і суперечливих її тлумачень і оцінок, яка, піднявшись ще наприкінці XIX ст., не спадала в економічній літературі понад сто років. Щодо останнього періоду розвитку вітчизняної історико-економічної науки на сучасних теоретико-методологічних засадах, що бере відлік від початку 90-х рр. XX ст., він поки що не дав

будь-яких серйозних досліджень в цій галузі. Винятком є розвідка про М. Зібера, здійснена І.-С. Коропецьким (США) у праці "Academic Economics in the Nineteenth Century Ukraine" (1984, Cambridge), у 1993 р. опублікованій ним і в Україні [11, с. 49-59]. У цьому дослідженні вчений критично враховує і попередні напрацювання істориків-економістів в Україні й Росії; з сучасних праць про М. Зібера І.-С. Коропецький згадує статтю R. Scazzieri "Ziber on Ricardo" (Contributions to Political Economy, 1987, March).

В сучасній вітчизняній історико-економічній літературі, представлений в основному численними підручниками та навчальними посібниками з історії економічної думки, подібного підходу до оцінки спадщини М. Зібера, що враховує еволюцію та надбання світової економічної теорії і практики, поки що не запропоновано. Якщо в радянський період основна увага приділялася виявленню та аргументації "відступів" М. Зібера від марксизму, в сучасних історико-економічних працях ті ж самі "відступи" використовуються з оцінками "до навпаки", але без будь-яких серйозних аргументів. При цьому впадає в вічі майже повна відсутність посилаєнь або оцінок попередніх досліджень діяльності М. Зібера, що не можна визнати коректним з наукового погляду.

Такий стан речей і спонукав автора повернути увагу саме до цих розвідок і досліджень, які фактично розпочалися в Україні і Росії відразу по смерті М. Зібера, та до тієї документальної й фактологічної джерельної бази, на яку вони спиралася і яка потребує свого подальшого поглибленого вивчення. Найбільший інтерес в цьому аспекті становить дореволюційна література та ті історико-економічні дослідження 20-х років, з яких

фактично й починається розвиток історії вітчизняної економічної думки як самостійної галузі економічної науки і які не були ще повністю заідеологізовані офіційним її напрямом.

Маються на увазі передусім окремі свідчення, спогади та роздуми сучасників М. Зібера – українських і російських вчених, громадських та політичних діячів того часу, "розсипані" по різних джерелах. Це спогади про М. Зібера та окремі його оцінки О. Романовича-Славатинського, Д. Овсянико-Куликовського, Г. Цехановецького, М. Бунге, М. Михайловського, О. Чупрова, М. Каблукова, М. Драгоманова, О. Русова, Ф. Волкова, С. Подолинського, П. Аксельрода і ін., нарешті, самого К. Маркса. Крім того, оцінки наукового доробку та ролі М. Зібера в науці й громадському житті у працях пізніших дослідників дореволюційної та першої пореволюційної доби – М. Тугана-Барановського, В. Яковлева, О. Миклашевського, О. Мануйлова, Л. Дейча, М. Грушевського, Л. Клейнборта, П. Орловського, і ін., а також – спеціальні дослідження М. Слабченка, М. Ткаченка, С. Шамрая, Д. Бованенка, М. Яворського, Д. Наумова, В. Сапінського і ін.

Одні з цих праць ми тільки згадаємо, на інших зупинимось докладніше, віддаючи перевагу дореволюційним джерелам. Саме ці джерела, поряд, звичайно, з працями самого М. Зібера, допомагають краще зрозуміти політекономічний вибір М. Зібера та його роль у поширенні марксизму в Україні й Росії. Вони поглиблюють уявлення, по-перше, про умови, в яких формувалася особистість вченого та його громадянська позиція, і, по-друге, – про реальний стан і характер розвитку політичної економії у другій половині 60-х – 80-і роки XIX ст. та в наступний період.

Щодо першого, залишилося дуже мало документальних матеріалів про дитинство і юність вченого, а також – перші роки його перебування в Києві. Відомо тільки, що М. Зібер народився в Таврійській губернії в м. Судаку, його батько був швейцарець, а мати – українка [25, с. 581] (докладніше про це див. у І.-С. Коропецького [11, с. 71]), і що батько М. Зібера (за розвідками М. Слабченка, наданими ним М. Ткаченку), співробітничав у "Таврических Губернских Ведомостях", підписуючи статті "Химик Иван Зибер", а сам М. Зібер вчився у Ялтинській, потім Сімферопольській гімназії, яку закінчив у 1864 р. М. Ткаченко, який наприкінці 20-х рр. XX ст. з метою "вивчення життя за часів вчення М.І. Зібера у Криму та виявлення тих впливів, під якими відбувалося це вчення та укладалася індивідуальність М.І.", звернувся до Кримцентрархіву (у Сімферополі), одержав лише таку довідку: "У справі № 38 Таврійської дирекції училищ за 1860 р. у числі інших учнів, які отримали за відмінні успіхи, при такій же поведінці, похвальні листи, значиться: "Учень 4-го класу Сімферопольської гімназії Зибер". Ніяких інших відомостей про Зібера не знайдено" [21, с. 350].

Трохи більше документальних та особистих свідчень людей, які спілкувалися з М. Зібером, збереглося щодо років його студентства та викладацької роботи в Київському університеті св. Володимира, різноманітної й насиченої громадської та наукової діяльності в Україні, а також після від'їзду з неї 1876 р. – у Швейцарії. Однак, як зауважив у передмові до праці М. Зібера "Очерки первобытной экономической культуры" (Москва, 1883), перевиданій 1923 р. в Україні, М. Слабченко, "дивовижна скромність і прагнення залишатися в тіні, невміння "влаштуватися" і добровільне усамітнення були причинами малої відомості Зібера. Про нього ледь кількома словами обговорювалися навіть спеціалісти з питань, розроблених з величезною ґрунтовністю Зібером. Хіба тільки кооператори не забували наданих Зі-

бером послуг" [20, с. VII]. Втім, і ці нечисленні матеріали дають плідний ґрунт для роздумів.

Передусім, вони дозволяють скласти уявлення про характер і вдачу вченого. "Це була натура нервозна, глибоко вразлива, з якою не завжди міг справитися його врівноважений, досить позитивний розум", – згадував наставник М. Зібера на юридичному факультеті проф. О. Романович-Славатинський. Він відзначав, що М. Зіберу були притаманні "сильний і допитливий розум, жага просвітництва й пізнань, здатність до наукових занять", які засвідчували, що з нього вийде видатний вчений. Наука уявлялася йому "царственною богинею, до ніг якої він міг падати ниць з постом і молитвою. Чистокровний ідеаліст, він не здатен був ні до якої угоди й компромісу, з відразою й нетерпінням він відносився до всього, що не підходило під його чисто пуританські вимоги" [17, с. 36-37]. Визначний російський поліеконом О. Чупров відзначав такі риси симпатичного обліку М. Зібера, як "глибокий аналітичний розум, подитячому чисте серце, ідеальну доброту, бездоганну чесність не тільки вчинків, але й найпотаємніших його помислів..." [23, с. 517]. Відомий філолог та історик Д. Овсянико-Куликовський, який познайомився за рекомендаційним листом М. Драгоманова з М. Зібером у 1877 р. в Берні й надалі підтримував з ним тісні дружні зв'язки, змальовував Зібера як "людину глибокої й прекрасної душі, великої відвертості й правдивості". М. Зібер, писав Д. Овсянико-Куликовський, "подібно до Драгоманова, був натурою етико-нормативного укладу", що нерідко породжувало різкість й суворість у судженнях, які, однак, поєднувалися в ньому "з виключною гуманністю, добротою та делікатністю душі" [14, с. 145]. Ця суворість на вигляд людина була наділена "душею ніжною й хворобливо-чутливою до всього зла людського існування й до важких ударів життя" [14, с. 148]. Можливо, такі якості натури стали однією з причин безкомпромісної відданості вченого протягом усього життя економічному вченню К. Маркса, в якому він побачив моральний і науковий дороговказ у своєму палкому стремлінні до суспільного прогресу, піднесення людської гідності й добробуту, – стремлінні яким так щедро винагородила його природа.

Важливим історичним документом, що засвідчує високу оцінку вченими Київського університету, насамперед М. Бунге, наукових можливостей і здобутків М. Зібера, є "Протоколи засідання Совета Университета св. Владимира 18-го и 28-го сентября 1873 г.". На цій Раді було представлено подання М. Бунге з приводу обрання М. Зібера доцентом по кафедрі політичної економії і статистики у зв'язку з від'їздом до Харкова Г. Цехановецького. Це подання відомого українського вченого заслуговує на особливу увагу. В ньому М. Бунге вказував, що вже в роки навчання "по участі його (М. Зібера – Л. Г.) у практичних зайняттях з політичної економії та благоустрою", він був помічений М. Бунге як студент, який "за знанням багатьох іноземних мов, за начитаністю й за любов'ю до предмету своїх занять ... вже тоді виявляв багато задатків, що гарантували подальшу його вчену діяльність". Впевнившись у своїх висновках на підставі кандидатської праці М. Зібера "О незаконнорожденных", яка "складає не просте зведення готового матеріалу, але спробу обробити обрану тему цілком самостійно", М. Бунге і запропонував йому залишитися стипендіатом при університеті для підготовки до професорського звання по кафедрі політичної економії та статистики.

У цьому ж поданні М. Бунге відзначив, що після закінчення університету М. Зібер "вступив на службу по мировим установам" [16, с. 7, 8]. Як засвідчує О. Романович-Славатинський, Зібер 8 місяців саме за протекції-

єю М. Бунге працював мировим посередником при Волинському по селянських справах присутствії: "Швейцарському підданому довелося служити великій російській справі визволення селян" [17, с. 38-39]. Але, на думку М. Бунге, "соро матеріальним вигодам і службовій кар'єрі, що відкривалася перед ним, М. Зібер віддав перевагу скромному становищу стипендіата, яким і був на протязі трьох років (1868-1871). У цей час молодий вчений "зайнявся особливо ревнісно вивченням Рікардо, його теорії ренти та теорії цінності у зв'язку з попередніми та наступними вченнями, й написав з цих предметів два твори (перший – "К учению о ренте" // Унив. изв., 1870, №№ 5,6 – Л. Г.), з яких останній "Теория ценности и капитала Давида Риккардо в связи с позднейшими дополнениями и разъяснениями", склала його магістерське судження". Схвально відізвався М. Бунге і про наслідки зарубіжного відрядження М. Зібера, звіт про який, опублікований в "Университетских Известиях", підтвердив, що "П. Зібер з безсумнівною користю для себе і для науки студював за кордоном, відвідував університетські курси й вивчав питання економічні шляхом безпосереднього спостереження явищ, що представляються дійсністю. Звіт п. Зібера свідчить про здібності п. Зібера не тільки до праць відстороненого, філософського змісту, але й до статистичних праць" [16, с. 8]. На підставі цієї високої оцінки М. Бунге й підняв питання про обрання М. Зібера штатним доцентом по кафедрі політичної економії і статистики.

Щодо інших українських науковців та громадських діячів, з якими працював і приятелював М. Зібер, вони, як справедливо зауважує В. Сапіцький, "залишили нам дуже і дуже мало спогадів про нього. Хіба лише Драгоманов у своїй "Автобіографії" та "Споминах" частіше згадує про Зібера, що був особистим його приятелем, і то з великою симпатією та повагою; але ширшої, більш доцільної характеристики його і там ми не знаходимо" [19, с. 143]. М. Грушевський згадував про некролог, який мав написати 1888 р. Драгоманова на прохання Франка для публікації у Львові ("Товариш") і про існування якого нібито згадував Павлик, але такої публікації не відбулося [5, с. 113]. І все ж ці окремі літературні джерела, пов'язані з розвитком українського національного культурно-освітнього та соціалістичного руху, досить ретельно зібрані й висвітлені у 20-і рр. XX ст. у працях М. Грушевського, М. Ткаченка, Д. Бованенка, В. Сапіцького і інших українських дослідників, розширюють уявлення про спектр наукових інтересів і, особливо, громадської діяльності вченого. Ці джерела засвідчують дружні та ділові стосунки М. Зібера з українськими діячами Київської громади, серед яких М. Драгоманов, В. Антонович, П. Чубинський, О. Русов, П. Житецький, С. Подолинський і ін.; його участь в освітній діяльності (студентські гуртки, жіночі курси тощо); тісну співпрацю з Південно-західним відділом Російського географічного товариства, газетою "Киевский телеграф"; глибоку зацікавленість культурними, соціально-політичними та економічними проблемами, що хвилювали українську інтелігенцію, до якої органічно вписався М. Зібер і на яку теж мав неабиякий вплив. Головне ж те, що ця співпраця сприяла розширенню й збагаченню спектра наукових інтересів вченого.

Наведемо лише кілька прикладів. 1868 року М. Зібер взяв активну участь в організації членами Київської громади однієї з перших споживчих спілок – "Товариства споживачів у Києві". До Ради директорів цього товариства входили О. Кистяковський, М. Драгоманов, А. Антонович, В. Рубінштейн, В. Бернштам, П. Житецький і інші громадівці, які обрали М. Зібера головою Ради. Товариство розгорнуло досить широку діяльність, вста-

новило зв'язки та співробітничало з подібними товариствами в Одесі, Єлісаветграді та Керчі [4, с. 29]. Щодо М. Зібера, він опублікував першу свою працю "Потребительские общества" (К., 1869). Ця праця, за визначенням В. Сапіцького, "є перша книжка не лише в Україні, а в цілій тодішній Росії, в якій обговорюються різні питання спеціально споживчої кооперації, і написана вона вченим економістом, який серйозно вивчає її, як суспільно-економічне явище з підходом об'єктивно-науковим без домішки того елементу утопізму, що його можна спостерігати в писаннях і проповідях піонера української кооперації Баліна, чи в книжці Пфейффера ("Об ассоциациях", 1866 – Л.Г.)..." [19, с. 148]. Справедливість такого висновку підтверджує і характер подальшої вивчення М. Зібером цієї проблеми. Передусім – його увага до розвитку споживчої та виробничої кооперації в країнах Західної Європи, що яскраво відбилася, зокрема, вже у згаданому вище "Звіті" М. Зібера [15, с. 23-30]. В ньому молодий вчений подає детальний економічний аналіз діяльності Цюрихського та Лозаннського споживчих, а також ряду виробничих товариств у Швейцарії, "що мають за мету піднести рівень добробуту й освіти нижчих класів швейцарського народу". Досить критично ставлячись до можливостей виробничих асоціацій, М. Зібер, разом з тим, звертає увагу на зародження таких перспективних форм кооперації, як молочарна, а також "виробничо-торгівельної асоціації, мета якої купівля, первинна обробка та перепродаж землі" [15, с. 27, 29].

Крім того, участь М. Зібера у статистичних дослідженнях, що провадилися Південно-західним Російським Географічним Товариством, сприяла формуванню його як визначного статистика. Участь вченого у переписі м. Києва 2 березня 1874 р. знайшла відбиття й теоретичне обґрунтування у його праці "Материалы для наблюдения над общественно-экономической жизнью русского народа" (1876). Метою цього дослідження вчений визначив завдання "представити порівняльну картину найважливіших суспільно-економічних явищ Києва й Петербургу, наскільки це дозволяють згадані в заголовку статті статистичні видання" [7, березень, с. 30-32]. Аналіз включав такі питання: населення, заняття, промисли та взагалі засоби існування мешканців, а також будівлі. Як справедливо наголошував М. Ткаченко, "стаття М. Зібера цікава тому, що була написана особою, яка була тоді на висоті вимог тодішнього знання..." [21, с. 357]. Ще одна праця М. Зібера "Опыт программы для собирания статистико-экономических сведений" (1875), виконана за дорученням того ж наукового товариства, увійшла в історію української статистики: сприяла постановці земської статистики, становленню Чернігівської її школи на чолі з О. Русовим, який наголошував на методологічному і практичному значенні цієї праці [18, с. 22]. В. Сапіцький, з посиланням на М. Каблукова, відзначає, що знамениті "Комбінаційна таблиця", розроблена О. Шлікевичем та Ф. Щербиниою, базувалася на ідеях М. Зібера [19, с. 155].

У згаданих дореволюційних джерелах зустрічаються й окремі спроби визначити роль М. Зібера у розвитку політичної економії, які, однак, мають паліативний і досить однобічний характер і, крім того, у більшості своїй належать, за виразом І.-С. Коропецького, "непрофесійним економістам". Так, перші зведені відомості про М. Зібера, подані за його життя 1884 р. у "Бібліографічному словнику..." під ред. В. Іконнікова, ніяких оціночних характеристик ще не містили. Цінність цього матеріалу – у досить повній і точній бібліографії праць вченого за період 1869–1883 рр., яка включає 36 їх назв [2, с. 205–206]. Натомість вже наприкінці XIX ст. у статті, присвяченій М. Зіберу (підписана В. Я.) в енциклопеди-

чному словнику Брокгауза та Єфрона, підкреслювалася видатна роль вченого у дослідженні "різних теорій і визначень цінності й капіталу" не тільки в російській, але й в іноземній літературі, а також як "найкращого коментатора ("истолкователя" – Л. Г.) та популяризатора теорії К. Маркса в російській літературі". Був зроблений висновок, який поділяла абсолютна більшість тогочасних економістів: "Завдяки, головним чином, працям Зібера трудова теорія цінності Рікардо – Маркса та Марксова схема економічного розвитку отримала і в російській економічній науці тверду й міцну постановку" [25, с. 581].

Така оцінка ролі М. Зібера в економічній науці Росії та Україні в 70-80-і роки XIX століття, на які припала його дослідницька, публіцистична та громадська діяльність, є в принципі вірною. Як слушно відзначає в наші дні І.-С. Коропецький, саме праця М. Зібера "Давид Рікардо и Карл Маркс в их общественно-экономических исследованиях" (1885) "стала одним з головних засобів розповсюдження Марксових ідей у країні, якій першою судилося впровадити марксизм як офіційну ідеологію" [11, с. 50]. При цьому мається на увазі, що від початку 70-х років таку роль виконувало вже перше видання цієї праці – магістерська дисертація М. Зібера "Теория ценности и капитала Давида Рікардо с некоторыми из позднейших дополнений и разъяснений" (К., Университетские известия, 1871, №№ 1-2, 4-11), а також ряд пізніших праць з проблем марксизму. Серед них, передусім, "Экономическая теория Карла Маркса" (Знание, 1876, №№ 10, 12; 1877, № 2; Слово, 1878, №№ 1, 3, 9, 12), "Диалектика и её применение в науке" (Слово, 1879, № 11), "Мысли об отношении между общественной экономией и правом" (Слово, 1879, № 2; 1880, № 6), статті з критикою позицій російських ліберальних економістів – "Несколько замечаний по поводу статьи Ю. Жуковского "К. Маркс и его книга о капитале" (Отечественные записки, 1877, № 11), "Б. Чичерин contra К. Маркс" (Слово, 1880, № 6) та ін.

У передмові до другого видання своєї магістерської дисертації М. Зібер зауважив, що її нове видання ("Давид Рікардо и Карл Маркс...", 1885) стало результатом узагальнення його пізніших напрацювань, внесення численних змін і доповнень, які "в значній мірі сприяють покращенню і більшій повноті розвитку змісту книги". Крім того наголосив, що приступив до нього з огляду на те, що перше видання "розійшлося, а між тим вимоги на нього з боку читаючої публіки не припинилися..." [6, т. 1, с. 33]. Це цілком відповідало дійсності. Більше того, як відзначав 1904 р. Л. Клейнборт в одній з перших праць, присвячених М. Зіберу, саме завдяки цьому першому виданню 1871 р. російський переклад "Капіталу" Маркса, що вийшов у світ 1871 р., мав "такий успіх, що книга стала найближчим часом бібліографічною рідкістю" [9, с. 18]. Важливою ланкою в цій роботі М. Зібера, у визначенні власних поглядів на значення економічної теорії К. Маркса став і вперше здійснений ним переклад російською мовою "Начал политической экономии" Д. Рікардо. Перша частина перекладу, а також праця М. Зібера "Жизнь и литературная деятельность Д. Рікардо" були опубліковані 1873 р. в Києві (Унив. известия, №№ 1-10 та № 12); весь переклад був виданий у С.-Петербурзі 1882 р. під назвою "Сочинения Д. Рікардо с предисловием переводчика".

Добре відома висока оцінка, яку дав праці М. Зібера "Теорії цінності і капіталу Рікардо..." К. Маркс. У післямові до другого видання і тому "Капіталу". Маркс наголосив на тому, що М. Зібер "показав, що моя теорія вартості (у Маркса "цінності" – Л. Г.), грошей і капіталу в її основних рисах є необхідним далішим розвитком

учення Сміта-Рікардо" (курсив наш – Л. Г.) і особливо відзначив "послідовне проведення раз прийнятої чисто теоретичної точки зору" [12, с. 14-24]. Щодо необхідності розвитку "учення Сміта-Рікардо" у варіанті, запропонованому К. Марксом, як, втім, і щодо самої трудової теорії цінності Д. Рікардо, західноєвропейська економічна наука визначалася ще задовго до виходу в світ І тому "Капіталу". Як відзначав Й. Шумпетер, вчення Д. Рікардо вже в 30-40-і рр. XIX ст., в результаті спроб Джеймса Мілля та Дж. Мак-Куллоха "підправити" й розвинути ідеї свого вчителя, "зів'яло в їх руках і стало мертвам і безплідним одразу ж" через безплідність самого вчення, заснованого на трудовій теорії цінності і сповненого через це рядом нерозв'язних суперечностей [26, с. 478]. Тобто на сьогодні слід визнати, що праці М. Зібера, про які йдеться, "висіявши" з великим запізненням у невідповідний ґрунт політекономічних уявлень в Україні й Росії ідеї Д. Рікардо, опліднені вченням К. Маркса, спричинили до парадоксу у поступальному розвитку цих уявлень, – зворотнього їх руху в русло рікардіанського напрямку. Останнє стало чи не вирішальним фактором у гальмуванні на рубежі XIX і XX ст. в Україні й Росії нової класичної парадигми та її остаточному запереченні вже в 20-і рр. XX ст.

Аналіз дореволюційної історико-економічної літератури засвідчує справедливості цього висновку. Справа в тому, що і в часи діяльності М. Зібера, і пізніше розвиток економічної теорії в Російській імперії відбувався в умовах поширення в суспільстві революційних настроїв та панування народницької ідеології. Як наслідок, ні запліднені німецькою камералістською ідеєю Г. фон Шторха, Т. Степанова, І. Вернадського та ін., ні пошук економістів Київської ліберально-прагматичної "школи М. Бунге", зокрема, Г. Цехановецького, А. Антоновича, Д. Піхна, а також таких вчених, як Є. де Роберті, Г. Симоненко, П. Георгіївський, І. Кауфман, Л. Слонімський та ін., – не стали вирішальними у розвитку політичної економії. Як справедливо зауважував вже на початку 20-х рр. один з кращих, на нашу думку, дослідників наукової спадщини М. Зібера Л. Клейнборт, цей ліберальний напрям не міг мати успіху в країні, де "визвольні стремління забарвлювалися в соціальний колір, і з давніх пір ми всмоктували в себе почуття ненависті до міщанства. Можна заднім числом жаліти за цим. Можна усвідомлювати тепер, що зневажливим ставленням до класу, який вступає на арену історії, викривлялася історична перспектива, що ми не вміємо реалістично дивитися на речі. Але таким був факт..." [10, с. 45].

Натомість вчення К. Маркса, що пропонувало досить просту й соціально орієнтовану теоретичну схему для пояснення такого болючого суспільного явища як експлуатація найманої праці, захопила не тільки М. Зібера, але й багатьох професійних і непрофесійних економістів. В умовах країни, обтяженої середньовічними пережитками, де розвиток капіталізму зіштовхнувся з проблемою виживання селянства, що становило абсолютну більшість населення, це вчення набувало особливого, "народницького" звучання. "Ні в одній літературі Маркс не користувався таким авторитетом, як в російській, – писав наприкінці 90-х рр. XIX ст. М. Туган-Барановський. – Наша економічна література 70-х – 80-х рр. являє собою спробу зв'язати ідеї Чернишевського з ідеями автора "Капіталу" ... Трудова теорія цінності покладена в основу більшої частини наших курсів політичної економії. Кращий з них... курс О. Чупрова" [22, с. 853]. Нагадаємо, що і на початку XX ст. один з небагатьох прихильників маргіналізму професор Київського університету О. Білімович вважав школу О. Чупрова, дуже впливову і після смерті її засновника, "марксистською в теорії й народницькою в політиці" [3, с. 13-14].

Природно, що сучасники М. Зібера високо оцінювали його внесок в економічну теорію. О. Чупров, наприклад, захоплення М. Зібера марксизмом пояснював тим, що його "цікавили не стільки практичні питання, які займали більшість сучасних спеціалістів по цій науці (очевидно, малися на увазі послідовники французької "школи Ж. Б. Сєя" та німецької історичної школи – Л. Г.), а, навпроти, теоретичний філософський бік предмету. Микола Іванович готовий був цілі місяці просидіти над якою-небудь важкою проблемою з *теорії обміну й розподілу народно-го багатства* (виділено нами – Л. Г.) і цілі дні просперечатися й проговорити про неї. При такому напрямі роздуму, – робив цілком слушний висновок О. Чупров, – М[икола] І[ванович] природно зосередив головну увагу на глибокому вивченні англійських класичних економістів та новітніх їх продовжувачів" [23, с. 515].

Цю перевагу, яку М. Зібер віддавав розв'язанню, у сучасній мові, макроекономічних проблем економіки в дусі англійської школи перед мікроекономічною проблематикою французької школи та історико-емпіричними підходами німецької школи, відзначають і сучасні дослідники, зокрема І.-С. Коропецький. При цьому останній цілком слушно зауважує, що "Зібер вважав споживання, розподіл і виробництво єдиним концептуальним цілим, де чільне місце належить виробництву" [11, с. 51]. Дійсно, саме таке розуміння головної рушійної сили суспільного відтворення і прогресу й зумовило особливу увагу вченого до витратної концепції англійської школи, передусім – теорії цінності Д. Рікардо й К. Маркса, що були покладені в основу їх сміливих, але хибних макроекономічних прогнозів. Головною вадою цього підходу було виведення динаміки суспільного розвитку з умов довшеної конкуренції, тобто на базі рівноважної абстрактно-статичної моделі капіталістичного господарства. Ця модель не враховувала попит, по-суті виключала існування прибутку і, природно, вихідної Марксової категорії додаткової цінності, на якій він побудував свою теорію експлуатації, вивів "загальний закон капіталістичного нагромадження" та зробив висновок про самознищення капіталізму.

Щодо О. Чупрова, який подібно більшості народницької інтелігенції того часу поділяв багато ідей марксизму, у М. Зібері він побачив "одного з кращих російських спеціалістів з політичної економії", майстерна праця якого, "визначна за вченістю й за багатством оригінальних думок... уперше познайомила російську читаючу публіку з теоретичними вченнями К. Маркса та виявила тісний зв'язок його доктрин з поглядами класичних економістів" [23, с. 514, 515]. Принагідно зауважимо, що подібні оцінки міцно увійшли до арсеналу вітчизняної історико-економічної літератури. Так, Л. Клейнборт на початку ХХ ст. відзначав як видатні здобутки вченого його прагнення "встановити необхідний зв'язок між теоріями англійської класичної школи й теорією Маркса як прямим їх продовженням" і наголошував, що "в часи Зібера потрібно було немало розуму й таланту для його обґрунтування"; крім того – дослідження М. Зібером визначень і теорій цінності, "центрального пунктом" групувань яких стала теорія Д. Рікардо; привернення уваги до маловідомого на той час економіста К. Родбертуса-Ягнєцова тощо. Та, головне, те, що "завдяки тільки працям Зібера теорія Рікардо-Маркса – Марксова схема економічного розвитку – отримала вперше тверду і міцну постановку в російській економічній науці..., щоб вперше викликати інтерес до Маркса, збудити те, що марно намагалися замовчати представники буржуазних течій". Як бачимо, Л. Клейнборту знадобилося майже 20 років, щоб передивитися своє ставлення до "ліберального напрямку" й висловити думку про його недооцінку, наведену нами вище. Щоправда,

полеміку М. Зібера проти Б. Чигоріна й Ю. Жуковського М. Клейнборт незмінно оцінював як таку, що "свого часу... мала не стільки наукове, скільки велике суспільне значення" [9, с. 18]. Він ще в 1923 р. називав кращою працею з проблем політичної економії, яка побачила світ після знаменитих приміток М. Чернишевського до "Основ політичної економії Дж. С. Мілля, статтю Ю. Жуковського "Смитовское направление и позитивизм в экономической науке", опубліковану 1864 р. в "Современнике" [10, с. 32].

Щодо оцінок внеску М. Зібера представниками ліберальної, "буржуазної", школи, їх висловлювалось небагато. Першим звернув увагу на обмеженість рікардіанського вибору М. Зібера у політичній економії М. Бунге. Тому навряд чи вірною була думка М. Слабченко, висловлена на початку 20-х рр. ХХ ст., що саме видатне та майстерно проведене трактування предмету, яке "йшло врозріз із загальноновизнаними авторитетами тодішньої політичної економії", стало причиною не тільки присвоєння М. Зіберу наукового ступеня магістра, але й того, що М. Бунге виклопотав йому зарубіжне відрядження" [20, с. VIII]. Відряджаючи М. Зібера в Європу, М. Бунге, скоріше, мав надію на розширення наукового світогляду цього надзвичайно здібного молодого вченого. Магістерська праця М. Зібера, зауважував його видатний наставник, "не чужа деяким захопленням, особливо думкою, що Рікардо був представником новітніх вчень про цінність..." [16, с. 8].

Дійсно, вийшовши з під крила Київської реально-психологічної школи, представники якої у поясненні явища цінності рухалися в бік неокласичної парадигми – поєднання теорії витрат з теорією корисності (хоч і без використання засад маргіналізму, методологічної ролі якого не зрозуміли), – М. Зібер для розв'язання проблеми обрав зовсім інший, по-суті безперспективний шлях. У своєму знаменитому на той час детальному аналізі теорій витрат та корисності в їх еволюції (включно з концепцією маргіналістів, зокрема Л. Вальраса) М. Зібер цілком вірно відзначив їх односторонність і недостатність для розв'язання проблеми цінності, те "порочне коло", в яке потрапляли як витратна, так і суб'єктивно-психологічна теорія цінності. Щодо останньої, він справедливо зауважував: "Доки поділ потреб на судження про ту чи іншу корисність не переходять у дію, до нього не слід відноситися, як до економічного факту" [6, т. 1, с. 60]. В іншому місці писав: "Праця й корисність – от і весь основний матеріал для правильної теорії цінності, очищені від сторонніх наростів і домішок" [6, т. 1, с. 274]. Але в поясненні мінової цінності не зробив будь-якої спроби поєднати ці засади. Більше того, рішуче відкидав будь-яку можливість залучити категорію корисності до визначення цінності: "Ні споживча цінність, ні ступінь корисності, ні відношення між послугами і т. д. не можуть задовільнити нас більше. Між тим, від постановки питання школи Сміта-Рікардо був тільки крок до такого визначення предмету, який у відношенні до ясності, точності й визначеності не залишає нічого бажати. Заслуга у віднайденні такого визначення разом з цілим рядом доповнень до відомої теорії належить німецькому економісту К. Марксу" [6, т. 1, с. 167]. Остання ж, як відомо, не тільки будувалася на витратній концепції класичної школи, але й пояснювала мінову цінність не відносними, як у Д. Рікардо, а абсолютними витратами живої праці, точніше – робочої сили.

Один з відомих представників "школи М. Бунге" А. Антонович, виявивши як основну суперечність теорії Маркса тавтологією у вихідних її положеннях, – поясненні Марксом цінності як уречевленої праці одночасно з тим, що остання є, у свою чергу, неминучим висновком з Марксовою розуміння цінності, – писав у 1877 р.:

"У всій економічній літературі ми не можемо вказати іншого більш вражаючого прикладу саморуйнації розвинутої вченим теорії". Вчений висловив подив з того, що "в нашій літературі цьому дивному погляду німецького економіста надається високонаукового значення п. Зіббером" [1, с. 183, 184].

Одним з наріжних каменів в історико-економічних працях про М. Зібера є його ставлення до Марксового методу діалектичного матеріалізму. Наведемо погляди на цей предмет ще одного сучасника М. Зібера – видатного російського соціолога й публіциста М. Михайловського, який був особисто знайомий з М. Зіббером і добре знав ряд його праць. М. Михайловський вважав М. Зіббера за "провідного учня Маркса не тільки в галузі теоретичної економії, але й в галузі філософсько-історичних поглядів" [13, с. 320]. На думку М. Михайловського, М. Зіббер був "чудовий спеціаліст по своїй частині", але справляв враження "справжнього неофіта у філософії, в яку був втягнутий Гегелем через посередництво Маркса й Енгельса" [13, с. 324]. Внаслідок цього – повністю сприйняв історико-філософську теорію Маркса, його передбачення розвитку й загибелі капіталізму та виникнення нового ладу.

Зауважимо, що сам М. Михайловський був прихильником Марксової економічної теорії про що свідчить, зокрема, його стаття "Карл Маркс перед судом г. Жуковського" (1877). Однак, писав пізніше вчений, "уповні приєднуючись до основних положень економічної доктрини Маркса, я з сумнівом зупинився перед філософсько-історичними його міркуваннями", точніше, "перед тим, як вони можуть відбутися у свідомості російських читачів" [13, с. 324]. Малося на увазі вихідне положення "гегельянської тріади" К. Маркса: "Капіталістичний спосіб привласнення, який випливає з капіталістичного способу виробництва, а значить і капіталістична приватна власність, є перше заперечення індивідуальної приватної власності, що ґрунтується на власній праці" [12, с. 718]. Для Російської імперії це означало не тільки усунення середньовічних пережитків, до яких М. Михайловський однозначно відносив "общинне землеробство, кустарну промисловість або артільну організацію", але й "всіх видів приналежності землі або знарядь виробництва працівнику", передусім селянству, що несло в собі загрозу морального й фізичного його виродження. Тому цей видатний мислитель пропонував "прекрасно зображений Марксом стан речей в Європі" розглядати "як урок і застереження нам": "Оскільки ми знаходимося ще на самому початку цього суперечливого процесу, – переконував М. Михайловський, – ми повинні свідомо виконати те, що в Європі відбувалося стихійно" (курсив наш – Л. Г.) [13, с. 327, 328].

Саме з цієї точки зору "становище російського учня Маркса (М. Зібера – Л. Г.)" уявлялося М. Михайлівському важким і подвійним: маючи за ідеал колективну організацію приналежності робітнику землі й знарядь виробництва, він у той же час "повинен вітати розлучення праці і власності, обезземелення селянства, народження пролетаріату й взагалі роз'єднання зв'язку між робітником і умовами виробництва, тому що все це – окремі акти необхідного і хоч болючого, але, врешті решт, благодійного процесу... Добра людина, яка, напевно, ніколи в житті не зробила зла свідомо, він не переймався, між тим, тією множиною скорботи й страждань, якими супроводжується друга сходинка гегелівської тріади, – вони неминуче й сторицею окупляться на зорі нового життя. Доки мужик не вивариться у фабричному котлі, нічого у нас путнього не буде", – говорив Зіббер" [13, с. 327].

Слід, однак, зауважити, що М. Михайловський відчувно перебільшив відданість М. Зібера методу діалекти-

чного і, тим більше, історичного матеріалізму. Цей "недогляд" пізніше був виправлений ортодоксальними марксистами, які на протязі ста років так чи інакше звинувачували М. Зібера в еволюціонізмі, недооцінці діалектичного методу К. Маркса та нерозумінні революційного змісту його теорії. Справедливість цих "звинувачень" підтверджується працями М. Зібера. Навіть прагнучи захистити цей метод від нападів, він наводив ряд доказів, подібних до такого: "Хіба це не фактична суперечність, що ратуючи за недоторканість власності, капіталізм лишає більшість селян землі й тримає на одній задільній платі величезну більшість народонаселення?" І робив недвозначний висновок: "Отже, досліднику наявного суспільно-економічного побуту немає зовсім потреби в штучному підведенні капіталістичного виробництва під наперед придумані, формальні, діалектичні суперечності: на його вік з надлишком вистачить й одних дійсних суперечностей" [6, т. 1, с. 563]. В рецензії на працю "Анти-Дюринг" Ф. Енгельса, яку М. Зіббер вважав надзвичайно важливою "для пояснення практичного прикладення методу діалектичних суперечностей", вчений зауважив, що з свого боку він утримується "від міркування про придатність цього методу в застосуванні до різних галузей знань, а також і про те, представляє він собою чи не представляє, – наскільки йому може бути надане дійсне значення, – просту видозміну або навіть прототип методу теорії еволюції або загального розвитку. Саме в цьому останньому значенні розглядає його автор (Ф. Енгельс – Л. Г.), або, на крайній випадок, намагається вказати на підтвердження за допомогою тих істин, які досягнуті еволюційною теорією, і не можна не визнати, що в деякому відношенні, тут відкривається значна подібність" [8, т. II, с. 718].

Переконаний еволюціоніст і гуманіст, М. Зіббер органічно не міг сприйняти революційної соціально-політичної доктрини марксизму, тим більше, не ставився "безсердечно" й до важкої долі й страждань дрібного селянства як це зображував М. Михайловський. Це переконливо засвідчує цілий ряд його праць з питань історичної еволюції різних форм земельної власності та землеробства в різних країнах Європи – Англії, Ірландії, Бельгії, Голландії, Швейцарії й ін., у Нідерландській Індії та Сполучених Штатах Північної Америки тощо [8, т. I]. Не сумнівався М. Зіббер й у близькій зміні існуючої в Російській імперії форми правління, розглядаючи цю зміну як назрілу незворотну необхідність, яку зумовлює "не що інше, як загальний розвиток цивілізації, ... вплив капіталістичної Європи...". Та одночасно він наголошував на необхідності зважених підходів до розуміння цього процесу в його еволюційній сутності. "Потрібно було, таким чином, – пояснював він свою думку, – щоб старі суспільні порядки ... дещо змінилися й поступилися дорогою більш складній, більш заплутаній, але зате й більш цивілізованій організації. Звідси, між іншим, випливає, що ніяка однобічність при вивченні історичних рухів не приводить до істини (виділено нами – Л. Г.), що ніякі універсальні установи, як общинні, з одного боку, так і капіталістичні, з іншого, які в свій час володіють цілим світом, тільки з поганого або з хорошого боку, а повинні вивчатися з всіма своїми недоліками й достоїнствами, щоб дати можливість впливати на практику, зменшити перші й збільшити останні" [6, т. 2, с. 672]. Ці зауваження вченого напряму "перегукуються" з нашим часом.

Таким чином, вже у дореволюційній літературі були закладені підвалини як немарксистських, так і марксистських оцінок наукової спадщини М. Зібера, які з часом перетворилися на ортодоксально-марксистські й безроздільно на тривалий час утвердились в радянській історії

ко-економічній літературі. Їх критичний перегляд на базі глибокого всебічного вивчення праць М. Зібера та з врахуванням сучасних теоретико-методологічних здобутків світової економічної думки становить важливе і зовсім не просте завдання вітчизняних істориків-економістів.

1. Антонович А.Я. Теория ценности. Критико-экономическое исследование. – Варшава, 1877. 2. Библиографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета св. Владимира (1834-1884). Составлен и издан под ред. В.С. Иконникова. – Киев, 1884. 3. Билимович А.Д. Памяти Д.И. Пихно // Памяти Д.И. Пихно: Сообщение проф. А. Д. Билимовича и проф. Н.М. Цытовича. – СПб., 1913. 4. Височанський П. Начерк розвитку української споживчої кооперації (Дореволюційна доба). – Т. 1. – Київ, 1925. 5. Грушевський М. 3 починів українського соціалістичного руху. Начерки і фрагменти // 3 починів українського соціалістичного руху. Мих. Драгоманов і женецький соціалістичний гурток. Зладив М. Грушевський. – Відень, 1922. – С. 5-102. 6. Зибер Н.И. Избранные экономические произведения. В 2-х т. – Т. 1. Давид Рикардо и Карл Маркс в их общественно-экономических исследованиях. Статьи. – Москва, 1959. – 724 с.; Т. 2. Очерки первобытной экономической культуры. Статьи. – М., 1959. 7. Зибер Н.И. Материалы для наблюдения над общественно-экономической жизнью русского народа // "Знание", 1876, март, с. 30-82; апрель, с. 1-78. 8. Зибер Н.И. Собрание сочинений. В 2-х тт. Т. 1. Вопросы землевладения и промышленности. – С.-Пб., 1900.; Т. 2. Право и политическая экономия. – СПб. 1900. 9. Клейнборт Л. Николай Иванович Зибер: по поводу пятидесятилетия со дня смерти // Мир Божий, 1904, № 1. – С. 15-20. 10. Клейнборт Л.М. Николай Иванович Зибер. – Петроград, 1923. 11. Коропецький І.-С.

Українські економісти XIX століття та західна наука. – К., 1993. 12. Маркс К. Капітал. Критика політичної економії. – Т. I // К. Маркс, Ф. Енгельс. Твори. Т. 23. 13. Михайловский Н.К. Полное собр. Соч. – Т. 7. – СПб., 1909. 14. Овсянко-Куликовский Д.Н. Воспоминания. – Петербург, 1929. 15. Отчет магистра политической экономии Николая Зибера о пребывании за границей с января по октябрь 1872 года // Унив. изв. – К., 1873, № 8. – С. 1-55. 16. Протоколы заседаний Совета Университета св. Владимира 18-го и 28-го сентября 1873, № 11. – С. 1-51. 17. Романович-Славатинский А.В. Н.И. Зибер и Д.Е. Назимов. Приложение // Голос старого профессора по поводу университетских вопросов. – Вып. II. – Киев, 1903. – С. 36-42. 18. Руссов А.А. Краткий обзор развития русской оценочной статистики. – К., 1913. 19. Салицкий В. До історії економічної думки на Україні (Микола Зибер) // Записки Української Господарської Академії в Чехословацькій республіці. – Вип. II. – Подєбради, 1929. – С. 142-162. 20. Слабченко М.Е. Николай Иванович Зибер. Вступительная статья // Н. И. Зибер. Очерки первобытной экономической культуры. – Одесса, 1923. – С. III-XXVIII. 21. Ткаченко Микола. М.І. Зибер у Києві (1864-1876) // Ювілейний збірник на пошану акад. М. Грушевського. – К., 1928. – С. 349-358. 22. Туган-Барановський М.И. Экономическая наука // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. – СПб., 1899. – Т. 28. – С. 851-854. 23. Чупров А.И. Николай Иванович Зибер. Некролог – 1888 год // Чупров А.И. Речи и статьи. – Т. 1. – Москва, 1909. – С. 514-517. 24. Шамрай С. Київський одностенний перепис 1874 р. // Київ та його околиці. 36. – Київ, 1926. – С. 357-359. 25. Яковлев В. (В.Я.) Зибер Н.И. // Энциклопедический словарь. Изд. Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон. – Т. 24. – Спб., 1894. – С. 581. 26. Schumpeter J.A. History of Economic Analysis. – New York, 1961.

Надійшла до редколегії 26.09.06

Н. Гражевська, канд. екон. наук, доц.,

М.І. ЗІБЕР ПРО ДІАЛЕКТИКУ В ЇЇ ЗАСТОСУВАННІ ДО НАУКИ

На основі дослідження основних ідей, обґрунтованих відомим українським вченим М.І. Зібером (1844-1888) у статті "Діалектика в її застосуванні до науки" (1879) розглянуто сучасні підходи до аналізу трансформації економічних систем, засновані на переосмисленні методологічних основ традиційного наукового знання та виявленні взаємозв'язку діалектичної концепції розвитку з синергетичною метапарадигмою.

On the base of researching the principal ideas which were grounded by the famous Ukrainian scientist M.I. Ziber (1844-1888) in his article "The Dialectics in its application to the science" (1879) the modern approaches to the analysis of the transformation economic systems which is connected with the reconsideration of the methodological bases of the traditional scientific knowledge were examined and the interconnection of the dialectic's conception of development with synergetic paradigm was discovered.

Парадигмально значимі процеси соціально-економічних змін, що відбуваються сьогодні на локальному та глобальному рівнях загострюють потребу в переосмисленні традиційних уявлень щодо методології економічного пізнання та обґрунтуванні новітніх підходів, здатних адекватно відобразити різнопланові аспекти господарського розвитку в умовах тектонічних суспільних трансформацій.

Як відомо, проблеми методології економічних досліджень загострюються в кризові періоди розвитку економічної науки. Для багатьох дослідників саме таким є сучасний етап еволюції економічної теорії, яка зіткнулась з аномаліями епохи біфуркацій, що не знаходять пояснення в рамках пануючої парадигми. На думку одного з авторів критичного реалізму (новітнього напрямку розвитку методології економічних досліджень) Тоні Лоусона "мейнстрім" сучасної економічної науки завела її в глухий кут і на порядку денному гостро постали питання щодо перегляду її філософських та методологічних основ" [19]. На думку дослідника, завдання науки полягає в осягненні реальності на її глибинному рівні, оскільки "світ, що є об'єктом наукового дослідження, складається не лише із подій, що даються нам у досвіді або у сприйнятті, але також із (таких, що не зводяться до них) структур, механізмів, рушійних сил та тенденцій, які хоч і не є такими, що безпосередньо спостерігаються, але тим не менш лежать в основі реальних подій, що управляють ними або полегшують їхнє здійснення". На думку сучасних дослідників, виокремлюючи три області реальності: емпіричну (досвід та сприйняття), неемпіричну, реально існуючу (події та стан речей), "глибинну" (структури, механізми, рушійні сили та тенденції), прихильники критич-

ного реалізму продовжують ідейну традицію філософії Г.Гегеля та К.Маркса [10, с.76, 86].

Загально визнано, що незважаючи на величезну кількість нових підходів і концепцій, до цього часу не вирішеними залишаються фундаментальні проблеми визначення внутрішньої основи функціонування трансформаційної економіки та обґрунтування умов сприятливого завершення перетворень. Йдеться також про вичерпання аналітичної стадії пізнання цього складного феномену й необхідність переходу до синтезу нагромаджених економічною наукою знань. Відтак актуалізується проблема розробки загальної теорії економічних трансформацій та обґрунтування притаманної їй методологічної основи.

Усвідомлення нагромадженого досвіду соціально-економічних перетворень на межі XX–XXI ст. сприяло появі публікацій, у яких обґрунтовується необхідність дослідження трансформації економічних систем як внутрішньої складової процесів глобальної економічної динаміки. У працях Л. Абалкіна, В. Базилевича, Л. Бальцеровича, В. Бодрова, О. Бузгаліна, А. Гальчинського, В. Гейця, С. Глазєва, С. Гомулки, А. Гриценка, П. Єщенко, Я. Корнаї, Ю. Ольсевича, А. Ослунда, В. Рязанова, А. Чухна висвітлено сучасні теоретико-методологічні підходи до аналізу постсоціалістичних перетворень. Економічні трансформації в контексті глобалізації світогосподарських відносин знайшли відображення у творах К. Андерсена, О. Білоруса, А. Ельянова, Г. Колодки, В. Кушліна, С. Любимцевої, В. Новицького, Ю. Пахомова, С. Соколенка, Дж. Стігліца, Дж. Сороса, Дж. Томпсона, А. Філіпенка, П. Хірста, Ю. Шишкова та інших відомих дослідників. Водночас до цього часу серед науковців немає єдності в розумінні сутності

трансформації економічних систем, відчувається нестача новітніх концептуальних розробок, націлених на вивчення глибинних механізмів суспільних перетворень. Дискусійною залишається проблема застосування діалектичного методу наукового пізнання в економічній транзитології.

У цьому контексті заслуговує на увагу обґрунтування потенціалу діалектичного методу економічних досліджень, здійснене відомим українським вченим М.І. Зібєром (1844-1888) у статті "Діалектика в її застосуванні до науки" (1979) та виявлення його взаємозв'язку з синергетикою як універсальною метатеорією, спрямованою на дослідження нелінійних процесів еволюції відкритих динамічних систем, здатних до самоорганізації та саморозвитку, що і визначило мету запропонованого дослідження.

На думку сучасників, М.І. Зібєр "представляв собою найчистіший тип вченого, що дуже рідко зустрічається і в наші дні. Всі його турботи та помисли були зосереджені виключно на вивченні улюбленої науки та науково-літературних працях. У самій політичній економії Миколу Івановича цікавили не стільки практичні питання, ...а, навпаки, теоретичний, філософський бік предмету" [16, с. 514]. Стверджуючи, що "як наукове явище своєї епохи, Зібєр був пов'язаний, звичайно, з нею як внутрішньо, так і зовнішньо, як з боку тих ідейних традицій, які були впливовими в ті десятиліття, так і з боку умов тогочасної російської дійсності", дослідники інтелектуального спадку українського вченого підкреслюють, що він відрізнявся такою "ясністю думки та силою доказів" і "був озброєний такою ерудицією, якою навряд чи хто-небудь з марксистів у наступному перевершував його" [9, с. 8, 64].

Підтвердженням цього є стаття М.І. Зібєра "Діалектика в її застосуванні до науки", присвячена аналізу проблем методології економічних досліджень, "практичного застосування методу діалектичних суперечностей" та "найближчому ознайомленню з цим способом дослідження істини, що так сильно прославляється і водночас так сильно принижується" [5, с. 117]. Виклад матеріалу розпочинається з критики метафізичного способу мислення. Вчений виходить з того, що здоровий людський глузд, достойний поваги, рано чи пізно "неминує наштовхується на межу, починаючи з якої стає одностороннім, обмеженим, абстрактним, таким, що плутається в суперечностях, що не мають вирішення, тому що за окремою річчю не помічає взаємного зв'язку речей, за існуючим станом об'єкта – його становлення та загибелі, за спокоєм – динаміки" [5, с. 120]. Відтак, на думку українського дослідника, "точне уявлення про світ як цілісність, його розвиток і розвиток людства, так само як і відображення цього розвитку в свідомості людини, можна отримати лише діалектичним шляхом, а саме з допомогою найпильнішої уваги до всезагальних взаємодій, процесів становлення та знищення, до прогресивних та регресивних змін" [5, с. 122].

Наголошуючи на тому, що діалектика є "наукою про загальні закони руху та розвитку природи, людського суспільства та мислення", яка "охоплює речі та їх мислення зліпки саме в їх взаємодії, зчепленні, русі, становленні та розвитку", М.І. Зібєр стверджує, що "в історії суспільства... повторення одних і тих же станів є не правилом, а виключенням" [5, с. 119]. На думку вченого, "розгляд зовнішньої природи, або історії людства, або нашої власної духовної діяльності", неминує викличе "картину нескінченного поглинання залежностей та взаємодій, у якій ніщо не залишається тим, чим було, де було і як було, а, навпаки, безперервно рухається, змінюється, виникає та гине" [5, с. 121, 131].

Характеризуючи працю Ф. Енгельса "Становище робітничого класу в Англії" як блискучий приклад послідовності та цілісності філософських підходів, український дослідник підкреслює, що цей твір "дає ряд ілюстрацій та фактичних прикладів" застосування методу діалектичних суперечностей, сприяючи якнайближчому ознайомленню з цим способом дослідження істини [5, с. 117]. На думку М.І. Зібєра, "доки ми розглядаємо об'єкти як такі, що знаходяться в стані спокою, самі по собі, що існують один поряд з іншим або один після іншого, ми, зрозуміло, не наштовхуємося ні на які суперечності між ними. Ми знаходимо в них певні якості, які частково спільні, частково різняться, навіть суперечать одна одній, однак у останньому випадку розподіляються на різні предмети і таким чином не утримують у собі ніякого протиріччя. ... Але зовсім інакше виглядають справи, коли ми розглядаємо речі в їхньому русі, в їхніх змінах, в їхній взаємодії між собою. Тут ми зразу попадаємо в суперечності. Сам рух є суперечністю..." [5, с. 145-146].

Важливо наголосити, що вчений розглядав політичну економію як історичну науку, що досліджує "історичний, такий, що постійно змінюється, матеріал", "особливі закономірності кожної окремої стадії виробництва та обміну". Водночас він трактував діалектику як "видозміну чи навіть прототип методу теорії еволюції або всезагального розвитку". Звертаючись до істин, відкритих еволюційною теорією, М.І. Зібєр підкреслював, що "тут у певному відношенні відкривається значна подібність" [5, с. 117].

Аналіз творів українського дослідника засвідчує, що саме з цих теоретико-методологічних позицій він підходив до дослідження природних фаз суспільного розвитку в контексті еволюції специфічних форм кооперації. Вчений стверджував, що останні "йдуть на зміну одна одній в силу... неминучого закону внутрішнього розвитку суспільства, а тому не можуть замінюватися будь-якими іншими формами кооперації" [6, с. 377]. На думку М.І. Зібєра, "форму суспільного устрою в її цілісності не можна придумати, не можна повернути назад, як неможливо перестрибнути із ремесла, минаючи мануфактуру в фабрику, або із фабрики в мануфактуру. Форма ця дається самим життям" [6, с. 377]. Відтак вчений трактував капіталізм як історично необхідний етап розвитку людства, який внаслідок природної еволюції, без класової боротьби, "без стрибків, у результаті концентрації та централізації капіталу, буде змінений новою суспільно-економічною формацією, де не буде щогодинної боротьби всіх проти всіх" [14, с. XL1Y].

Це дало підставу багатьом дослідникам творчого спадку українського вченого стверджувати, що він "був еволюціоністом, а не діалектиком, оскільки отожднював діалектику з теорією еволюції" [2, с. 177; 9, с. XXX1X]. Акцентуючи увагу на тому, що М.І. Зібєр "відривав тезу про природноісторичний характер законів економічного розвитку від класової боротьби, "не ставив перед собою питання про можливу зміну характеру власності в результаті боротьби класів, "не розглядав пролетаріат як могильника капіталізму та будівника соціалізму" радянські дослідники наголошували на тому, що М.І. Зібєр "за еволюцією не розгледів діалектики, "не опанував метод Маркса", "не зрозумів діалектики Маркса та її величезного наукового значення". [15, с. 14-24].

У зв'язку з цим слід зауважити, що сучасне наукове знання ґрунтується на ідеях світоглядно-методологічного плюралізму, компліментарності та взаємозв'язку різноманітних дисциплінарних дискурсів. Вітчизняна економічна наука поступово долає монопольне панування матеріалістичної діалектики та діалектико-формаційного підходу. Водночас багатомірне сприйняття реальності, взаємодоповнення та конкурентне зма-

гання різних теоретико-методологічних підходів та ідей сприяє збагаченню діалектичного методу пізнання: звільнившись від політико-ідеологічної складової він доводить свою адекватність в дослідженні трансформаційних процесів. На думку сучасних дослідників, "іронія історичної долі діалектики полягала в тому, що коли ... відпала її ідеологічна підтримка, її час прийшов: наукова революція останніх двох десятиліть ХХ ст. зробила предметом нелінійної науки системи, що самоорганізуються. Самоорганізація як становлення нового цілого стала вимагати для свого осмислення відповідних діалектичних категорій мислення" [4, с. 129].

Стверджуючи, що діалектика як загальна теорія розвитку переросла в синергетику як теорію універсальної еволюції, вітчизняні науковці наголошують на тому, що синергетичне світорозуміння не слід протиставляти діалектичній картині світу. Йдеться про те, що в рамках нелінійної парадигми центр досліджень еволюції складних систем зміщується від виявлення впливу зовнішніх чинників до аналізу внутрішніх рушійних сил та механізмів розвитку, які є комплексним результатом існуючих функціональних зв'язків. Звідси робиться висновок, що саме розуміння механізмів розвитку об'єднує синергетику з діалектикою [11, с. 126; 14, с. 8]. Виходячи з того, що предметом діалектики є унікальний процес розвитку, який трактується як єдність протилежностей, "а значить як єдність якісного та кількісного, зворотного та незворотного, прогресивного та регресивного" [6, с.14], відомий український філософ М. Злотіна звертає увагу на те, що діалектика – це не лише учення про розвиток, а й учення про всезагальні зв'язки в процесі розвитку, оскільки всі її категорії відображають одночасно "і тип зв'язку, і сторону процесу розвитку; вони виступають як форми пізнання розвитку" [7, с.15]. Відтак, на думку дослідниці, новий образ реальності, що постає перед нами завдяки відкриттям синергетики та інших сучасних наукових підходів, пов'язаний з відродженням традицій діалектики, насамперед як логіки і теорії пізнання, заснованого на таких філософських категоріях як необхідність та випадковість, частина та ціле, основа та обґрунтування, які є важливими для розуміння поведінки складних систем в умовах нерівноваги, нестійкості, в момент біфуркацій, для розуміння причин та механізмів виникнення нового [7, с. 10, 14].

Аналіз сучасної економічної літератури підтверджує, що дослідження процесів самоорганізації складних макросистем засновано на активному використанні діалектичного підходу. Так, наприклад, характеризуючи нове інформаційне суспільство, відомий західний вчений Скотт Леш звертає увагу на його наростаючу невизначеність, що перетворюється на "своєрідну норму". На думку вченого, "деякий вид діалектики, властивий інформаційному суспільству" обумовлює "розвиток від порядку до безладдя, а потім до нового порядку. Цілком раціональне і втілене в знанні виробництво проявляється в квазі-анархічному поширенні потоків інформації." [18, с. 2, 4]. На доцільність застосування у сучасній науці діалектичного методу, який встановлює конкретну взаємодію та доповнюваність необхідності та випадковості, вказує також прихильниця синергетичної парадигми І.С. Добролюбова. На думку дослідниці, в ситуації біфуркації (коли динамічна система "випадковим чином" вибирає один із можливих шляхів розвитку) вибір не залежить від необхідності, однак і ймовірнісної причини тут недостатньо. Це пов'язано з тим, що стохастичний вибір, який здійснюється із заданого набору можливостей, з одного боку є випадковим, оскільки визначається флуктуаціями (спонтанними відхиленнями певного параметра системи від його середнього значення, що приводить до зміни шляху

еволюції). З іншого боку, будь-яке з вибраних рішень виявляється необхідним, оскільки визначається дійсним станом системи перед ситуацією фазового переходу. Таким чином необхідність за будь-якого варіанту вибору має свою основу та умови реалізації, крім того значимість флуктуацій та сама ситуація вибору є об'єктивно зумовленими [4, с. 106].

У зв'язку з цим заслуговує на увагу теорія "несуворого детермінізму" австрійського дослідника В. Гофкірхнера, згідно з якою "причина не дорівнює наслідку", їхні ролі розподіляються неоднозначно: допускаються різні наслідки причин або різні причини наслідків. Вчений обґрунтовує так званий "третій шлях", що лежить між крайнощами однозначного детермінізму та індетермінізму, стверджуючи, що події, пов'язані з системами, що самоорганізуються, не можуть бути повністю визначені внаслідок діяльності самої системи, яка вводить в детермінацію нередуковану ступінь свободи [3, с. 44].

Загальновизнано, що субстанційною основою економічної системи є динаміка, а не статика. При цьому перехід від однієї економічної системи до іншої сповнений явних та прихованих суперечностей, протиріччя суспільних сил, ідеологічних зіткнень. У цьому контексті плідність діалектичного підходу в його застосуванні до аналізу трансформаційних перетворень пов'язана з трактуванням суперечностей не як результату помилок у поведінці суб'єктів господарювання, а як глибинної основи розвитку економічних систем. Слід зазначити, що в рамках діалектичного підходу трансформаційні процеси на сьогоднішній день аналізуються на трьох основних рівнях:

► як наслідок будь-якої активності, яка передбачає для впливу на об'єкт вихід за межі форми активного начала, повернення енергії від об'єкта та її засвоєння цим активним началом за умов удосконалення власної структури; трансформація за цих умов виступає необхідною умовою існування та розвитку, способом життя;

► як наслідок суперечностей цілого і частини, виходячи з того, що для повноти свого розвитку частина повинна відособитись, набути формальної самостійності відносно цілого. Оскільки надмірне відособлення може привести до незбалансованості та втрати цілісності системи, остання вступає в стан патоморфозу та реальної загрози розпаду.¹ Боротися з патоморфозом можна двома шляхами: знищуючи неадекватну частину або підтягуючи до її рівня всю систему. В останньому випадку патоморфоз перетворюється на стимул розвитку;

► як наслідок відокремлення від системи зародка нової цілісності, який виникає на ґрунті активації певної специфічної функції. На відміну від патоморфозу чи розвитку цей варіант трансформації виникає за умов повної розгорнутості старої системи, яка вже не сприймає зовнішній світ як джерело перетворень, оскільки в силу своєї тотальності є цілком детермінованою. Така система перестає реагувати на зміни, а її відносно самостійні частини мають шанс перетворитися із органа на організм [8, с.22-23].

Водночас важливо зазначити, що діалектичний підхід при всій його глибині та фундаментальності трактує розвиток як процес переходу від одного порядку до іншого. Хаос при цьому або не береться до уваги, або трактується як неістотний продукт трансформації системи. Новизна синергетики полягає у підкресленні творчої, конструктивної ролі хаосу, який не лише зберігає спадковість, а й визначає майбутні стани, примножуючи

1 У "Філософії права" Г.В.Ф. Гегель зазначає: "природа організму така, що якщо не всі частини переходять у тотожність, якщо одна частина покладає себе як самостійне ціле, то всі повинні загинути".

спонтанний вибір шляхів подальшої еволюції. На відміну від діалектики форми вирішення суперечностей в синергетиці розглядаються в динамічній тенденції взаємодій та взаємопереходів флуктуацій та аттракторів, необхідності та випадковості, спонтанності та закономірності, хаосу та порядку. Нелінійна наука теоретично обґрунтовує, що динаміка не лише кількісних, але й якісних взаємодій готує фазу стрибка. При цьому йдеться про інноваційно-диверсифікуючий характер макробіфуркацій та перехід системи до нової дисипативної структури. Важливим здобутком синергетичної парадигми є уточнення поняття прогресивного впливу взаємодій: прогресивну еволюцію підживлюють лише ті наростаючі за силою взаємодії, як створюють нерівноважні, нестійкі стани складних відкритих макросистем і відкривають шлях подальшому удосконаленню їхніх якісних параметрів. Водночас затухаючі за силою взаємодії у рівноважних системах не лише не сприяють їхній прогресивній еволюції, але й ведуть до деградації і навіть руйнування [1, с. 19-20].

Таким чином, в основі розвитку новітньої методології наукових досліджень лежить "новий діалог людини з природою" [12], усвідомлення того, що "матерія – не пасивна субстанція, яка описується в рамках механістичної картини світу, їй також притаманна спонтанна активність" [13, с.50]. На думку вітчизняних та зарубіжних дослідників, синергетика найбільш адекватно відображає атрибутивні характеристики сучасного економічного розвитку, а саме його нелінійність, відкритість, нестабільність, темпоральність, релятивність хаосу та порядку, альтернативність, зв'язок ієрархічної організації з процесами самоорганізації та саморозвитку. Водночас сучасна наука підтверджує правомірність діалектичного підходу, оскільки ідеї синергетики, універсального еволюціонізму передбачають "встановлення глибинної єдності і навіть тотожності діалектичних закономірностей розвитку природи, Всесвіту і людського суспільства" [19, с.47]. Відтак дослідження діалектики у її застосуванні до науки, здійснене талановитим українським вченим М.І. Зібером, не втратило актуальності і в наші дні.

Цікаво зазначити, що віддаючи належне геніальному філософу Г.В.Ф. Гегелю як "найбільш універсальному розуму свого часу", М.І. Зібер критично ставився до ідеалізму німецького філософа. Він звертав увагу на те, що система Г.В.Ф. Гегеля "страждала неподоланою внутрішньою суперечністю: з одного боку, вона мала своїм суттєвим припущенням історичний світогляд, виходячи з якого історія людства є процесом розвитку, який за своєю власною природою не може бути завершений інтелектуальним відкриттям так званої аб-

солютної істини", з іншого боку стверджувалося, що "сама вона є поняттям про таку абсолютну істину". Однак "всеохоплююча, раз і назавжди завершена система пізнання природи та історії", на думку українського дослідника, "суперечить основним законам діалектичного мислення" [9, с.132]. Звертаючи увагу на те, що горизонт досліджень попередників завжди обмежений обсягом та глибиною їхніх власних знань та знань тієї чи іншої епохи, М.І. Зібер наголосу на тому, що "нам це байдуже". Він вважав величезним науковим здобутком новітньої німецької філософії відновлення діалектики як вищої форми мислення та "представлення всього природного, історичного і духовного світу як процесу, а саме в постійному русі, зміні, перетворенні та розвитку". Таким чином, український вчений відносив до заслуг геніального німецького філософа постановку питання та формулювання проблеми, яка в подальшому спонукала до нових досліджень [5, с.119, 122]. Саме у такому контексті, на наш погляд, слід оцінювати за сучасних умов статтю М.І. Зібера "Діалектика в її застосуванні до науки".

1. Вагурич В.А. Синергетика эволюции современного общества. – Луганск: Копицентр, 2006.
2. Воронский В.В. Н.И.Зибер. Соч., т.1. – М.: Партиздат, 1933.
3. Гофкирхнер В. Жизнь у світі самоорганізації: змагання стилів мислення та світобачень // Практична філософія. – 2003. – №1.
4. Добронравова И.С. Современная потребность в диалектике и творческое наследие М.Л.Златиной // Філософсько-антропологічні студії. – 2001.
5. Розум. Свобода та долі діалектики (До 80-річчя Марії Златіної). – К., 2001.
6. Зибер Н.И. Диалектика в ее применении к науке // Слово. – 1979. – №11.
7. Зибер Н.И. Избранные экономические произведения. В двух томах – М.: Издательство социально-экономической литературы, 1959. – Т.1.
8. Златина М. Диалектика. – К.: Ин-т философии им. Г.С.Сковороды; Ин-т социологии, 2004.
9. Ивлева Г. Трансформация экономической системы: обзор концепций и контуры общей теории // Общество и экономика. – 2003. – №10.
10. Клейнборг Л.М. Николай Иванович Зибер. – Петроград: "Колос", 1923.
11. Лоусон Т. Современная "экономическая теория" в свете реализма // Вопросы экономики. – 2006. – №2.
12. Мартиненко Т. Методологічна роль теорії самоорганізації та формування сучасної наукової картини світу // Науковий вісник Чернівецького університету. – Випуск 264-265. Філософія. – С.125-131.
13. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой. – М., 1986.
14. Реуэль А.П. Зибер как экономист // Н.И.Зибер. Давид Рикардо и Карл Маркс в их общественно-экономических исследованиях. – М.: Гос. соц.-эк. изд-во, 1937.
15. Решетило В.П. Синергетическая парадигма и формирование нелинейного стиля экономического мышления // Экономическая теория. – 2004. – №4.
16. Цаголов Н.А. Выдающийся русский экономист Н.И.Зибер // Зибер Н.И. Избранные экономические произведения. В двух томах – М.: Изд-во социально-экономической литературы, 1959. – Т.1.
17. Чупров А.И. Николай Иванович Зибер. Некролог, 1988 // Чупров А.И. Речи и статьи. Т.1. – М., 1909.
18. Шинкарук В.І. Диалектика: традиційні та нові підходи // Філософсько-антропологічні студії – 2001. Розум, свобода та долі діалектики (До 80-річчя Марії Златіної). – К., 2001.
19. Lash S. Critique of Information. London; Thousand Oaks (Ca.): Sage Publications. – 2002. – X11 + 234 p.
20. Lawson T. Reorienting Economics. L. and NY.: Routledge, 2003.

Надійшла до редколегії 26.09.06

О. Нестеренко, канд. екон. наук, доц.

ІСТОРИКО-ЕВОЛЮЦІЙНИЙ ПІДХІД У НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ М. ЗІБЕРА

*Проаналізовано реалізацію історико-еволюційного підходу у творчості М. Зібера
Realization of historical-evolutional approach in M. Ziber's heritage is analyzed*

В усі часи українська економічна наука, вирізняючись оригінальністю та самобутністю, була змушена доводити своє право на вільне, самостійне існування. Будучи самодостатньою за своєю суттю та багатою за змістом, вона увібрала в себе найкраще зі світової наукової скарбниці та слов'янської господарської мудрості. На другу половину XIX століття припадає найбільш цікавий і багатовекторний за науковими ідеями період української економічної думки, що втілювався у поширенні і розвитку ідей класичної політичної економії, історичного напрямку, австрійської суб'єктивно-психологічної шко-

ли та марксистської економічної теорії в Україні. Вагоме місце в українській економічній науці означеного періоду належить Миколі Івановичу Зіберу (1844-1888).

Микола Зібер ніколи не був персоною *non grata* для дослідників розвитку вітчизняної економічної науки – так вважає більшість учених. Це усталений, цілком виправданий погляд, але, на нашу думку, не повною мірою справедливий. Дійсно, про дослідника на прізвище Зібер ніколи не забували у вітчизняній історії економічної думки, проте обмежували розкриття його внеску поширенням і розповсюдженням ідей марксизму в

Україні та Росії. Обмеженість цього погляду проявляється у недооцінюванні змісту творчої спадщини М. Зібера, інколи навіть її перекошуванні, а також в істотній зміні акцентів у висвітленні творчого доробку ученого залежно від епохи, до якої належали дослідники його творчості – у дореволюційний період, у 20-30-і, 50-ті та 90-ті роки минулого століття. Дослідженням творчості М. Зібера у різні історичні періоди займалися такі українські та російські учені-економісти: Д. Бованенко, Л. Клейнборт, Д. Наумов, А. Анікін, В. Жученко, Н. Цаголов, С. Злупко, Л. Горкіна, Т. Семенова та ін.

Надзвичайно коротке інтелектуальне й наукове життя М. Зібера (1844 року народження, у 1884 році у нього констатовано серйозну хворобу мозку, яка, фактично, стала для нього виразом) не дозволило йому розкрити усі грані свого таланту. Але ідеї, які він відкрив співвітчизникам та продемонстрував науковій економічній спільноті Європи дають змогу охарактеризувати його як творчу особистість, якою рухало непереборне бажання опанувати нові, незбагненні пласти історії цивілізації, еволюції економічної науки та господарського розвитку. Основними напрямками наукових розробок М. Зібера, на нашу думку, є такі:

Науковий аналіз та систематизація ідей класичної політекономії, популяризація економічного вчення Д. Рікардо;

Виклад та роз'яснення основних положень економічної теорії К. Маркса;

Дослідження взаємозв'язку економіки та права, започаткування міждисциплінарного підходу, ідеї щодо правової детермінованості суспільно-економічного розвитку;

Дослідження обцинних форм господарювання, первісної економічної культури;

Історико-економічний аналіз промислового розвитку, поземельних відносин, кооперації, галузевої структури господарства тощо.

Усі ці напрямки пронизував і "цементував" як єдине ціле історико-еволюційний підхід до досліджуваних проблем. Метою статті є визначення змісту та особливостей історико-еволюційного підходу у творчості Миколи Зібера в контексті розвитку української та світової економічної науки другої половини XIX століття.

Що безпосередньо підштовхнуло М. Зібера до прискіпливого опрацювання рікардіанського економічного учення та основ політекономічного дослідження К. Маркса у випускній магістерській роботі "Теорія цінності й капіталу Д. Рікардо у зв'язку з пізнішими доповненнями й роз'ясненнями" (1871) – достеменно залишається невідомим. Марксизм на той час був найновішою розвідкою у галузі економічної теорії – вже через три роки після публікації "Капіталу" німецькою мовою (1967) на магістерському екзаміні у 1870-71 навчальному році наставник М. Зібера, професор Київського університету Микола Бунге, задавши йому питання про марксистську теорію, одержав повну й вичерпну відповідь. Звичайно, викликає здивування така обізнаність молодого вченого, на що неодноразово звертали увагу російські та українські дослідники його творчості – Л. Клейнборт, Д. Наумов, Н. Цаголов, В. Жученко, А. Анікін, С. Злупко [див., наприклад: 1, с. 388; 12, с. 8]. Проте це не миттєвий прояв ерудованості, а закономірність: з одного боку, дослідження теорії К. Маркса є елементом магістерської роботи М. Зібера, з іншого – цей випадок є свідченням того, що тогочасна професура й студентство Київського університету були обізнані з останніми науковими розвідками у царині політекономії й використовували їх результати у своїх наукових пошуках.

Визначаючи завдання наукових розробок, результати яких представлені книгою "Давид Рікардо і Карл

Маркс у їх суспільно-економічних дослідженнях" (1885), М. Зібер писав: "Праця наша являє собою спробу, поперше, вказати на співвідношення між прийомами досліджень Рікардо та його школи і деякими загальними правилами спостереження економічних явищ, значення яких, на нашу думку, рано чи пізно повинно бути неодмінно визнано й утверджено в науці; по-друге, віднайти той внутрішній і безперервний зв'язок, який існує між ученням Рікардо про цінність і капітал (найважливіших частинах його доктрини) й новітніми дослідженнями про ті ж предмети (курсиви наш – О.Н.)" [5, с. 32]. Ми вважаємо, що в історії економічної науки надзвичайно важливим є порівняння цілей, поставлених власне автором з результатами їх реалізації, що засвідчують (або навпаки) їх досягнення на основі означеного методологічного апарату. Начебто не помічаючи такої постановки завдань самим автором, критична література передусім висвітлювала не методологічну складову учення М. Зібера й не спадкоємність ідей рікардіанської школи та марксизму у викладі ученого, а розгляд власне новітньої на той час теорії – марксизму (див. оцінки творчості М. Зібера Н. Цаголови, В. Жученком, Д. Бованенком та іншими дослідниками).

На нашу думку, еволюційний підхід М. Зібера проявився у тлумаченні теорії вартості, грошей і капіталу К. Маркса як **необхідного і логічного** (послідовного) подальшого розвитку учення Сміта-Рікардо. Звернімо увагу на авторську назву класичної школи – М. Зібер не вважав, подібно до К. Маркса, що вінцем класичної школи є виключно економічне вчення Д. Рікардо, збудоване на засадах трудової теорії вартості. Український учений віддавав належне заслугам Адама Сміта у створенні політичної економії як науки. Разом з тим автор ставив на меті, як зазначалося, виявити внутрішній і безперервний зв'язок між рікардіанським ученням та новітніми розвідками, зокрема марксистською політекономією. Це означає, що учення Д. Рікардо, на думку М. Зібера, все ж мало певні переваги над попередніми теоріями – у послідовності висловлених ідей та самостійності їх доведення, у приведенні теорії вартості до органічної єдності з іншими частинами політекономії. "Сучасна критика, – пише М. Зібер, – має, здається, повне право вважати його (Д. Рікардо – О.Н.) якщо не засновником, то в крайньому разі кращим виразником вказаної теорії (теорії вартості – О.Н.)" [10, с. 194].

К. Маркс, на думку М. Зібера, конкретизував ті економічні погляди, які школою Сміта-Рікардо не були доведені до рівня теоретичної ясності й досконалості. Стиль написання книги засвідчує, що український учений намагається розтлумачити, роз'яснити не лише науковій спільноті, а й широкий громадський методологічний підхід та економічні погляди К. Маркса, наприклад: "повторимо для більшої ясності загальний хід аргументації автора..." або "оскільки ця точка зору є вихідна, ...то й потрібно тут висвітлити її ближче" тощо. Це дозволило українському дослідникові В. Жученку зазначити про М. Зібера таке: "він не тільки намагався викласти економічне учення Маркса, але й проводив велику роботу по популяризації його економічних праць" [4, с.5]. М. Зібер, відтворивши зміст марксової теорії, зробив його твір більш доступним та зрозумілим, розтлумачив та популяризував його учення на теренах України-Росії у часи, коли європейська наукова спільнота тільки-но відкривала для себе марксизм. Фактично М. Зібер проаналізував первинну теорію К. Маркса, викладену у I томі "Капіталу", адже загально-відомо, що це єдиний том, редактований та опублікований самим автором.

Основний зміст книги М. Зібера (глави 4-13) – дослідження, глибоке й детальне, вчення К. Маркса про вар-

тість, гроші, капітал, суспільну кооперацію та нагромадження капіталу. Відмінною рисою зіберівського викладу є суворе дотримання структури та тексту і тому "Капіталу", визначення його чітким, логічним та змістовним. Як критики, так і прихильники марксизму поділяють думку про те, що наріжним каменем економічної теорії марксизму є концепція двоїстого характеру втіленої у товарі праці. К. Маркс визнавав цю концепцію найголовнішою у своїй книзі поряд із дослідженням абстрактного поняття додаткової вартості безвідносно до її конкретно існуючих форм. М. Зібер, оцінюючи цю концепцію, вказує: "ця двоїста природа праці, втіленої у товарі, вказана Марксом критично *вперше*" [5, с. 172] і далі, перефразовуючи К.Маркса: "спеціально корисна праця є єдиним елементом споживчої цінності, точно так як відділена від своїх спеціальностей загальнолюдська праця є єдиним елементом цінності й мінової цінності" [10, с. 193].

Однак український дослідник не наголошує на тому, що цей науковий крок К. Маркса означає відмінну від класичної політекономії логіку розуміння праці як основи вартості товару. Тому характерним для М. Зібера продовжує бути розуміння економічного вчення К. Маркса як **закономірного й логічного** продовження ідей класичної політекономії. Подібне трактування марксизму свідчить про застосування ученим еволюційного підходу в науці, пов'язаного із накопиченням економічних знань й поступовим, а не стрибкоподібним, переходом його у нову якість. Підхід до розуміння спадкоємності в економічному мисленні єднає М. Зібера з сучасними тлумаченнями західних учених, які майже одностайно вважають учення К. Маркса завершальним етапом розвитку класичної політекономії.

На наш погляд, між класичною політекономією та марксизмом пролягає глибока прірва, адже марксистська теорія заперечила вихідні постулати економічної класики, зокрема учення про природний порядок, концепцію "економічної людини", принципи вільної конкуренції та економічного лібералізму, і, нарешті – захист і недоторканність *приватної власності*. Натомість К. Маркс запропонував нову методологію економічних досліджень, що стала синтезом гегелівської діалектики, матеріалістичного розуміння історії та окремих ідей соціалістів-утопістів. Це втілюється у діалектичному розкритті самомирностей економічного розвитку через єдність і боротьбу суперечностей, у тезах про колективний характер праці та відсутність приватної форми власності у новому справедливому суспільному ладі.

Зазначені відмінності філософських основ класичної школи та марксизму переконливо доводять, що ці основи великою мірою не успадковані, а, навпаки, проігноровані марксизмом. Тому класичну політекономію та марксизм доцільно розглядати як дві гігантські "площини" в історії економічного аналізу, які не механічно накладаються одна на одну, а, маючи спільні риси, перетинаються. Цей перетин визначається домінуванням вивчення сфери виробництва, витратним підходом до визначення цінності, абстрактно-аналітичним методом дослідження, пріоритетом причинно-наслідкового аналізу, й головне, за переконанням як К. Маркса так і М. Зібера – трудовою теорією вартості.

Ще у статті "До історії російської общини", опублікованій у журналі "Слово" у 1879 році М. Зібер вказує на необхідність використання трудової теорії у якості методологічного інструменту для вивчення соціально-економічної дійсності, наголошуючи, що "праця та її організація є безсумнівно самі вирішальні елементи співжиття". У книзі "Давид Рікардо і Карл Маркс ..." ця думка представлена рельєфно та розгорнуто: "Теорія праці як вимірювача і регулятора мінових відносин

найменше може вважатися відкриттям самого Рікардо, який лише надав більш гостре і зрозуміле формулювання ученню своїх попередників і особливо їх уявленню про відмінність між цінністю продуктів і цінністю праці, ще не затраченої на виробництво. Певною мірою ця теорія може бути визнана надбанням усього людства, оскільки її усвідомлення, більш чи менш виразне, зустрічається у більшій частині народів земної кулі і на всіх ступенях розвитку. Зародків цієї теорії треба шукати у найдавніших звичаях первісних народів, через які общинна праця призводить до общинної, а відокремлена праця – до приватної власності..." [5, с. 114].

Будучи переконаним прихильником трудової теорії вартості, М. Зібер, подібно до К. Маркса, недооцінював роль та значення споживчої вартості: "...відводити споживчій цінності, або просто корисності речей ... таке почесне місце – є справою вкрай не науковою і тому не веде до пізнання дійсних законів обміну" [10, с. 194]. Як не прикро це визнавати, але у цих твердженнях проявилася наукова короткозорість українського дослідника, який не зміг передбачити потужної новітньої тенденції в економічній науці, зорієнтованої на дослідження споживчих властивостей благ, піднесення ролі споживача у господарському розвитку й вивчення психологічних мотивів його поведінки, втіленої у 1870-х роках у маржиналістській революції, яка просто "захлиснула" науковий світ!

В еволюційному ученні М. Зібера не здобули висвітлення питання про протилежність класових інтересів буржуазії й робочого класу, про пролетаріат як рушійну силу соціалістичної революції, як і будь-які інші питання політичної боротьби. Натомість учення К. Маркса наскрізь пронизане цими ідеями. На наш погляд, М. Зібер, свідомо чи несвідомо, намагався відділити глибоке й логічне політекономічне учення К. Маркса від кон'юктурних ідей революційної боротьби, ратуючи за "чистоту" науки. Так само, як український учений не наголошував на принципових відмінностях К. Маркса від класичної політекономії, на "революційному перевороті" у науці, здійсненому К. Марксом, наполягаючи на еволюційному походженні його ідей, у питаннях практичної реалізації революційних настанов марксизму М. Зібер обирає обережну, виважену позицію, не повторюючи заклик до повалення існуючого ладу, а фактично ігноруючи революційну складову марксистського учення. **Небагато економістів-теоретиків у світі наважувалися відділити революційність К. Маркса від його економічної теорії, проте М. Зібер здійснив цю спробу.**

Інтерес до вивчення общинного укладу був реалізований М. Зібером на прикладі первісного суспільства у праці "Нариси первісної економічної культури" (1883). Робота має культурологічне, соціологічне, етнографічне, історіографічне та помітне економічне значення у дослідженні первісного ладу, розкриває характерні особливості найдовшої доби в історії людства, у якій природне, традиційне, економічне представляє собою нерозривну єдність. У книзі основним предметом вивчення постають форми суспільного виробництва та споживання, оскільки сама економічна організація суспільства розумілася М. Зібером як поєднання суспільної комбінації праці та споживання. Автор аналізує форми привласнюючого господарства – охоту, рибальство, пастушество як способи виживання і становлення первісних народів. Згодом общинне господарювання набуває відтворювального характеру, реалізується через спільне здійснення зрошувальних робіт та будівництво житла, експлуатацію іригаційних систем, створення умов для ведення землеробства та організацію власне землеробської праці. М. Зібер наголошує на відсутності майнової та соціальної диференціації у первісному сус-

пільстві, вказуючи на спільне користування житлом, майном, спільне споживання продуктів харчування тощо. Одночасно учений підкреслює випадковий характер як трудової активності, так і споживання у первісну добу, відсутність повторюваних, загальноживаних та визначених способів господарських зв'язків.

Особливий інтерес становлять частини роботи, присвячені власне економічним взаємозв'язкам, зокрема поняттям первісних народів про рухоме та нерухоме майно (глави 6 та 7). М. Зібер вказує на відмінності у структурі й об'єктах рухомої власності общин, що спеціалізуються за різними видами діяльності – первісних народів, що займаються риболовством, охотою, обробіткою землі та племен кочівників. Втіленням поняття первісних общин про нерухому власність, на думку ученого, є передусім власність на землю, особливо у землеробських народів. Земля – найпоширеніший, але не єдиний об'єкт нерухомої власності, оскільки важливим визнається також общинне володіння та користування каналами, зрошувальною системою, житлом. Так само автор вказує на особливості поняття нерухомої власності у первісних народів, спеціалізованих за різними видами діяльності. М. Зібер осмислює різне значення праці у створенні нерухомої власності, зокрема розкриває відмінності між землею як первинним природним даром, до якого застосовується праця та іншими об'єктами нерухомої власності, безпосередньо створеними працею людей. Український дослідник також намагається з'ясувати походження обміну та поділу праці у первісних общинах (глава 9), наводить приклади масового безпосереднього обміну, його недоліки, а також досліджує виникнення обміну, опосередкованого грошима.

Ретельне вивчення і характеристика первісної доби (від виявлення економічних особливостей – примітивних форм господарювання, походження обміну, розмежування рухомого та нерухомого майна до з'ясування дії соціокультурних чинників – традицій гостинності, слабкості шлюбних союзів, вищого соціального становища жінки в умовах матриархату та ін.) не стоїть на заваді намаганням виявити загальні закономірності розвитку первісного суспільства, його внутрішні джерела й суперечності, майбутні перспективи і тенденції. На наш погляд, книга М. Зібера є прикладом асиміляції, синтезу методологічних підходів в економічній науці XIX століття, а саме: наукової традиції німецького історичного напрямку, що проявилася у намаганні прискіпливо відображати окремі факти і деталі, "зійти" (спуститися) до рівня одного, випадкового, особливого та традиції абстрактно-дедуктивного аналізу класичної політекономії, втіленої у спробах охарактеризувати загальні засади функціонування первісного суспільства та виявити внутрішні закономірності його руху.

Це відповідає зіберівському тлумаченню методологічних підходів дослідження суспільно-економічних явищ, сформульованому у книзі "Давид Рікардо і Карл Маркс ...": "Будь-яке суспільно-економічне явище, повинно спостерігатись у своїй істинній і характерній формі, без будь-яких домішок як з боку інших явищ, так і з боку помилковості вибору точного часу і місця свого розвитку і здійснення" [5, с. 51]. Останній методологічний підхід визначив критичне ставлення М. Зібера до класичної політекономії через використання нею позаісторичного підходу, нехтування фактологічним матеріалом попередніх етапів історичного розвитку в процесі формулювання теоретичних висновків та надмірне захоплення абстрактно-логічним аналізом.

Як відомо, 80-ті роки XIX століття у царині методології пройшли під гаслом так званої *Methodenstreit* – "суперечки про метод", глибинної методологічної дискусії

між засновником австрійського маржиналізму К. Менгером та очільником молодшої німецької історичної школи Г. Шмоллером. К. Менгер, прихильник суб'єктивно-психологічної теорії, виступив на захист абстрактно-дедуктивного методу пізнання, що єдиний, на його думку, дозволяє визначати закономірності функціонування економічних явищ. Його ідейний опонент Г. Шмоллер наполягав на визнанні цінності історико-економічних досліджень, кропіткому опрацюванні фактологічного матеріалу, відображенні багатоманітності форм економічної дійсності. Реалізація "войовничого" емпіризму не вимагала обов'язкового завершення у вигляді системи абстрактно-теоретичних положень, наголошуючи на самодостатності занотовування та фіксації фактів без формулювання висновків та висловлювання оціночних суджень. *Methodenstreit* виявила суттєві розбіжності й навіть антагонізм у питанні методології економічних досліджень у останній чверті XIX століття.

Не відтворюючи у своїх роботах суті означеної дискусії, М. Зібер спромігся надзвичайно виважено сформулювати власне ставлення до співвідношення абстрактного та емпіричного (читай: загального та одиничного) в економічній науці, розуміння їх діалектичного взаємозв'язку: "абстракція і спостереження не тільки не виключають одне одного" – вони "абсолютно необхідна умова для правильного дослідження... подібне абстрагування здійснюється від різних сторін дійсності, щоб тим рельєфніше поставали інші її сторони" [5, с. 616].

Науковий інтерес М. Зібера до устрою первісного суспільства не переростає у обожовання та пропагування общинного укладу, учений реалістично оцінює неспроможність тогочасної економічної системи в Росії, Україні, інших країнах рухатись за "общинним сценарієм" розвитку. Еволюція суспільства, що передбачає поступову зміну та вдосконалення форм руху, не може відбуватись як повернення до попередніх стадій розвитку. Висновок автора недвозначний: постійно повторювані випадки виділення й закріплення приватної власності, джерелами якої була общинна власність, є свідченням закономірно визначеної еволюції суспільно-економічного розвитку. Детальна характеристика життя первісних людей й господарства первісного суспільства, заснованого на общинних традиціях та ритуалах, спільній власності та праці не затьмарило розуміння ученим історичних перспектив руху Російської імперії у II половині XIX століття. Вивчення первісно-общинного ладу не означало підтримання устоїв цього ладу або доведення необхідності його відновлення на сучасній стадії розвитку. М. Зібер чітко вказує на історичну логіку цивілізаційного розвитку, яка поступово відкидає, обмежує общинні форми власності та господарювання.

В контексті тогочасної економіко-політичної думки Російської імперії ми відзначаємо категоричне несприйняття українським ученим антикапіталістичних настроїв, общинних ідеалів та ілюзій російського народництва, різку критику народників за нерозуміння тенденцій і майбутніх перспектив історико-економічного розвитку, нехтування ними об'єктивних законів розвитку індустріальної епохи. Проявом останнього служить стаття М. Зібера 1882 року "Капіталізм в Росії" – його критичний відгук на відому працю В. Воронцова, ідеолога ліберального народництва "Доля капіталізму в Росії". Підкреслюючи, що капіталізм є закономірною сходинкою в еволюції економічного ладу, М. Зібер пише: "...капіталістичний рух не є часткове й другорядне явище, як стверджує автор (Воронцов – О.Н.), а, навпаки, універсальне, що зустрічається у будь-якому суспільстві на відомому *щаблі* його розвитку, якщо тільки створено певні умови існування" [6, с. 673].

Застосування історико-еволюційного та міждисциплінарного підходів яскраво ілюструє цикл статей "Суспільна економія і право", опублікованих у "Юридичному віснику" 1883 року. Як і інші праці М. Зібера, вона є логічною і структурованою, із відповідним авторським акцентуванням на найважливіших позиціях і висновках. Тому не дивує чітке визначення мети дослідження: "підійти до вирішення питання про відношення деяких установ права до економії суспільства більш чи менш безпосередньо, беручи за основу своїх висновків саму економічну діяльність у тому вигляді, у якому вона представляється спочатку з чисто економічної, а потім з юридичної точки зору" [7, с. 3]. Відзначимо, що це є подальше поглиблення і намагання теоретично узагальнити висновки попередньої книги ("Нарисів..."), завдання якої у передмові М. Зібер визначав так: "піддати порівняльному розглядові і зближенню відому частку матеріалу, що стосується властивостей економічної організації і деяких установ права у первісних народів" [6, с. 9]. Цикл статей продовжує напрямом дослідження, пов'язаний із вивченням взаємообумовленості економічної діяльності та правового оформлення економічних відносин, відходячи від конкретної первіснообщинної дійсності та надаючи ваги загальним принципам правового детермінізму в економічній діяльності.

На думку М. Зібера, право власності має не абсолютне, а відносне значення, наповнюється відмінним історичним змістом щодо окремих видів майнових відносин та залежно від періоду економічного розвитку суспільства. Цей відмінний історичний зміст становить предмет дослідження, спрямованого на з'ясування взаємозв'язку форм економічної організації суспільства та тих чи інших форм майнового права. Дослідник переконаний, що вагомі висновки про зв'язок економії та права можуть бути одержані тільки шляхом багаточисельних послідовних спостережень і порівнянь особливостей різних укладів виробництва і споживання, форм поєднання і поділу праці, тимчасових, життєвих чи спадкових занять, реалізації суспільних та приватних функцій.

Український дослідник намагається узгодити положення про трудове походження власності з тогочасними поглядами юриспруденції, згідно яких теорія, у якій "право власності покоїться виключно на праці ... абсолютно справедливо була визнана неспроможною. У тому ж самому розумінні, а саме у несхвальному для теорії праці як джерела виникнення права власності, пояснювалася багатьма й та обставина, що юриспруденція майже ніде не говорить про працю як про спосіб набуття майна. Але при цьому зазвичай проглядалася та важлива істина, що праця, як джерело власності, і праця, як спосіб набуття майна, суть дві абсолютно різні речі". Учений пропонує власний критерій, безспірне, на його думку, твердження – "де немає праці там немає і власності, – іншими словами, єдиним основним джерелом майнових відносин служить економічна організація праці" [7, с. 6]. Для виявлення теоретичної сут-

ності економічних та правових явищ необхідним визнає розуміння їх виникнення, утворення, походження. М. Зібер вважає, що не існує таких установ права, які б не узалежнювалися умовами здійснення відповідних економічних процесів, а тому й власне право повинно вивчатися як процес, а не як застигла і консервативна система уявлень про панування над речами й над діями окремих осіб.

Висновки. Постать Миколи Зібера – інтелектуала, інтелегента, науковця, прискіпливого дослідника – викликає потребу глибокого переосмислення, а його ідеї обумовлюють щирий науковий інтерес. Марксисти дорікали М. Зіберу за нерозуміння так званих "істинних" шляхів переходу до соціалізму, за невизнання необхідності революційної боротьби, у теорії – за несприйняття революційності методології К. Маркса. Немарксистів дорікали йому за надзвичайну увагу до робіт К. Маркса, за свідомий захист марксизму від його критиків. Насправді ж істина, як завжди, не є крайністю.

По-перше, **Микола Зібер – не марксист** у тому розумінні, що він не є безпосереднім продовжувачем або розробником економічної теорії К. Маркса. Учений був прихильником ідей класичної політичної економії, вважаючи учення К. Маркса її логічним продовженням, вказавши на ідейні джерела й історичну обумовленість виникнення марксизму.

По-друге, **М. Зібер – інтерпретатор, коментатор, популяризатор** нового на той час економічного вчення марксизму на теренах України-Росії, що виконав історично прогресивну місію в ідейній боротьбі з народницькою економічною й політичною ідеологією.

По-третє, **М. Зібер – прихильник еволюційного підходу до економічної теорії**, адже основну увагу в його творчості приділено спадкоємності економічного мислення, еволюційному характерові нагромадження ідей класичної школи та марксизму. Використання історико-еволюційного підходу представлене також у дослідженні економічної діяльності, культури та майнових відносин первісної доби та правової детермінованості економічних відносин, зокрема відносин власності на різних етапах історичного розвитку.

1. Аникин А.В. Путь исканий: Социально-экономические идеи в России до марксизма. – М., 1990. 2. Блауг М. Экономическая мысль в ретроспективе. – М., 1994. 3. Бованенко Д. Микола Зібер. – К., 1927. 4. Жученко В.С. М.І. Зібер – коментатор і популяризатор економічного вчення Карла Маркса. – К., 1968. 5. Зібер Н.І. Избранные экономические произведения (В 2-х томах). Т. 1 – М., 1959. 6. Зібер Н.І. Избранные экономические произведения (В 2-х томах). Т. 2 – М., 1959. 7. Зібер Н.І. Общественная экономия и право // Юридический весник – 1883, № 5, с. 3 – 41. 8. Зібер Н.І. Общественная экономия и право // Юридический весник – 1883, № 9, с. 3 – 27. 9. Зібер Н.І. Общественная экономия и право // Юридический весник – 1883, № 10, с. 233 – 263. 10. Злупко С. М. Економічна думка України (від давнини до сучасності): Навч. посібник. – Л., 2000. 11. Історія економічної думки: Хрестоматія / Упор. С. Злупко. – К.: Знання, 1998. 12. Клейнборт Л.М. Николай Иванович Зібер. – Петроград, 1916. 13. Наумов Д. Николай Иванович Зібер. – Х., 1930.

Надійшла до редколегії 21.09.06

Л. Вернигора, канд. екон. наук, доц.

ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТОК НАУКОВИХ ПОГЛЯДІВ М.І. ЗІБЕРА

Стаття присвячена творчості видатного українського вченого-економіста, вихованця та викладача Київського університету Миколи Івановича Зібера. В статті висвітлена його наукова та громадська позиція, яка є свідченням його національної ідентичності. Значна увага приділена аналізу творів вченого та з'ясування основної проблематики його досліджень.

The article is dedicated to creation of M.I. Ziber's, who was an outstanding Ukrainian scholar-economist, student and teacher of the Kiev St. Volodymyr University. The article highlights his scientific and civil position. Much attention is given to the analysis of the scholar's works and clarification of the main issues of his research.

Сьогодні в період державотворення і національної само ідентифікації виникає потреба в серйозному та глибокому переосмисленні власного історичного мину-

лого. В цьому контексті особливо актуально звучать питання відродження історії вітчизняної економічної думки, заповнення в ній "білих плям" та новий неупере-

дженням аналіз творчого внеску окремих її представників. Саме останнє, неупереджений аналіз наукового доробку відомих постатей в історії української економічної думки, набуває особливого значення. Протягом майже 70-ти років в українській економічній думці насаджувалися певні стереотипи, щодо розвитку економічної науки в дорадянський період та розвивалися відповідні ярлики на імена окремих українських економістів, чий науковий та громадський позиції були неспівзвучні з загальною ідеологією та офіційною економічною доктриною. Імена багатьох представників "вульгарної" політичної економії просто замовчувалися, деяких – піддавалися гострій критиці, але були й ті науковці, котрих влада хотіла бачити в своєму таборі. Для цього їх окремі праці розглядалися та аналізувалися під певним кутом зору, подавалися у вигідному для влади світлі, а загальні наукові погляди розглядалися однобоко. Все це повною мірою стосується творчості Миколи Івановича Зібера, чий талант та наукові здібності були беззаперечними, а науковий інтерес до Марксової теорії визначили позитивне ставлення до нього за радянських часів. Ми переважно згадуємо Миколу Івановича Зібера в контексті популяризації, пропаганди та його коментарів Марксового вчення. При цьому з поля зору дослідників випадали інші напрями його наукової діяльності: розробка теорії кооперації, аграрне питання, соціологічні, статистичні та історико-економічні дослідження. Крім того поза нашою увагою залишались багатий внутрішній світ М.І. Зібера, широкий кругозір та творча особистість. Все це є важливим для сучасного неупередженого осмислення спадку М.І. Зібера.

Його коротке (1844–1888 рр.) але дуже яскраве та плідне життя тісно пов'язане з Київським університетом. Із сорока чотирьох років свого життя – дванадцять (1863–1875 рр.) він провів саме в його стінах. Тут сформувалися морально-етичні, філософські та релігійні засади його світогляду, тут простежується становлення його національної самосвідомості.

Народився Микола Іванович Зібер 10 березня 1844 р. у м. Судак в родині швейцарського колоніста. Після закінчення Сімферопольської гімназії він став студентом Київського університету (1863-1868 рр.), де зацікавився політичною економією, яка на той час вже не просто сформувалася, а й набула певного рівня розвитку. Суспільство відчувало гостру потребу в теоретичному обґрунтуванні тих складних соціально-економічних явищ та процесів, які воно переживало.

На той час економічна наука в Київському університеті набула вже певного рівня розвитку під творчим началом Миколи Християновича Бунге – талановитого педагога і вченого, родоначальника Київської школи політичної економії, автора багаточисельних наукових праць з економічної теорії, міністра фінансів Російської імперії. Тому коли на магістерському іспиті професор М.Х. Бунге запропонував М.І. Зіберу розкрити основні положення теорії Маркса – він зробив це блискуче. Як писав у своїх спогадах один із історіографів Київського університету А.В. Романович-Славінський "Я пам'ятаю, як розгорілися щокли М.І. Зібера, коли він викладав теорію, котрої він став гарячим послідовником"[2;369]. Науковим наставником М.І. Зібера в Університеті був Григорій Матвійович Цехановецький, який у 1859 р. опублікував працю "Значення Адама Сміта в історії політико-економічних систем", де високо оцінив класичну школу в політекономії та одного з її найвидатніших творців – Адама Сміта. Він привив М.І. Зіберу любов до науки і, очевидно, справив значний вплив на формування його наукових поглядів.

Саме в стінах Університету, будучи зовсім молодим вченим у 1869 р. М.І. Зібер захищає магістерську дисертацію "Теорія цінності й капіталу Д. Рікардо у зв'язку з пізнішими доповненнями та роз'ясненнями", опубліковану в "Університетських відомостях" в 1871р., яка приносить йому наукове визнання у вітчизняних вчених колах, а в 1873 р. до нього додалось ще і міжнародне визнання.

В Київському університеті М.І. Зібер потрапив у сприятливу творчу атмосферу, де плюралізм наукових поглядів передової університетської професури: Бунге М.Х., Сидоренко Г.Д., Цехановецький Г.Д., доповнювало прогресивне студентське середовище. На одному курсі з М.І. Зібером навчалися відомі в майбутньому громадські діячі, науковці, педагоги та представники суспільно-економічної думки, серед яких були Михайло Драгоманов та Сергій Подолинський.

Восени 1871 р. М.І. Зібер разом із випускником Київського університету С.А. Подолинським подався за кордон для поповнення знань з політичної економії. Треба сказати, що їх знайомство відбулося ще раніше, коли Подолинський, навчаючись на природничому факультеті Київського університету (1867–1871 рр.) відвідував гурток М.І. Зібера. Ліберальні погляди М.І. Зібера, видалися С.А. Подолинському близькими та справили значний вплив на формування його особистості.

Відрядження М.І. Зібера було досить різнобічним та плідним. Оскільки під час його перебування за кордоном він не лише ознайомився із передовими досягненнями економічної науки в Західній Європі, але й остаточно визначився з колом своїх наукових інтересів. Він особисто відвідував лекції відомих представників історичної школи К. Кніса та В. Рошера, які, треба сказати, не справили на нього великого враження, а навпроти викликали критичне ставлення та укріпили в ньому впевненість в необхідності послідовного обґрунтування та захисту позицій трудової теорії вартості Маркса. Перебуваючи у відрядженні М.І. Зібер відвідав Німеччину, Бельгію, Англію, Францію та Швейцарію, де він відвідував не лише лекції, а й заводи та фабрики, аби особисто ознайомитися з виробництвом. Цікавився М.І. Зібер і суспільно-політичним життям, зокрема в 1872р. у Відні, разом із С.А. Подолинським, він познайомився з членами товариства "Січ".

Після повернення із закордонного відрядження у 1873 р. в "Університетських відомостях" було опубліковано в звіт М.І. Зібера про результати перебування за кордоном і водночас він приступив до своїх обов'язків в якості доцента кафедри політичної економії та статистики. Цей період його життя був дуже плідним. Крім читання лекцій з політичної економії, в яких він продовжує детально розглядати трудову теорію К. Маркса, М.І. Зібер публікує декілька праць: "Життя і праці Д. Рікардо", в 1874 р. – статтю "Що таке статистика?", а в 1875 р. окремо видав свої міркування з приводу публікації газети "Киевлянин" щодо організації перепису населення в Києві. Цінною є складена М.І.Зібером програма проведення статистичних досліджень, опублікована в 1875 р. під назвою "Досвід програми для збору статистико-економічних відомостей".

Яскравим проявом громадянської позиції (національної ідентичності) М.І.Зібера є його дружні стосунки, духовна близькість та принципова підтримка представників української інтелігенції в першу чергу Михайла Драгоманова (1841–1895) – непересічної постаті в українському національно-визвольному русі, активного діяча культурно-освітнього руху та одного з керівників Громади. Обидва – і Драгоманов, і М.І. Зібер були представниками одного покоління: вони разом навчалися в Київському університеті де водночас формувалися їх наукові та соці-

льно-політичні погляди, навіть магістерські дисертації вони захищають в один рік (1869). Любов до історії виявила у М. Драгоманова потяг до осягнення законів розвитку людського суспільства. В своїй дисертаційній роботі "Вопрос об историческом значении римской истории и Тацит" він аналізує соціальні-економічні та політичні чинники еволюції людства, головним пріоритетом для нього в розвитку будь-якого суспільства є свобода особистості та ступінь її розвитку.

Звичайно, що така спільність поглядів М. Зібера та М. Драгоманова як наукових так і соціально-політичних дає підстави говорити про них як про однодумців та друзів. Підтвердженням цьому є й той факт, що після звільнення Драгоманова з Університету в 1875р. М.І. Зібер також залишає Університет в знак солідарності. Вони разом виїждять до Швейцарії, громадянином якої все життя залишався М.І. Зібер (батько М.І. Зібера, як відомо, був швейцарцем).

Але він виріс, здобув освіту і розпочав свою наукову кар'єру та досяг значних успіхів в Україні, в стінах Київського університету. Він добре знав і любив місцеві українські звичаї, що не раз демонструє в "Очерках первобытной экономической культуры" (1883).

Звичайно сьогодні ми можемо тільки жалкувати, що в свій час такий молодий і талановитий вчений залишив Україну, але це лише зайвий раз доводить наскільки близькими були йому проблеми національного відродження. Цей сумний факт дає нам можливість віднести М.І. Зібера до передової частини української інтелігенції, яка демонструвала свою активну громадянську позицію і намагалась позитивно впливати на ситуацію в країні незважаючи на наступ реакції. Всі його творчі сили були спрямовані на розвиток національної науки, на обґрунтування тих прогресивних ідей, які б сприяли національному відродженню в тому числі й економічному.

Після від'їзду до Швейцарії, в Берні, М.І. Зібер одружився з Надією Олімпіївною Шумовою (в майбутньому стала відомим вченим в галузі медицини та фізіологічної хімії). Там він продовжив науково-літературну діяльність.

1875 р. був для М.І. Зібера етапним і в творчому відношенні: тепер він почав більше публікувати статей про економічну теорію К. Маркса, займався дослідженням первісної економічної культури, економіки багатьох країн світу.

"Нариси первісної економічної культури" М.І. Зібера є не тільки економічним дослідженням, вони мають перший культурний спектр, який охоплює поступову зміну господарського побутування народів, серед яких окремими фрагментами вкраплена і культура українців.

Наведені висловлювання і факти з української дійсності, які містяться в "Нарисах первісної економічної культури" М.І. Зібера та інших його працях, свідчать про глибоке розуміння ним української культури, традиції, ментальності.

Ще одним доказом близькості М.І. Зібера до українства є його виступи проти общинних ілюзій російського народництва, які суперечили об'єктивним процесам економічної еволюції та найголовніше не мали підтвердження в українській дійсності.

В Цюриху М.І. Зібер познайомився та потоваришував з М.О. Бакуніним та П.Л. Лавровим, який разом з М. Даніельсоном та М.М. Ковалевським довгий час був посередником між Зібером та Марксом.

Влітку 1878 року професор Максим Максимович Ковалевський – історик, юрист, соціолог та громадський діяч – в Лондоні, який він відвідував щорічно аби скористатися фондами бібліотеки Британського музею, особисто зустрівшись з К.Марксом розповів йому про жвавий інтерес та гарячу полеміку, яка розгорнулася в колах ро-

сійської та української інтелігенції навколо першого тому "Капіталу". У вересні 1877 року вийшла в світ стаття Ю. Жуковського "Карл Маркс и его книга о капитале", у відповідь на яку з'явилися статті М. Зібера, М. Михайловського та Б. Чичеріна. М.І. Зібер став на захист Марксової теорії, відповівши цілою низкою статей: "Несколько замечаний по поводу статьи Ю. Жуковского: К. Маркс и его книга о капитале" – "Отечественные записки" №11, 1877р.; "Ф. Лэссаль, сквозь очки г.Б. Чичерина" – "Слово" №4, 1878р.; "Чичерин contra Маркс" – "Слово" №2, 1879р.; "Экономическая теория К. Маркса" – "Знание" №1, 3, 9, 12, 1878 р. Особливої уваги та розголосу в цьому контексті набула стаття М.І. Зібера написана та видрукувана в лютому 1879р. "Б. Чичерин contra Маркс"

В 1881р. в Лондоні відбулося особисте знайомство М.І. Зібера з К. Марксом. Про існування цього факту свідчить лист останнього до М. Даніельсона від 19 лютого 1881р., в якому Маркс пише, що в нього в Лондоні були російські вчені, які "цілими днями працювали в Британському музеї"

В 1884 р. М.І. Зібер повернувся до рідного краю і проживав останні роки у Ялті, де й помер 28 квітня 1888 р. внаслідок психічного захворювання. Довідавшись про смерть М.І. Зібера, І.Я.Франко, який добре знав і мав у своїй бібліотеці його праці, написав листа М. Драгоманову з проханням підготувати про нього некролог для львівського видання "Товариш".

Клейнборт Л.М у 1916 році писав "Не хотілося вірити, що розбилась ця інтелектуальна сила, що весь величезний запас знання, який накопичився в голові цієї людини, що жила, здавалось, виключно своїм інтелектуальним життям, стає не потрібним, не корисним" [1;19].

Варто відзначити вплив М.І. Зібера на російську економічну думку, яка шукала теоретичної опори для подолання народницької ідеології, російської самобутності. Студенти і офіцери, вчені, письменники, журналісти і політики, які цікавилися західною економічною думкою, зокрема марксизмом, зверталися до знаменитих праць українського вченого. Праці М.І. Зібера були також відомі в інших країнах, зокрема на них посилялися польські автори.

М.І. Зібер залишив багатющий науковий спадок, що є синтезом української культури, європейського господарського досвіду і світової економічної науки. Завдяки цьому в поглядах М.І. Зібера рельєфно виступає національно-український і світовий контекст, який відбиває розвиток економічної думки на етапі пошуків нових парадигм.

Постать М.І. Зібера привертала до себе увагу дослідників в різні часи. В літературі радянського періоду слід виділити 20-і рр. ХХ ст., коли зроблені перші поодинокі спроби досліджень української економічної думки, у тому числі університетської, свідомо відмежованої від російської. Започатковано *зіберіаду* – праці про наукову і педагогічну діяльність Миколи Івановича Зібера – Д. Бованенка, Л. Клейнборта, Д. Наумова. М.І. Зібер був чи не єдиним з професорів Київського університету чие ім'я в радянські часи не було піддане забуттю.

Сьогодні є потреба ще раз звернутись до творчості Миколи Зібера, по-новому осмислити його постать та значення його робіт у розвитку не лише вітчизняної, а й світової економічної думки. Насичені багатим фактологічним матеріалом, виконані на базі тогочасного рівня економічної теорії, ці дослідження М.І. Зібера не втратили досі свого пізнавального і джерелознавчого значення.

Останнім часом в працях українських економістів дискутується питання чи був М.І. Зібер свідомим та щирим популяризатором та пропагандистом марксизму.

На нашу думку більш коректно говорити про М.І. Зібера як вченого-еволюціоніста, глибокого коментатора

та захисника трудової теорії Маркса, наукова діяльність якого *сприяла* (курсив автора) поширенню марксистських ідей в Росії. Невипадково ми говоримо сьогодні про творчість М.І. Зібера в контексті певної епохи. Звичайно він поділяв демократичні погляди вітчизняної інтелігенції, брав активну участь в народницькому русі, вважав себе соціалістом, засуджував самодержавство, але важко уявити собі, щоб на початку 70-х років XIX ст., в період наступу реакції, в стінах Імператорського універ-

ситету терпимо ставились до пропаганди марксизму, до пропаганди з університетської кафедри революційних ідей. М.І. Зібера сприймали в першу чергу як вченого, ліберала та демократа. І цей висновок ні в якій мірі не применшує його заслуг.

1. Клейнборт Л.М. Николай Иванович Зибер. – Петроград, 1916.
2. Русский биографический словарь. – Пг., 1916. – Т.7.

Надійшла до редколегії 03.10.06

О. Гош, д-р екон. наук, проф.

ЩО ПІДКАЗАВ БИ НАМ М.І. ЗІБЕР

З позиції М. Зібера критично аналізується підміна класичного вчення вульгарним, політекономічним знанням економіком. Пропонується відновити в правах політекономію, забезпечуючи розвиток обох її течій.

Taking into consideration the point of view of M. Ziber, the substitution of classical doctrine is critically analysed by vulgar theory, and the substitution of the know ledge of political economy is analysed by economics. The political economy doctrine is proposed to rehabilitate providing the development of its both approaches.

Видатний український економіст М.І. Зібер симпатичний мені з двох мотивів: як глибокий і серйозний дослідник (тут я цілком згодний із С. Злупком – Зібер не коментатор, а, на відміну від більшості з нас, вчений, дослідник) і як принциповий *прибічник класичної лінії в політичній економії*. Він глибоко дослідив теоретичну спадщину Д. Рікардо і К. Маркса, шукаючи наукову істину. З його основного теоретичного дослідження як представника класичної традиції у політичній економії контексту еволюції економічного знання та сучасної економічної науки не виходить. М.І. Зібер завжди був політекономом, залишився знайомим в економічній науці як *політеконом*. Надзвичайно багато важить сьогодні його трактування, наприклад, капіталу як явища, застосовного не до речей, а до *речових відносин* між людьми різних класів тодішнього західного суспільства. Він не залишив після себе сумнівів щодо майбутнього політичної економії. Він стояв на *класичній позиції* і не дає жодних підстав скочуватись до вульгарної науки. Незаперечний доказ цьому – його дослідження первісного суспільства. І, накінець, його симпатії до марксизму безперечні.

Вимушений звернути увагу вчених-економістів і на наступне: у моєму розумінні, організатори нинішньої конференції віднесли до особистості і теоретичної спадщини М.І. Зібера без належного такту, як це сьогодні стало мало не модою. Світ узнав і знає Зібера, дякуючи Марксу, а наша конференція силкується сперитись на нього у нечистій справі викурення марксизму з України, і, м'яко кажучи, некоректної підміни політичної економії якимись янголами економічної теорії. Я не фахівець з історії економічних учень, але знаю: ніяких витоків маржиналізму у теоретичній спадщині М.І. Зібера не шукають. Що ж до "контексту" сучасної еволюції в українській економічній науці (і не тільки в ній), його причина у нашому традиційному плазуванні перед західною економічною наукою замість того, щоб займатись творчістю. Творча спадщина Зібера і сучасна еволюція економічної науки взагалі – протилежності.

Сучасні проблеми сучасної української економічної науки не випадкові. Тоді, коли, здавалось, головне питання соціалізму – бути йому на Землі чи не бути – знайшло остаточне вирішення, коли країни соціалізму, передусім СРСР, могли предметно братись за вдосконалення суспільства, командний соціалізм вступив у глибоку кризу. Разом з ним криза вразила й ідеологію соціалізму, у тому числі і деформовану командною системою марксистську політичну економію. Зовнішнім проявом цієї кризи була її зрада абсолютною більшістю з тих, кому вона раніше давала хліб і творче життя, хто тепер шукає в теоретичному секонд-хенді підходящі спо-

соби виправдання своїй поведінці "в контексті еволюції економічного знання". Осмілюсь заявити, що кризу переживала і переживає *деформована* марксистська політична економія, а не марксистська теоретична спадщина і сучасна наукова політична економія. На мою думку, Маркс у багатьох випадках відкрив істини. Як може істина переживати кризу? Прошу не забувати, що йдеться про висновки, одержані на базі того матеріалу і фактів, якими оперували Маркс і Енгельс. Тепер їм приписано багато з того, чого вони не досліджували, і воно, звичайно, як правило, критики не витримує.

Не тільки не переживає внутрішню кризу сучасний марксизм, а, навпаки, він набув значного розвитку, наповнився новими знаннями в галузі політекономії сучасного капіталізму і соціалізму, перехідних суспільств тощо.

Далі. Як я розумію, йдеться, стосовно марксистської політекономії, не про кризу наукового знання, а про кризу ставлення суспільства до цього знання, чи до економічних знань взагалі. У цьому відношенні сучасна економічна наука, здається мені, переживає глибшу депресію, ніж класична економічна наука в XIX столітті.

Певні причини для внутрішньої кризи буржуазної класики були. Наприклад, фізіократизм А. Сміта, нерозробленість проблем циклічного розвитку, макроекономіки тощо. Наявність цих проблем не давала підстав для зневажання класичної науки, бо Маркс всі їх в основному вирішив, піднісши класиків, особливо Д. Рікардо, на таку висоту, якої вони до того не знали.

Ставлення суспільства до класики і політекономії взагалі змінилось з іншої причини – завершилось формування капіталізму, він почав навіть переростати в монополістичний капіталізм, почався політичний робітничий рух. Пануючий клас відмовляє класичній політекономії і формує вульгарну політичну економію. А в кінці XIX ст. відмовляє і політекономії взагалі на користь економіксу.

У формуванні економіксу і політичної економії трудящих замість єдиної класичної буржуазної політекономії ця криза знайшла певне вирішення. "Певне вирішення" тому, що одразу починається гостра полеміка між ними, особливо після Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Це вирішення приховувало в собі й іншу суперечність. Маю на увазі некоректну підміну політичної економії економіксом. Відбулись назадні зрушення і в галузі методів економічних досліджень, і щодо здобутків абстрактного теоретичного мислення, і щодо предмету провідної теоретичної економічної науки. Ці та інші (наприклад, проблеми об'єктивного в економічній науці, системності) назадні зрушення прийняла вся наступна західна економічна наука, що робить її кризонебезпечною.

І все ж впродовж ХХ ст. західній науці вдалось уникнути глибокої кризи, якщо не брати до уваги зривів, що породили "зміну пріоритетів", наприклад, розповсюдження спочатку кейнсіанства, далі факторного аналізу, монетаризму та інституціоналізму. Під впливом політичного фактора, особливо в умовах кризи командного соціалізму, західна європейська наука навіть істотно зміцнила свої позиції взагалі і в полеміці з марксистською політичною економією зокрема. Вистояв і економікс у конкуренції з політичною економією. Також під впливом політичного фактора він домогся значного успіху у справі витіснення політичної економії з духовного простору післясоціалістичного світу. Сьогодні економікс неокolonізує практично весь економічний духовний простір Землі. Марксистські політекономічні дослідження збереглися в оазисній формі.

Ця перемога економіксу внутрішньо суперечлива передусім у тому, що добуто не на ґрунті доказовості і теоретичного аналізу, а насильно, з допомогою політики. Влада і ЗМІ під тиском Заходу сформували духовне середовище, яке відторгає політекономічне мислення і глибоке теоретичне економічне мислення взагалі. Йдеться, фактично, про глобальну неокolonіалістську акцію світового монополістичного капіталу в галузі економічного знання. Язик не повертається кваліфікувати цю акцію як еволюцію, тим більше в галузі науки. Все тут, щонайменше, навпаки.

Сучасна криза в економічній науці являє собою спробу вирішення антагоністичної суперечності в ній шляхом усунення з духовного простору людства науки, яка *реально склалась* і набула поширення у світі на ґрунті доказовості, тобто неспростовності. Адже справді, ніщо з марксистської науки не спростовано, а головне – вона спирається на неспростовний метод наукового дослідження – *метод діалектичного матеріалізму*. Однак, причина кризи не зникає: антагонізм основних класів західного і реформованого післясоціалістичного суспільств залишається і не може не загострюватись. Сьогоднішній спосіб вирішення кризи духовно обеззброює трудящі маси, що неприпустиме в справді демократичних суспільствах. Об'єктивна і суб'єктивна база для формування марксистської політичної економії не зникла, існує і не може не вимагати її відродження. Не вимерли і теоретики-марксистки.

Класичний характер суспільствознавчих наук диктував своєрідний спосіб відродження тих наукових течій, що раніше сходили з теоретичної сцени. Вони не з'являлись на ній доти, поки не вимирали представники течій-переможців. Це – відоме науці явище. Оскільки воно, по-перше, відоме науці, оскільки, по-друге, науковці не можуть не зрозуміти, що переможена наукова течія неминуче відродиться, чи не раціональніше і демократичніше погодитись на співіснування різних течій економічної науки, які відбивають бачення суспільства протилежними класами? З цим питанням я звертаюсь до вчених провідного центру економічної теорії України. Дійсно, провідного, бо НАНУ цілком згорнула загально-теоретичні дослідження. Всі надії українського суспільства на Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. Більше надіятись ні на кого. Сьогодні економісти Київського національного університету ім. Тараса Шевченка реально несуть одноосібну відповідальність за стан, розвиток і майбутнє економічної науки в Україні. Якщо не вони, то хто?

На жаль, економфак університету цілком відмовився від марксистської політичної економії і формує економічне мислення в Україні на базисі західного економіксу. Що цей напрям розвитку економічної теорії відповідає інтересам новонародженого олігархічного і неолігархіч-

ного капіталу, доводити не варто. Та не можна не взяти до уваги, що: а) наш олігархічний капітал переважно антинаціональний, антидержавницький; б) він глибоко криміналізований і не має конструктивного майбутнього; в) наше суспільство своєрідне – землеробське, трудове, післясоціалістичне. Чи може висока наука все це ігнорувати? Чи може високий науковець не стояти на боці інтересів народу, передусім трудящих? Чи може наука діяти проти трудящих, які у більшості не підтримують капіталізацію їх суспільства? Чи можна називати академію наук, провідні ВНЗ країни "національними" установами, якщо вони ігнорують інтереси абсолютної більшості нації, народу? Це якийсь нонсенс.

Та найголовніше тут наступне: чи являється *наукою* теоретичне дослідження, теорія, котра ігнорує науку вищого класу, науку, якій належить майбутнє? Хто сумнівається, що майбутнє в Україні все-таки належить трудящим України?

В української буржуазної науки є ще одна безперечна вада. Виділяється вона шляхом запозичення здобутків західної науки. Західна наука в Україні традиційно фетишизується. Всі наші "економічні теорії", чи то з "політекономічним аспектом", чи з політекономією, чи й без неї, являють собою дещо адаптовні до України курси західного економіксу. Автори цих "економічних теорій" не творили їх, а в основному переписували з західних підручників. Наголошую на наступному: переписували ті, хто мав радянську економічну освіту, певні навички до наукової роботи і написання підручників. А що чекає економічну науку України далі, коли вони відійдуть? Про це відверто пише провідний теоретик сучасних економічних реформ [2, с. 230]. Цитую другу його книгу: "...Відлунням наздоганяльної ідеології стає *деградація реформаторської еліти... вона денационалізується, стає космополітичною, віртуальною*" [1, с. 359].

Ще більша небезпека чекає наступну економічну освіту і науку. Переймаючи висновки чужих наукових досліджень, викладачі ВНЗ самі не аналізують реальну практику і не навчають цьому студентів. Для чого, справді, думати, щось шукати в душі Й. Шумпетера, Д. Норта, Ф.А. Хайєка, А.Дж. Тойнбі, Л. Туроу, якщо є їх готові висновки, підтверджені Нобелівськими преміями? Далі. Для чого досліджувати власне суспільство, якщо висновки беруться з аналізу суспільства західного? І ще. Для чого взагалі досліджувати якесь конкретне суспільство, якщо за взірця у всьому береться західне суспільство, яке трактується як загальноцивілізаційне? І накінець. Для чого вивчати економічні відносини між реальними соціально-економічними суб'єктами, якщо експлуататорам краще, коли їх не згадують, а "досліджують" взаємини між якимись віртуальними особами, наприклад, роботодавцями, домашніми господарствами і т.п. Однак неозброєним оком видно: це не наука, це якесь віртуальне мислення.

Оце віртуальне мислення сьогодні складає зміст сучасних підручників з основ економічної теорії, які наповнюють духовний економічний простір України. Чому з нього навчиться студент? Як за таких умов виховати науковця?

Про те, що процес деградації економічної науки, включаючи університетську, активно йде, засвідчує (пишу про це з великим жалем) фундаментальне дослідження з історії економічних учень. Це справді неповторне видання через відзначене має ряд важких вад. В ньому всі економічні вчення трактуються з позиції західної економічної науки. Мовляв, тільки західне – наукове, а все інше – від лукавого. В ньому не аналізуються вчення з боку обґрунтованості їх власного змісту. Наприклад, марксизм "спростовують" не шляхом справді наукового аналізу окремих тверджень, а загальними цитатами з

творів його опонентів. Відзначу лише одне місце. Завершує виклад сьогодні найоптимістичнішої марксистської теорії майбутнього суспільства дивна цитата загалом розумного вченого Ф. Хайєка: "... Обіцяна нам Дорога до свободи є в дійсності Верстовий шлях до Рабства" [5, с. 403]. Хіба автор розділу цього фундаментального твору не розуміє, що для такого висновку треба спростувати марксову формацийну теорію, теорію класової боротьби, теорію додаткової вартості, теорію соціалізму і т.п., а вже потім писати про "Рабство"? Хіба не зрозуміло, чому все так твориться? Зрозуміло, звичайно. Читач, який не знав і не знає марксизму, знаючи Хайєка, повірить йому і пані Н. Гражевській, яка так некоректно обійшлась з визнанням навіть опонентами найгеніальнішим вченим другого тисячоліття нашої ери.

Ніяк не пояснити, чому в такому фундаментальному виданні для висвітлення кейнсіанства 110 стор. знайшлось, для висвітлення інституціоналізму 177 стор. знайшлось, а для представлення економічних учень в СРСР і УРСР не знайшлось жодної сторінки. Якщо це не прояв прозахідної орієнтації і деградації української економічної освіти і науки, то що?

Останнім часом роль провідного центру економічної науки і освіти в Україні перебирає КНЕУ ім.Вадима Гетьмана. Не впевнений, що він здатний забезпечити сучасний рівень теоретичних досліджень в галузі економічної науки. Необхідного досвіду теоретичних досліджень у нього немає. Досвід В.К. Корнієнка (на жаль, уже покійного), досвід академіка Ю.М. Пахомова в КНЕУ не прижився. Не дає надій на розвиток високої економічної науки підтримка в ХХІ ст. провідним вченим КНЕУ "фізичної економії". Це – ще одне підтвердження високої місії вчених-економістів Київського національного університету імені Тараса Шевченка, які повинні стати інтегратором передусім політекономічних наукових досліджень в Україні.

Висновки

Важка сучасна боротьба в провідній галузі суспільствознавства ніяк не підпадає під рубрику еволюції. Ця боротьба насичена революціями, контрреволюціями, конструктивними і деконструктивними реформістськими зрушеннями. Західна буржуазна економічна наука так і не знайшла спосіб продовжити лінію класичної політичної економії. Все, що вона витворила в другій половині ХІХ ст. і після неї, включаючи економікс, належного наукового підґрунтя не має. Це, разом з відмовою політичній економії, свідчить про продовження кризи буржуазної економічної науки, що вразила її в ХІХ ст. Марксистська політична економія подібної змістовної кризи не переживає. Їй вдалось в основному подолати деформації командної системи, набути новітніх уяв про сучасний капіталізм, сучасне трактування соціалізму, пе-

рехідних суспільств та ін. в рамках класичної лінії в політичній економії [Див. 3, 4]. Вона, як уже зазначалось, переживає кризу ставлення до неї і її ігнорування і в післясоціалістичних суспільствах.

Тепер в економічній науці відбулося дещо схоже на дві лінії розвитку в філософії: матеріалізм та ідеалізм боролись впродовж більше двох тисяч років і увійшли в "щасливий брак" у вигляді діалектичного матеріалізму. В економічній науці браку, однак, не буде, бо йдеться про антагонічні течії, що відбивають інтереси і погляди на суспільство антагоністичних класів.

Дві течії в економічній науці в такій же мірі об'єктивне явище, як і наявність протилежних класів в сучасних західних і післясоціалістичних суспільствах. Їх співіснування об'єктивно насичується гострою боротьбою. Сьогоднішнє жирування *економічної теорії* в Україні цілком співставне з біснуванням у багатстві нашої одіозної олігархії, а становище *політичної економії* співставне із становищем трудящих, навіть гірше.

Оскільки майбутнє у всіх суспільствах належить в кінці кінців трудящим, буржуазна економічна наука неминуче з часом відійде в історію, поступившись місцем марксистській політичній економії. Сприяти розвитку суспільства означає і сприяти розвитку політичної економії трудящих – марксистської політекономії. Пустити наступний розвиток економічної науки на самоплив значить зашкодити нашим нащадкам. Або ми зрозуміємо це, або ми сприятимемо деградації суспільства і знищенню економічної науки в Україні. Через це не існує у вчених-економістів КНУ ім. Тараса Шевченка іншого виходу, окрім як піднятися над інтересами олігархії до національних інтересів і сприяти розвитку хоча б обох напрямів економічної науки. Згадаймо Велику Леся: "Не поет, хто забуває про страшні народні рани". Згадаймо і статтю 15 Конституції України: "Суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності". Якщо "ґрунтується", то кому, як не Університету ім. Тараса Шевченка забезпечувати це? Поряд із підручниками з основ економічної теорії у навчанні мають використовуватись підручники з політекономії трудящих. Хіба не так має бути в демократичному соціальному суспільстві? Якщо не так, то як?

Не сумніваюсь, що М.І. Зібер підказав би нам, якби жив серед нас, зробити так само. Він був великим політекономом.

1. Гальчинський А.С. Помаранчева революція і нова влада. К., 2005.
2. Гальчинський А.С. Суперечності реформ: в контексті цивілізаційного процесу. К., 2001.
3. Гош А.П., Дорогунцов С.И. Советский социализм. Становление, кризис и реформирование. К., 2006.
4. Дорогунцов С.И., Гош О.П. Политическая экономия. Научовий курс. К., 2004.
5. Історія економічних учень. Підручник / За ред. В.Д. Базилюка. – К.: Знання, 2004.

Надійшла до редколегії 09.10.06

В. Осецький, д-р екон. наук, проф., О. Катигрובה, асп.

ІДЕЇ М. ЗІБЕРА В КОНТЕКСТІ ІНСТИТУЦІЙНИХ РЕФОРМ

У статті досліджено проблему реформування економіки України у другій половині ХІХ ст. на основі прогресивних поглядів видатного вченого М. Зібера, визначено особливості здійснення інституційних перетворень в сучасних умовах та окреслено пріоритетні напрямки трансформації економіки України у перспективі.

The article analysis the problem of the economy reforming in Ukraine of 19 century on the basis of the progressive viewpoints of M. Ziber. It defines the peculiarities of performing institution transformations in present day conditions and outlines the priorities of the Ukraine economy transformations in future.

Реформування економіки є складним і багатофакторним процесом, ефективність якого значною мірою залежить від інституціональних перетворень. Політична та соціально-економічна трансформація суспільства потребує провідної теорії, яка б дозволила доволі чітко окреслити перспективи її зростання на практиці. Особ-

ливо важливого значення теорія набуває під час переломного періоду розвитку суспільства, коли теоретичні засади безпосередньо впливають як на загальнодержавний, так і на індивідуальний вибір.

Один з найвидатніших економістів України ХІХ століття, професор Київського університету М.І. Зібер

(1844-1888), визнаний у світі як перший глибокий коментатор та популяризатор марксизму в Росії, творчі сили якого були спрямовані на розвиток національної науки, на обґрунтування прогресивних ідей, які б сприяли відродженню економіки країни.

Короткий життєвий шлях М. Зібера припав на період зламу одних суспільних відносин та утвердження інших, коли залишки суспільно-економічних пережитків середньовіччя змінювалися проблемами, викликаними промисловими зрушеннями. Учений сподівався, що ці проблеми можливо нейтралізувати відповідними реформами, заснованими на розумінні дій суспільних сил.

М. Зібер вважав, що головними причинами прогресу людства є зміни економічних умов, оскільки вони мають вирішальне значення для його виживання [2, т. 2, с. 621]. Серед великої кількості економічних чинників, від яких залежить економічний поступ, найважливішими є зміни в розподілі праці через подальшу її спеціалізацію, яка в свою чергу вимагає нового механізму координації підприємців, а також розподілу ресурсів між конкуруючими сферами. М. Зібер називає розподіл ресурсів необхідністю "кооперації" між виробниками. Він вважав таку "остеоогію" будь-якої економічної системи найважливішою проблемою [3, т. 2, с. 386]. З технологічних причин спеціалізація праці й супутні зміни суспільних інститутів можливі за умови укрупнення підприємств. На думку вченого, цей процес постійно відбувається у промисловості й сільському господарстві. Історично він поділяється на кілька стадій, жодну з яких не можна оминути. Якщо для К. Маркса перехід від однієї стадії до іншої звичайно супроводжується жорсткими сутичками між протидіючими класами, то М. Зібер вважає такий розвиток еволюційним, при якому співпрацюють усі економічні сили.

Оцінюючи селянську реформу 1861 р., М. Зібер підкреслював, що вона відкривала шлях до капіталістичних форм розвитку. Він поділяв думку К. Маркса про закономірний характер зміни суспільних формацій (проте без революційних висновків марксизму), тому розглядав капіталістичне виробництво як об'єктивно необхідний і прогресивний етап в еволюційному процесі всіх народів. Капіталізм, підкреслював М. Зібер, – це явище "універсальне, що зустрічається в будь-якому суспільстві на певному ступені його розвитку..." [2, т. 2, с. 673].

Проте не погоджуючись з ученням К. Маркса, М. Зібер висунув ідею, відповідно до якої, існує подвійна історична тенденція, однаково зорієнтована на централізацію виробництва і на перетворення маси приватних підприємств в одну об'єднану й неймовірно складну систему суспільного виробництва. Очевидно, така економічна база, що колись зможе подолати існуючі політичні кордони, потребуватиме, за термінологією К. Маркса, іншої політичної "надбудови", і таке бачення перспективи не має нічого спільного з диктатурою пролетаріату.

Таким чином, М. Зібер у власних працях [2], [3] продовжував розвивати ідеї класичної школи політекономії, проте, на наш погляд, зміна суспільного ладу вимагала перегляду існуючих економічних законів і появи нових теорій розвитку економіки. Видатний економіст визначив основні напрямки реформування економіки: важливість еволюційного шляху розвитку суспільних формацій, становлення капіталістичної системи, наголосив на поширенні спеціалізації праці, підвищенні ролі великого виробництва для концентрації виробничих процесів, запропонував відмовитись від ідеї класової боротьби та диктатури пролетаріату тощо.

Навіть у сучасних умовах теорія М. Зібера залишається актуальною, оскільки процес еволюції економіки продовжується й поглиблюється. Перед країнами пост-

соціалістичного табору все ще стоїть завдання побудови ефективної економічної системи, перетворення планової економіки на ринкову, що значною мірою залежить від інституціональних перетворень.

Складність формування принципово нової інституційної структури економіки для України зумовлена як внутрішніми суперечностями суспільно-політичного розвитку перехідного етапу, так і зовнішніми факторами, обумовленими неоднозначними процесами інтеграційних міжгалузевих відносин, високих транзакційних витрат та жорсткої конкуренції ризику інвестицій, нечітко визначених прав власності.

В Україні за час перебування в складі Радянського Союзу соціально-економічні умови не сприяли розвитку інститутів громадянського суспільства, оскільки розвивалися переважно інститути тоталітарного та одержавленого суспільства, які в нових умовах відмерли або відмирають. Тому важливим завданням сьогодення для суспільства, держави, підприємств і всіх громадян країни є створення адекватного новим цілям інституційного середовища та адаптування нових інститутів до вимог, що склалися в суспільному світовому порядку.

В процесі здійснення інституційних реформ, на нашу думку, доцільно виокремити два етапи. Спираючись на концепції і програми економічних реформ до кінця 90-х років XX ст., визначимо основні завдання першого етапу як завершення приватизації в реальному секторі економіки, створення ринку цінних паперів, введення приватної власності на землю, здійснення демонополізації промисловості, забезпечення дії вільної конкуренції, лібералізація зовнішньоекономічної діяльності та ін. Більшість перетворень планувалося проводити за стандартними методами міжнародних організацій із залученням, як правило, західних консультантів.

Початок другого етапу інституційних перетворень пов'язаний зі зростаючим розумінням фундаментальної ролі факторів духовного, культурного, ідеологічного та політичного характеру. Оскільки, спираючись на них, можливо здійснити адаптацію будь-якої загальнотеоретичної моделі до реальної національної соціально-економічної діяльності. Нехтування національною багатоплановою складовою людського життя неминуче заводить реформи у глухий кут, або, в гіршому випадку, призводить до соціального протесту і вибуху.

В результаті дослідження основних тенденцій реформування інституційного середовища спробуємо дати оцінку позитивних і негативних наслідків процесу інституційних перетворень в економіці України.

За висновками аналітиків Всесвітнього банку місія будь-якої держави заснована на виконанні п'яти функціональних завдань: зміцненні основ законності, підтриманні збалансованого політичного середовища, інвестиціях в основи соціального забезпечення, підтримці незахищених прошарків населення, захисті довкілля. При цьому дії уряду повинні спиратися на такі складові як прозорість, простота і передбачливість. На жаль, влада в Україні до цього часу не стала підконтрольною суспільству, державна політика не є прозорою, а ефективної системи управління ще не створено. Українські чиновники мають змогу використовувати у власних цілях державну власність, контролюють розподіл матеріальних ресурсів, діяльність каральних і фіскальних органів з метою отримання "тіньових" доходів [4].

В період трансформації в країні сформувалися так звані адміністративно-територіальні групи, які отримували дешеві бюджетні ресурси, забезпечували державні замовлення, можливість участі в приватизації високоприбуткових підприємств тощо. Оскільки інституційні зміни ініціюються групами, що мають власні інтереси,

то наслідком створення таких інституцій є орієнтація на обслуговування вузьких корисливих інтересів на противагу державним. Така ситуація не дозволяє забезпечити розвиток держави як системи, а радикальна трансформація суспільства потребує державної влади, що ефективно працює, і це є головною проблемою інституційних перетворень.

Здійснення законодавчого забезпечення реформування відбувалося в період, коли старі механізми господарських процесів уже перестали діяти, а нові ще не були розроблені. Тому закономірно виникла необхідність принципового оновлення законодавчої бази з метою впровадження нових моделей організації економічних відносин. Головним прорахунком при цьому стало те, що реформування законодавства звелось до розробки ряду абстрагованих від дійсності економічних правил і законів, більш притаманних для країн з ринковою економікою, а не для країн у транзитивному періоді.

Становлення правових основ нової української держави співпало із загостренням кризових явищ в економіці і суспільстві, дія нормативних документів була спрямована на вирішення завдань поточного характеру. Проте позитивним результатом процесу реформування економіки, на наш погляд, є прийняття законодавчих актів, що регламентували зміни форм власності в Україні, становлення нових організаційних форм підприємництва та формування недержавного сектору економіки.

Існуюча в Україні система приватизації була сформована переважно під впливом політичних, а не економічних міркувань і спричинила створення структури власності, яка є неефективною. Як правило, на приватизованих підприємствах не забезпечується раціональне корпоративне управління. До цього можна додати відсутність розвиненого фондового ринку. Загалом приватизація – це не лише передача державної власності в приватні руки, а й зміна світоглядних цінностей населення, існування відповідної системи освіти і виховання.

Дія конкурентних механізмів об'єктивно посилює необхідність оновлення технологічної бази промислових підприємств, активізації інноваційної діяльності. Інноваційні системи формуються під впливом безлічі об'єктивно заданих для кожної країни факторів разом із її розмірами, наявними природними ресурсами, географічними положеннями і кліматом, особливостями історичного розвитку інститутів держави і формами підприємницької діяльності. Ці чинники є довгостроковими детермінантами напряму і швидкості еволюції інноваційної активності. Крім того, кожна НІС характеризується певною структурою і таким ступенем порядку, який передбачає достатню стабільність інституціональної взаємодії. При цьому у кожній країні формується національна конфігурація інституціональних елементів [5, с. 70].

В умовах посилення ролі інновацій відбувається певне похвалення у розробці і використанні нововведень на підприємствах, які після приватизації і корпоратизації перебувають у стані реструктуризації. Це є підставою для очікування активізації інноваційної діяльності не тільки великих промислових підприємств, а й малих дослідно-впроваджувальних фірм. Як свідчить аналіз проведення реструктуризації вітчизняними підприємствами, функціонуючою формою стає так звана функціональна реструктуризація, якою охоплено понад 30 % підприємств. Сутність її полягає у структурних перетвореннях всередині підприємства, тобто реальній адаптації суб'єктів господарювання до нових умов на макроекономічному рівні та переході від традиційної моделі розвитку до підприємницької. Реальні зміни в інституційному забезпеченні інноваційної діяльності підприємств відбуваються вкрай повільно.

Економіка знань є історично відносним та досить суперечливим явищем, оскільки ставить у центр господарської системи інноваційні процеси різного рівня. Безперервність і виняткова глибина сучасних технологічних змін суперечить принципам стабільності, рівноваги й ефективного використання ресурсів. Знання, не підкріплені адекватними інституційними інструментами узгодження й упорядкування, можуть стати джерелом хаосу в економіці і суспільстві. За цих умов доцільно враховувати, що інститути завжди консервативні до змін [1, с. 37].

Здійснюючи інституційну реформу, держава повинна передусім сформувати такий господарський механізм, який забезпечував би перерозподіл ресурсів із застарілих та безперспективних галузей у промислово-технологічні комплекси сучасного технологічного комплексу, концентрацію ресурсів у місця його зростання, модернізацію економіки, підвищення її ефективності та конкурентоспроможності на основі поширення нових технологій [6, с.380].

На початку періоду реформування трансформація структури економіки відносилася до пріоритетних завдань, що передбачало визначення основних напрямків розвитку суспільного виробництва, темпів і пропорцій економічного зростання, структури централізованих інвестицій та ін. Вважаємо, що головне протиріччя організації структурних перетворень виявилось у спробі поєднати елементи ринкової та централізованої економіки. Регулювання економіки бажано здійснювати так, як це відбувається в ринкових економічних системах, проте впровадження комплексної трансформації структури економіки під силу тільки посиленому централізованому управлінню.

Доцільно виділити ряд особливостей механізму реалізації структурної політики в економіці України. У перші пореформені роки спостерігаємо ігнорування специфічних рис перебудови економіки; заходи структурної політики стали аналогом заходів стабілізаційної політики; прийнята в Україні програма структурної трансформації не базувалася на прогностичних оцінках економічного розвитку і практично не передбачала механізмів попередження негативних тенденцій; домінуючим принципом здійснення структурної політики став галузевий підхід, хоча, на думку дослідників, більш доцільним у сучасних умовах стає секторальний та проектний принципи реалізації структурних зрушень.

На наш погляд, одним із основних прорахунків здійснення інституційних реформ стало безсистемне проведення процесу ринкової трансформації, який по суті перетворився в набір окремих заходів, не пов'язаних з глибоким обґрунтуванням та послідовністю реалізації. Зокрема, це заходи щодо лібералізації зовнішньоекономічної діяльності без відповідної підтримки внутрішнього виробника, що призвели до наповнення внутрішнього ринку закордонними товарами низької якості та за найнижчими цінами і витіснення товарів вітчизняного виробництва.

Одним із найважливіших механізмів впливу структурної політики на ринкову трансформацію стає формування ринкової інфраструктури та недержавних центрів інвестиційної активності. Якою б зваженою та обґрунтованою не була методологія економічних реформ, значна частина її успішного здійснення залежить від практичної діяльності ринкових інститутів.

Ринкова інфраструктура охоплює систему ринкових інститутів (банки, біржі, інвестиційні компанії, посередницькі фірми), що забезпечують проведення господарських операцій, сприяють забезпеченню економічного зростання й безперервності процесів суспільного відтворення. Процес становлення ринкової інфраструктури в Україні повністю не завершено, тому їх внутрішні

проблеми впливають на їх бажання та інвестиційні можливості щодо фінансування виробничої сфери народного господарства.

У процесі інституціоналізації перехідної економіки доволіно переплітаються старі і нові інститути та елементи інфраструктури. Причому дилема, яка постала перед урядом України, а саме: створювати нові інститути й структури чи трансформувати існуючі, – не така нагальна, бо зазвичай доводиться робити одночасно і те, і інше. Але тягар минулого (особливо старі неформальні інститути) заважає переходу, перетворюючи нові ринкові структури (акціонерні спілки, ринки капіталу, біржі тощо) лише в імітацію, злупок із структур західних країн. Держава за всіх умов має забезпечити досить швидке формування ринкової інфраструктури та встановити відповідні формальні норми "правила гри", що задають обмежувальні умови їх діяльності у новому середовищі [7, с.135].

Обсяг інвестицій венчурного капіталу в Україні свідчить насамперед про неефективність наявних правових механізмів формування і регулювання ринку венчурного капіталу в державі і про незадоволення суб'єктів цього бізнесу наданими їм можливостями. Порядок створення венчурних фондів в Україні регулюється законом про інститути спільного інвестування, що набрав чинності у березні 2001 р., але ним практично не вирішується питання залучення інвесторів, які б здійснювали інвестування та сприяли розвитку інноваційної інфраструктури.

Отже, в результаті дослідження приходимо до висновків, що однією з найгостріших проблем сучасного розвитку економіки України є ефективне здійснення інституційних реформ в державі, спрямованих на формування ринкових засад господарювання. Проте, вважаємо, що Україні за час незалежності не вдалося створити якісну інституційну структуру: частка "тіньового" сектору близько 40 %, сповнена суперечностей законодавча база, відсутня прозорість у діях уряду, мають місце протиріччя організації структурних перетворень економіки, безсистемність проведення процесу ринкової трансформації, слабка ринкова інфраструктура – далеко не повний перелік наслідків процесу реформування економіки України. Тому виникає необхідність продовження пошуку найбільш ефективних інституційних форм з погляду їх відповідності особливостям економіки і менталітету української нації.

На наш погляд, доцільно визначити основні напрями подальшої інституційної трансформації економіки України. Вважаємо, що перегляд та скоригування змісту законів, які мало адаптовані до сучасного розвитку держави та продовження плідної праці над розробкою нових законодавчих проєктів приведуть до ладу хаотичні процеси в економіці. З метою підвищення передбачуваності процесу розвитку підприємництва та створення інституціональної бази для публічного діалогу

між підприємцями і органами влади одночасно із здійсненням адміністративної реформи необхідно забезпечити жорстку вертикаль відповідальності за "прозорість" процедурних дій. Досить актуальним є стимулювання виходу підприємств з "тіньового" сектору шляхом зниження податкового тиску на виробничу, інвестиційну та інноваційну діяльність і поповнення бюджету за рахунок прибутку від природних монополій, експлуатації об'єктів державної власності та ін. Створення сприятливих умов для ефективної інтеграції фінансового, виробничого та інтелектуального капіталів, стимулювання та забезпечення державної підтримки становлення фінансово-промислових груп, здатних самостійно виживати в умовах жорсткої міжнародної конкуренції, дозволить посилити позиції України на світовому ринку.

Загалом ефективна і швидко зростаюча, заснована на ринкових принципах економіка потребує інституцій, які будуть надійно захищати права власності на основі обов'язкового для всіх громадян виконання законів; ефективному регулюванню ринку праці, капіталу і товарів з метою нейтралізації притаманних ринку вільної конкуренції недоліків; підтримувати макроекономічну стабільність, у тому числі стабільність національної грошової одиниці і фінансової сфери; узгоджувати економічні і соціальні інтереси в суспільстві, забезпечувати ефективну систему соціального захисту, запобігати або ефективно врегульовувати соціальні конфлікти тощо.

Таким чином, ідеї М. Зібера не втрачають своєї актуальності й на сучасному етапі. Вони набувають особливого значення у зв'язку з орієнтацією нашої держави на стійкий курс розвитку в умовах інституційних перетворень. Без проведення інституційної реформи неможливо створити ефективні ринкові умови, що стимулюватимуть динамічний розвиток економіки та досягнення такого рівня добробуту й духовності населення, який співвідноситься з загальнолюдськими цінностями гідного життя. Використання головних засад цієї теорії як базової може привести нашу країну до кола високорозвинених держав-провідників науково-технічного прогресу.

1. Гесць В.М., Александрова В.П., Бахал Ю.М. та ін. Економіка знань та її перспективи для України: Наукова доповідь. – К.: НАН України, Ін-т економ. прогнозування, 2005. – 168 с. 2. Зібер Н. Капіталізм в Росії. Избранные экономические произведения: В 2-х т. – М.: Соцэкгиз, 1959. 3. Зібер Н. К вопросу о развитии крупного хозяйства / Экономические эскизы // Собр. соч. в 2-х т. – СПб, 1900. – Т.1. 4. Кобзистий М.О. Інституціональні умови реалізації структурних зрушень у трансформаційній економіці // Науково-технічна інформація. – 2005. – №2. – С.34-38. 5. Осевський В.Л. Інвестиції та інновації: проблеми теорії і практики. Монографія. – К.: ІАЕ УААН, 2003. – 412 с. 6. Романинець Р.Н. Институциональные механизмы формирования инноваций в транзитивной экономике // Економіка: проблеми теорії та практики. Збірник наукових праць. Випуск 213: В 6 т. Том II. Дніпропетровськ: ДНУ, 2006. – С. 376-380. 7. Ткач А.А. Інституціональні основи ринкової інфраструктури: Монографія / НАН України, Об'єднаний інститут економіки. – К.: Б.в., 2005. – 295 с.

Надійшла до редколегії 15.09.06

В. Фещенко, д-р екон. наук, проф.

ПРОБЛЕМИ РИНКОВОЇ ПЕРЕБУДОВИ ГОСПОДАРСТВА У ПРАЦЯХ М.І. ЗІБЕРА

Доповідь присвячена аналізу творчого доробку відомого українського вченого М.І. Зібера з проблем ринкової трансформації національної економіки в пореформений період.

The report is devoted to the analysis of creativity known Ukrainian scientist M.I. Ziber's on problems of market transformation of national economy in period after reform.

Помітне пожвавлення наукового інтересу останніх років до історико-економічної проблематики як у світовій (Ф. Дін, М. Блауг, І.-С. Коропецький, Н. Балабкінс), так і в українській економічній думці (С. Злупко, П. Леоненко, Л. Корнійчук, Е. Лортикян, В. Гринчуцький,

Л. Горкіна, В. Ущатовський, Л. Вернигора, В. Лантух та ін.) та опубліковані на цій хвилі наукові праці певною мірою заповнюють прогалини в сучасному осмисленні окремих періодів в історії нашої країни та в науковому доробку її видатних представників [1]. Проте, на наш

погляд, не всі сторінки багатой історико-економічної спадщини України висвітлені належним чином. Так, ретроспективний аналіз генезису ринкових процесів у другій половині XIX ст. та їх вивчення провідними представниками української економічної думки окресленого періоду потребує більш глибокого дослідження сучасними істориками-економістами з огляду на науково-теоретичне та практичне значення даної проблематики.

Реформи середини XIX ст. у Австро-Угорщині та Росії, до складу яких входила того часу Україна, попри їхню непослідовність та обмеженість, все ж створювали передумови для формування підприємницьких відносин. Зокрема, реформування аграрної сфери економіки України після 1861 р. було спрямоване на створення одноосібного приватного господарства та залучення його в систему ринкових відносин; формування в країні ринку землі та створення за участю держави системи іпотечного кредитування; зростання товарності аграрної галузі, збільшення внутрішнього ринку сільськогосподарських товарів тощо.

У національній промисловості процеси ринкової трансформації відбувалися набагато швидше й інтенсивніше. Майже повна відсутність феодальних пережитків у промисловості України обумовила швидке завершення промислового перевороту, на основі чого став можливий стрімкий розвиток інших галузей господарства на ринкових засадах, і як результат – підвищення суспільної продуктивності праці, зростання обсягів виробництва, особливо в галузях важкої промисловості.

Вищенаведені соціально-економічні зрушення викликали до себе підвищений інтерес представників різних шкіл української економічної науки. На цій хвилі в другій половині XIX-го століття в економічній літературі розгорнулася гостра дискусія навколо низки питань про перспективи народногосподарської еволюції, можливості "общинної моделі" розвитку Росії, долю капіталізму в країні, зокрема про "пруський" та "американський" тип капіталістичної сільськогосподарської еволюції, шляхи подолання відставання в економічному і соціальному розвитку від західних держав, індустріалізацію виробництва тощо.

В обговоренні зазначених проблем взяли активну участь відомі науковці того часу С.А. Подолинський, І.В. Вернадський, М.Х. Бунге, М.І. Зібер, М. Коссовський, А.Я. Антонович, Т.Ф. Степанов та багато інших авторів, які своїми теоретичними розробками підготували ґрунт для подальшого вивчення цих актуальних для української дійсності питань новою плеядою економістів кінця XIX – початку XX ст.

Важливе місце в теоретичному обґрунтуванні пореформеного розвитку належить Миколі Івановичу Зіберу (1844–1888) – визначному вченому-економісту, педагогу, громадському діячеві, чий дослідження справили значний вплив на розвиток економічної думки Росії та України, й до сьогодні не втратили свого наукового значення.

До недавнього часу професор Київського університету характеризувався в науковій літературі більшою мірою як коментатор і популяризатор марксизму в Росії [6, с. 59, 63, 94], хоча сам М.І. Зібер себе послідовником К. Маркса не вважав. Виступаючи прихильником трудової теорії цінності, український вчений вперше акцентував увагу на спадкоємності в дослідженнях класичної школи політичної економії і марксизму, на поглибленні й розвитку трудової теорії цінності у марксистській доктрині ("Давид Рикардо и Карл Маркс в их общественно-экономических исследованиях" – СПб, 1885).

Причому талант М.І. Зібера проявився в тому, що ним, з одного боку, було здійснено глибокий науковий аналіз І-го тому "Капіталу" К. Маркса, а з іншого, в тому, що абстрактна теорія марксизму була викладена доступно й зро-

зуміло. Останнє, як вважають деякі дослідники, безумовно, сприяло розширенню знайомства з марксизмом, зокрема, в Російській імперії, де в 70-80-х роках XIX ст. був значний потяг до соціалістичних доктрин [5, с.346].

Між тим, коло наукових інтересів вченого було значно ширшим. Вагома наукова спадщина М.І. Зібера охоплює широкий спектр теоретико-методологічних проблем економічної теорії, проблеми цінності й капіталу, аналіз виникнення грошей і прибутку, питання промислового розвитку, поземельних відносин, дослідження первісної економічної культури, споживчої кооперації, проблеми фабричного законодавства, аналіз закономірностей суспільного розвитку та питання спадкоємності в еволюції наукових доктрин. Проте, на наш погляд, цілком справедливим є підхід, що склався в сучасній економічній думці, згідно з яким у науковому доробку видатного українського вченого, можна виділити три основних напрямки досліджень: теоретико-методологічні проблеми політичної економії, закономірності розвитку світової економіки, кооперативна проблематика [7, с.163–164].

Короткий життєвий шлях М.І. Зібера припав на період зламу одних суспільних відносин та утвердження інших, коли залишки суспільно-економічних пережитків середньовіччя замінювалися проблемами, викликаними становленням нового, індустріального суспільства. Вчений жваво відгукувався на найзлободенніші питання тогочасної економічної дійсності.

Особливо гострим, як відомо, в пореформений період було аграрне питання. В економічній літературі (Т.Ф. Степанов, С.А. Подолинський, А.Я. Антонович, М.Х. Бунге, а пізніше В.Я. Желєзнов, М.І. Туган-Барановський, Д.І. Піхно та ін.) вивчалися проблеми концепційних засад вирішення аграрного питання, проблеми селянського і поміщицького землеволодіння, досліджувалися податки та повинності селян, велике і дрібне господарство, специфіка формування ринкових відносин у аграрній галузі, розвиток інституту приватної власності тощо.

М.І. Зібер також турбують проблеми створення нових поземельних відносин. Він аналізує велике та дрібне виробництво, їх співвідношення та роль у сільському господарстві. Дослідник в укрупненні виробництва вбачав не тільки одну з передумов формування підприємницьких відносин, а й характерну рису ринкового господарства. Великий капітал та велике виробництво як у промисловості, так і в сільському господарстві, на його думку, робили можливими науково-технічні зрушення, сприяли підвищенню продуктивності праці, позитивним соціальним перетворенням тощо.

З позицій класичної школи політичної економії, зокрема розробок А. Сміта, Д. Рікардо, Дж.Ст. Мілля, Мак-Кулоха, Ж.-Б. Сея українським вченим було викладене власне розуміння закономірностей суспільно-економічного розвитку, в тому числі процесу становлення ринкових форм господарства, особливостей їх формування в аграрному секторі економіки. М.І. Зібер наголошував на прогресивності капіталістичного виробництва, аналізував його основні інститути: приватну власність (проблему, що була предметом досліджень вченого у багатьох його працях), конкуренцію, капіталістичну кооперацію тощо.

В процесі аналізу питань концентрації виробництва особливо помітною була прихильність М.І. Зібера до марксистської економічної теорії. Український дослідник, подібно до К. Маркса, стверджував, що економічно більш ефективними є великі форми організації капіталу й виробництва. Він вважає, що капіталізм "намагається збільшувати постійний капітал в значно більш високій прогресії, ніж змінний, яким визначається кількість робітників" [2, с.665]. Порівнюючи велике і дрібне виробни-

цтво, М.І. Зібер аргументовано доводив переваги першого в конкурентній боротьбі з дрібним виробником. За його висловом, дрібне господарство, як і дрібне ремесло слід вважати надбанням минулого. Вчений виступав також палким прихильником великого землеволодіння в аграрному секторі, оскільки, на його думку, воно демонструє "... технічні переваги великого господарства над дрібним і навіть історичну необхідність заміни дрібної власності великою" [3, с.429].

Критично оцінюючи селянську реформу 1861 р., М.І. Зібер все ж вважав, що саме завдяки їй став можливим шлях до ринково-капіталістичних форм розвитку. Він поділяв думку К. Маркса про закономірний характер зміни суспільних формацій, проте без революційних висновків марксизму, класової боротьби та інших ідеологічних постулатів марксистської концепції. На цій основі вчений розглядав капіталістичне виробництво як об'єктивно необхідний, прогресивний, однак історично минулий етап у еволюційному процесі всіх народів. Капіталізм, підкреслював М.І. Зібер, це явище "...універсальне, що зустрічається у будь-якому суспільстві на певному ступені його розвитку..." [2, с. 673]. Проте позитивна оцінка капіталістичних відносин як необхідного щабля в суспільній еволюції не закривала від нього суперечностей та негативних проявів нового економічного ладу: періодичних економічних криз, безробіття, поляризації суспільства тощо. М.І. Зібер закликав державні та суспільні інституції до протидії негативним наслідкам діяльності ринку, вважаючи що останні можна послабити і поступово нейтралізувати.

Учений був певен, що економічний розвиток Росії також відбувається за об'єктивними економічними законами, тому, полемізуючи з відомими російськими народниками В. Воронцовим, Ю. Жуковським, Б. Чичеріним, він категорично заперечував народницьку тезу про особливий, самобутній шлях економічної еволюції Росії. Навпаки, посилавшись на К. Маркса, М.І. Зібер стверджував, що країна вже визначилася у питанні щодо власного економічного поступу пореформеної доби. На думку вченого, Росія просуvalася капіталістичним шляхом, в розвитку якого чітко простежувалися три стадії,

жодну з яких не можна було обминути. Йшлося, зокрема про ремесло, мануфактуру і фабрику [3, с. 319-526].

Фабрику або машинне виробництво М.І. Зібер вважав особливим етапом у розвитку ринкових капіталістичних відносин, причому не стільки з огляду техніко-організаційних зрушень в економіці, скільки з огляду на соціалізацію виробництва. У низці своїх праць, у тому числі "Капіталізм в Росії", "Фабричний закон в Росії", "К вопросу о развитии крупного хозяйства" та інших [4], вчений визнав потужні процеси усупільнення виробництва, формування інститутів нового, ринкового устрою, які свідчили про те, що ринкова система розвивається на власній соціально-економічній основі і що це лише один із етапів у поступальному розвитку людства. Оцінка капіталістичного виробництва в цілому як прогресивного етапу в еволюції суспільства поєднувалася вченим з глибоким аналізом його суперечностей.

Наукова діяльність М.І. Зібера, на жаль, була недовою. Проте багата творча спадщина вченого варта уваги і глибокого вивчення сучасними дослідниками.

1. Блауг М. Экономическая мысль в ретроспективе. Пер. с англ., 4-е изд. – М.: "Дело Лтд", 1994. – 720 с.; Дин Ф. Роль истории экономической мысли // Панорама экономической мысли конца XX столетия / Под ред. Д.Гринзюэя, М.Блини, И.Стюарта. В 2-х т. Пер. с англ. В.С. Автономова и С.А. Афонцева. – СПб.: Экономическая школа, 2002. – Т. 1. – С. 28 – 58.; Корнійчук Л.Я. Історія економічної думки України: Навч. посіб. – К.: КНЕУ, 2004. – 431с.; Злупко С.М. Історія економічної теорії: Підручник. – 2-ге вид., випр. і доп. – К.: Знання, 2005 – 719с.; Горкіна Л.П. Нариси з історії політичної економії в Україні (остання третина XIX – перша третина XX ст.). – Київ: Наук. думка, 1994. – 243с.; Ушаповський Ю.В. Еволюція теорії цінності в українській економічній думці (від давнини до початку XX століття): Наук. вид.- Житомир: ЖІТІ, 2002. – 268 с. 2. Зібер Н.И. Капіталізм в Росії // Избранные экономические произведения: В 2-х т. – Т. 2. Очерки первобытной экономической культуры. Статьи. – М.: Соцэкгиз, 1959. – С. 661 – 673. 3. Зібер Н.И. К вопросу о развитии крупного хозяйства (Экономические эскизы) // Собр. соч. в 2-х т. – СПб., 1900. – Т.1. – С. 319-526. 4. Зібер М.І. Собрание сочинений. В 2-х т. – СПб., 1900. – Т.1. – 779 с. 5. Злупко С.М. Історія економічної теорії: Підручник. – 2-ге вид., випр. і доп. – К.: Знання, 2005 – 719 с. 6. История русской экономической мысли / Под ред. А.И. Пашкова и Н.А. Цаголова. – Т.2. Эпоха домонополистического капитализма. Ч.2. – М.: Изд-во социально-экономической литературы. – 1960. – 676 с. 7. Корнійчук Л.Я. Історія економічної думки України: Навч. посібник. – К.: КНЕУ, 2004. – 431 с.

Надійшла до редколегії 27.09.06

А. Маслов, канд. екон. наук, доц.

М.І. ЗІБЕР ПРО ПЕРВІСНІ ІНСТИТУТИ ОБМІНУ У ПРАЦІ "НАРИСИ ПЕРВІСНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ КУЛЬТУРИ"

У статті досліджуються погляди видатного вітчизняного економіста М. Зібера щодо первісних інститутів обміну.

This article is dedicated to the opinions of the outstanding home economist M. Ziber's concerning the primitive institutions of exchange.

Економічна думка є невід'ємною частиною духовної спадщини будь-якого народу, тому вивчення історії становлення та вдосконалення науки економіки допомагає осмислити внесок тієї або іншої країни до загальнолюдської інтелектуальної скарбниці, з'ясувати рівень її продуктивних сил, визначити шляхи подальшого соціально-економічного прогресу. У центрі уваги передової економічної думки кінця XIX – початку XX століття стояли проблеми подолання відставання в економічному та суспільно-політичному розвитку від провідних капіталістичних держав Заходу, індустріалізації та впровадження здобутків технічного прогресу в усі галузі народного господарства, піднесення продуктивності сільськогосподарського виробництва, обмеження негативного впливу царської бюрократії на суспільно-економічне життя, а також інституціональні аспекти економічного розвитку суспільства. Природно, що в складних суспільно-політичних умовах XIX – поч. XX ст. економічна

освіта й наука у Східній Україні продовжували розвиватися переважно в руслі загальноросійського її плину з притаманними для останнього рисами.

В цілому сфера економічних досліджень того часу в Україні була надзвичайно широка. Почесне місце у науковій спадщині представників суспільно-економічної думки в Україні цього періоду посідають історико-економічні дослідження, праці таких відомих вчених, як М. Бунге, Д. Піхно, М. Зібер, Т. Рильський, К. Воблий, Р. Орженцький, В. Косинський, О. Анциферов, Л. Федорович, Є. Слуцький, О. Русов, В. Левитський, П. Фомін, М. Птуха та ін. [2, с. 13], значне місце в наукових розробках яких займали проблеми монополій, економічної політики держави, соціалізму та інші, пов'язані з переходом капіталізму у його монополістичну стадію.

Микола Іванович Зібер – видатний представник української економічної науки, непересічна особистість, відомий перш за все як перший популяризатор еконо-

мічного вчення К. Маркса в Україні й Росії, глибокий теоретик та визначний український громадський діяч 60-70-х років XIX ст. Життя М.І. Зібера було не дуже довгим і не багатим на факти. Народився М. Зібер 10 березня 1844 року у м. Судаку Таврійської губернії (в Криму) в українсько-швейцарській родині. Батько М. Зібера був швейцарським підданим, а мати, вірогідніше за все – наполовину французька, наполовину росіянка) [1, с. 387–388], хоча за деякими свідченнями вона українка [7, с. 162]. Про українські корені М. Зібера свідчить також В. Яроцький, говорячи, що він "син швейцарського підданого та малоросіянки" [9, с. 581]. Але необхідно зазначити, що М. Зібер все своє життя залишався громадянином Швейцарії.

Не вдаючись до біографічних деталей, можна констатувати, що *М.І. Зібер був талановитим дослідником різноманітних проблем економічного і суспільного життя*. Це і дослідження, зокрема, теорії цінності та капіталу Д. Рікардо, аналіз суспільно-економічних досліджень Д. Рікардо та К. Маркса, дослідження класичної англійської політичної економії, німецької історичної школи, дослідження економічної культури первісного суспільства, публіцистичні статті на різноманітні проблеми тощо. Зрозуміло, що саме М. Зіберу належить пальма першості в питанні початку марксизму в Україні і Росії. Під його впливом склався світогляд найвизначніших представників наукового соціалізму: Сергія Подолинського в Україні і Георгія Плеханова в Росії.

М.І. Зібер як дослідник класичної англійської економічної літератури і тогочасної німецької, знайомив передове товариство Східної Європи з найновішими науковими досягненнями захіноєвропейської економічної думки. Праця М. Зібера "Теорія цінності та капіталу Д. Рікардо" вийшла друком всього через чотири роки після виходу "Капіталу" К. Маркса, і за рік до перекладу його російською мовою, а саме у 1871 р. Ця праця М. Зібера, яку досить високо оцінив К. Маркс [8, с. 19] одразу привернула до себе увагу і західно-європейського читача, а не лише українського.

Важливе значення мають також публіцистичні статті завдяки тим проблемам, які в них поставлено: актуальні питання сільського господарства, промисловості і, в зв'язку з цим, питання про роботу сили та фабричне законодавство висвітлювалися М. Зібером з великим умінням, глибиною, що свідчило про велику наукову ерудицію їх автора. До того ж М. Зібер не обмежує себе матеріалом однієї будь-якої західно-європейської країни, а навпаки – об'єктом його досліджень було світове господарство у всіх його напрямках. Так, історія, теорія та економіко-політична практика аграрного питання, починаючи з українського сільського господарства, поширювалася на сільське господарство Швейцарії, Ірландії, Англії, Нідерландської Індії, Бельгії, Голандії, США.

Знаходячись на рівні вимог тогочасного знання в галузі політичної економії та філософії, М. Зібер у своїх публіцистичних працях знайомить українського і російського читача з найновішими досягненнями економічної теорії, соціології та права.

Все це, та багато іншого свідчить про те, що у М. Зібера як знатока англійської класичної політекономії *на першому місці у дослідженні був нормативний, теоретичний бік економічної науки*. Те ж саме можна сказати і про вивчення економічного побуту як минулого, так сучасного йому періоду.

Але якими б цінними не були його політико-економічні дослідження, *найбільший пам'ятник у вітчизняній економічній думці М.І. Зібер побудував собі перш за все працею "Нариси первісної економічної культури" (1883 р.)*. Якщо у XX ст., і тим більше у XXI, основні ідеї економічної культури первісного суспільства увійшли у широке наукове

використання, а також стали важливою складовою історико-економічної освіти при підготовці спеціалістів-економістів, особливо при вивченні економічної історії, то в період наукової творчості М. Зібера потрібен був неабиякий розум і талант для їх обґрунтування.

Однією з причин, що обумовлюють звернення М. Зібера до проблем первісної економічної культури, були запеклі дискусії, що точилися в російській економічній літературі навколо питань про долю капіталізму в Росії. Не погоджуючись з народниками щодо перспектив капіталізму в Росії, М. Зібер вважав за необхідне зробити екскурс в історію економіки докапіталістичних форм господарства, яка давала багатий матеріал для правильного розуміння питання про суть і долю общинного господарства. І зазначена праця й була саме таким екскурсом, підводила підсумок його дослідженням особливостей економічної організації первісних народів.

Знайомлячись з працями К. Маркса, М. Зібер зумів науково висвітлити ряд важливих питань первісного виробництва. Любимою темою, з якої виходив Зібер, це те, що "общинні форми господарства в їх різних стадіях є універсальні форми економічної діяльності на різних ступенях розвитку" [3, с. 7]. Цей висновок М. Зібер ілюструє аналізом найрізноманітніших сторін цієї господарської діяльності на прикладі історії первісної епохи народів Океанії, Америки, Азії та Африки, а саме – мисливства, рибальства, скотарства, землеробства, робіт по випалюванню лісів, зрошуванню, будівництву житла.

У книзі знаходять своє всебічне висвітлення первісні види та поняття власності, початкові форми обміну, форми сімейних та шлюбних відносин, процес розвитку суспільної діяльності общин, каст, корпорацій, і все це характеризується майже повною відсутністю диференціації, суміщенням у первісній організації політичних та господарських функцій. Аналіз матеріалу, зібраного М. Зібером у Британському музеї, в Лондоні, був таким ретельним, а важливість зроблених висновків такою значною, що його робота стала в ряд з дослідженнями Спенсера і Мена, що також працювали над проблемами минулого.

Досліджуючи економічну культуру первісного суспільства, М. Зібер відмічав "швидкі і блискучі" на той час успіхи у вивченні різноманітних сторін первісного життя людства. Але праця Зібера суттєво відрізняється від праць істориків, археологів та лінгвістів, які зробили важливі дослідження в галузі релігії, розумового розвитку, родового та сімейного ладу первісних народів, але майже зовсім не зачіпали безпосередньо економічні відносини.

Предметом їх дослідження була матеріальна культура у вузькому розумінні цього слова – зростання продуктивності праці, добування вогню, винайдення знарядь праці, житла. Стосовно ж економічних відносин як таких – організації праці, форми виробництва і споживання, обміну, простої та складної кооперації, первісних політико-економічних інститутів, – то все це майже не розроблялось. Лише деякі роботи того часу проливали світло на первісно-общинний господарський лад народів, але цілісного дослідження форм господарського життя не здійснювалося. Нагальність роботи, яка давала б це цілісне дослідження, дуже гостро відчувалась, і за вирішення цього завдання у своїй роботі і взявся М. Зібер.

Дослідження М. Зібера мали велике значення ще й тому, що в 70-80-х рр. XIX ст. були поширені намагання доводити доцільність відносин капіталістичної експлуатації посиленнями на історію первісного суспільства, де, начебто, вже були розвинутими відносини приватної власності, найманої праці і капіталу та інші. М. Зібер виступив з критикою тих вчених, які суб'єктивно і тенденційно вносили "свої європейські уявлення в з'ясування

далеких їм суспільних явищ і відкривали феодальні установи, королівську владу, право майорату, батьківську патріархальну владу, право приватної власності на землю та ін. там де їх зовсім не було" [6, с. 8].

"Нариси первісної економічної культури" наскрізь пов'язані єдиною ідеєю. М. Зібер писав у зв'язку з цим: *"Основні риси цього поєднання необхідно шукати у формі організації робіт, які служать для підтримки існування суспільства. Що те ж саме, у формі суспільного виробництва і споживання. Одне лише вивчення організації суспільної праці здатно наочним чином роз'яснити внутрішню природу та особливості політичних, юридичних, релігійних, розумових та багатьох інших явищ суспільного життя первісних народів. Чи можливо, наприклад, скласти собі правильну ідею про походження общинного землеволодіння, не маючи уявлення про ті общинні роботи, які йому передують і які собою його супроводжують?"* [5, с. 4].

Опираючись на багатий літературно-етнографічний матеріал, що стосується первісного стану диких та культурно-історичних народів, М. Зібер намагається узагальнити первісні форми економічного життя, ілюструючи свою схему, яка дуже тісно узгоджувалася з історично-філософською концепцією К. Маркса, численними прикладами. У своїй роботі М. Зібер центральне місце відводить економічним явищам, але, поряд з цим він висвітлює і всі інші види життя первісного суспільства.

У праці "Нариси первісної економічної культури" М. Зібер на основі значного фактичного матеріалу намагається самостійно вирішити найважливіші проблеми економіки первісного суспільства. Він констатує відсутність приватної і наявність общинної форми власності на ранніх стадіях розвитку людського суспільства, говорить про спільну працю і зрівняльний розподіл продуктів. Виникнення приватної власності М. Зібер пов'язує з розвитком обміну, якому він приділяє належну увагу у своєму творі. Він з'ясовує ряд питань, що пов'язані з походженням та розвитком рабства, і засуджує рабство в колоніях капіталістичних країн.

При дослідженні економічної культури примітивних, архаїчних суспільств М. Зібер розглядав звичаї та загальні умови соціального життя племен, звичаї і норми племенного співіснування і господарювання, різноманітні "інституції" та "установи" племенного життя, такі, наприклад, як вільна любов, спільні столи, ініціація, сімейство, начальство та ін. [5, с. 105, 285].

Досліджуючи внутрішню структуру первісної общини, її господарство, релігійні та інші погляди первісної людини згідно М. Зібера повинні вивчатись і визначатись формою "організації робіт, які служили для підтримання існування суспільства" [6, с. 8], тобто формою суспільного виробництва та споживання. У М. Зібера в дослідженні на першому місці завжди були праця та її організація, у зв'язку з чим він писав: "праця та її організація є безсумнівно найвирішальніші елементи співжиття" [4, с. 204].

Дослідження найпростіших форм кооперації праці первісної людини (первісного полювання, рибальства, общинного скотарства) дало можливість М. Зіберу стверджувати, що ця проста кооперація праці обумовлювала і спільне споживання вироблюваного продукту. "Всередині кожної обособленої групи виробників спільне споживання здійснюється за спільним виробництвом і спільна власність базується на спільній праці з неминучістю природного закону" [6, с. 234].

Поряд з процесами виробництва та кооперації праці, особливий інтерес у М. Зібера становить *аналіз інститутів обміну у первісному суспільстві*. Питання про походження обміну М. Зібер приділив багато уваги, особливо у главі IX [6, с. 344 – 378] своєї праці. У

своєму аналізі відносин обміну М. Зібер опирався на відомі положення К. Маркса про обмін та суспільний поділ праці. Так, К. Маркс у першому томі "Капіталу" зокрема вказував, що суспільний поділ праці виник і розвивався, виходячи з двох протилежних точок розвитку. *По-перше*, він розвивався в процесі об'єднання окремих родових організацій в єдину систему, яка базувалася на відносинах обміну товарами; *по-друге*, велике значення мали також розклад общинних відносин, поява обміну продуктами, перетворення членів общини в самостійних товаровиробників.

Саме розвиток обміну, згідно Маркса, і прискорив розклад родової общини: "Там, де вихідний пункт утворює фізіологічний розподіл праці, особливі органи посереднього зв'язаного цілого роз'єднуються, розкладаються, – причому головний поштовх цьому розкладу дає обмін товарами з чужими общинами, – і стають самостійними, зберігаючи між собою лише той зв'язок, який встановлюється між окремими роботами посередством обміну їх продуктів у якості товарів. В одному випадку втрачає самостійність те, що раніше було самостійним, в іншому випадку набуває самостійності раніше несамостійне" [8, с. 364 – 365].

Один із перших інститутів обміну первісного суспільства, який досліджує М. Зібер, це *інститут даробміну*. На думку М.І. Зібера, "взаємний обіг подарунків... є початковим ґрунтом, на якому розвивається внутрішній обмін, подібно тому, як взаємне пограбування породжує обмін зовнішній" [5, с. 116]. Відомо, що "економіка дарування" є важливим початковим типом господарського устрою і відноситься до так званих архаїчних економік. Вона існувала серед дикунів, коли одне плем'я у відповідності з певним ритуалом дарувало іншому певний набір благ, отримуючи у якості дару блага від інших племен. Необхідно зазначити, що *збиральництво як найдавніший інститут первісного способу виробництва повинен передувати інституту дарування*. Але і мисливство, звіроловство, воєнне пограбування як способи отримання додаткових ресурсів розвитку племенного господарства істотно доповнюють картину.

Вивчаючи різноманітні соціальні інститути, М.І. Зібер перш за все виділяв економічну основу їх існування. Так, він писав, що "общинно-родова організація... перш за все економічна, а потім родова організація. Без відокремлення праці і споживання окремих груп населення, пов'язаних для цієї мети відомими колективними роботами, ніяка родова система була б неспроможна... Юродство підтримується фактично лише до тих пір, поки підтримується між членами роду колективні заняття і колективне споживання" [5, с. 237].

Розвиток будь-якої архаїчної інституції в роботі М.І. Зібера постає як "процес поступового і повільного історичного перетворення" [5, с. 241]. *Його крайній еволюціонізм не дає можливості зрозуміти "якісних стрибків" і "перерв поступовості" в інституціональному (та соціальному взагалі) розвитку, співвідношення революційних та інволюційних процесів з еволюційними*. Так, "обмін є суто історичне явище, що розвивається повільно і поступово на основі спільної праці" [5, с. 301]. *М.І. Зібер розглядає особливий обмін інституціональними нормами і "звичаями", що, користуючись сучасною термінологією, можна позначити як міжплеменну "трансплантацію" різноманітних "шматків" свого інституціонального буття*.

М. Зібер виходив з того, що в основі обміну лежить поділ праці, про те, що "обмін є суто історичне явище, яке розвивається повільно і поступово на основі спільної праці, доводять ті багаточисельні... випадки, у яких первісні народи проявляють відсутність будь-якого уявлення про розподіл праці та обмін. Так, на-

приклад, отримавши предмет обміну від європейця, дикун часто утримує за собою еквівалент цього останнього" [6, с. 345].

Не дивлячись на те, що на ранніх ступенях розвитку первісної людини були відсутні уявлення про поділ праці та обмін, М. Зібер зазначає, що "деякі із нуткас... (курсів наш, М.А.) виявили схильність до шахрайства; вони хотіли забирати товари, нічого не даючи в обмін за них. Між іншим, це траплялось досить рідко, і було достатньо підстав сказати, що вони вносять у торгівлю багато доброзичливості. Але вони так швидко хотіли отримати залізо, мідь і будь-який інший метал, що небагато з них мали силу протистояти бажанню вкрати цей дорогоцінний предмет, якщо знаходили для цього можливість" [6, с. 345].

Ще одна характерна риса початкового обміну, на яку вказує М. Зібер – *невміння дикунів мати чітку уяву про справжню мінову вартість речі*. "Первісна людина розглядала річ, що отримувала виключно з точки зору її уявної чи справжньої корисності, новизни і т.п. якостей і готова віддати за неї результат значно більшої власної праці" [6, с. 346]. Ця обставина – *відсутність ідеї про розподіл праці як основи обміну*, а також подібні погляди дикунів виявлялися завжди і всюди досить вигідними для європейських торговців, які купували їхні продукти за ціною, у декілька разів нижчою за справжню вартість, або, іншими словами, "просто-напросто обдурюють дикунів".

Поряд з цим, М. Зібер відмічає *ще дві характеристики первісних мінових відносин між різними племенами*: "Зовнішній характер початкових мінових відносин виявляється, з одного боку, у ворожих ознаках тієї форми, у якій часто здійснюються ці зносини між різними племенами, і, з іншого – у здійсненні торгівлі главами общин та племен" [6, с. 348].

По-перше, те, що мінові відносини приймали зовні форму ворожих ознак, пояснюється тим, що "торгівлі між різними племенами повинен був передувати взаємний грабіж, який слугував, очевидно, першим засобом ознайомлення з продуктами сусідів. Тільки довготривала взаємна боротьба могла навчити дикунів вдаватися для задоволення взаємних потреб до обміну на нейтральній території, внаслідок чого цей останній ще довго зберігає сліди ворожого походження" [6, с. 349].

М. Зібер зазначає, що антагоністичний характер початкового обміну, не втрачено ним остаточно і в новітні часи. "Маючи, вірогідно, своїм первісним джерелом взаємний грабунок між різними сусідніми племенами, обмін і надалі продовжував завжди слугувати різкою характеристикою розподілу інтересів, встановлення точного поняття про "моє" і "твое". Новітній обмін втратив тільки грубі символічні форми, що без прикрас вказували на його воєнне походження, зберігши за собою свій споконвічний ворожий характер у м'якішій формі так званого суперництва особистих інтересів чи господарського егоїзму" [6, с. 353]. Саме з цієї причини, як зазначає М. Зібер, навіть у найбільш освічених народів обмін між близьким родичами продовжує вважатися річчю непідходящою, джерелом взаємного охолодження родинних почуттів і, наскільки це можливо, замінюється *інститутом даріння*. Близькі родинні зв'язки виховуються виключно у мирній атмосфері спільного майна, у якій обміну у власному розумінні немає місця. З чужим же племенем, навпаки – на межі розподілу майна обмін становить зручну форму зносин, що мало-помалу зв'язує в одне відносно мирне ціле племена, що до цього ворогували.

По-друге, те, що мінові відносини, які відбувалися між общинами і племенами, де панувала загальна власність на майно, здійснювались главами общин та

племен. Це диктувалося необхідністю переборювати ускладнення, які виникали при обміні з цілим племенем. М. Зібер пише: "З метою запобігання ускладнень, до яких могла б привести торгівля з цілим племенем чи общиною, що живуть ще в спільному майні, завідування спочатку торгівлею беруть на себе звичайно представники цих племен та общин, їх старійшини та начальники. При цьому вони спочатку входять в торгові зносини з іноземцями виключно від імені і в інтересах своїх общинників, але надалі мало-помалу привласнюють собі право власності на вироби своїх співгромадян" [6, с. 353]. Отже, М. Зібер правильно зазначав, що якщо спочатку вожді виступали лише як представники племені, общини, то потім вони поступово стали привласнювати продукти членів общини.

На думку М. Зібера, якщо торговельні зв'язки виявляють величезний вплив на розвиток приватної власності взагалі, то ще більше вони сприяють розвитку приватної власності, а разом з нею і політичної влади старійшин і вищого класу суспільства, що їх оточує. У багатьох випадках торговельні зв'язки викликають саме існування представників народу і піднімають на значну висоту таких осіб, які ще до цього не користувалися ніякою політичною владою в рядах своїх общинників.

У зв'язку з цим М. Зібер також аналізує такий *інститут обміну як урядова (царська, королівська) монополю торгівлі з іншими народами*. Та ж сама природа, на думку Зібера, і у так званих *регалій та права збору мита з закордонних товарів*: "у будь-якому випадку, певна частина доходів начальників первісних племен звичайно має джерелом подарунки чи мито за провіз через країну товарів. Слонові бивні та золото становлять справді рід первісної регалії для деяких африканських корольків" [6, с. 356].

Досліджуючи інститути обміну первісного суспільства, та проблеми, що виникають у зв'язку з цими обмінами, М. Зібер не міг залишити без розгляду *гроші як інститут обміну*. На основі аналізу значного фактологічного матеріалу, М. Зібер зазначає, що первісний обмін впродовж тривалого часу мав винятково міновий характер, тобто він характеризувався безпосереднім обміном одного товару на інший: "Пістряві групи різноманітних виробів обмінюються одні на інші у випадкових пропорціях і при більш чи менш випадкових зустрічах різних племен без усякої ознаки будь-чого на зразок загального еквіваленту чи грошей" [6, с. 357].

Люди, не маючи постійної грошової одиниці, весь час наштовхувалися на значні труднощі в обміні, приклади яких наводить М. Зібер.

З часом, розвиток обміну, як відмічав М. Зібер, призводив до того, що з великої кількості товарів, які надходять для обміну, виділяються такі товари, які починають виконувати роль еквівалента, тобто функцію грошей. "Перші сліди використання монети зустрічаються у народців крайньої півночі Америки. У деяких із них були в обігу замість грошей шкури морської риби. У інших (колумбійців) одиницею цінності є взагалі одіяло, а також в широкому використанні довга біла мушля з мису Flattery, що водиться на значній глибині, цінність якої залежить від її довжини" [6, с. 360]. У різних народів М. Зібер описує по декілька сортів грошей, що були в обігу, якими користувалися для купівлі, хоча, вірогідно, жоден із них не піддавався карбуванню. Так, у стародавній Мексиці Зібер нарахує чотири сорти грошей – від зерна звичайного какао до шматків міді у формі букви Г (останні передбачалися для придбання предметів малої цінності).

Немаловажну роль у відносинах як виробництва, так і обміну відіграє *інститут громадсько-службової діяльності*. Важливою ступінню в історії як розподілу праці в

родовій общині в процесі виробництва, так і в відносинах обміну М. Зібер вважав виділення групи людей, яка займалась громадсько-службовою діяльністю. Поступове відособлення у родовій общині групи осіб так звано "громадсько-службового класу" з маси общинників було результатом, як зазначав Зібер, дії суто економічних процесів суспільного виробництва і споживання. У родовій общині існував цілий ряд видів робіт, що вимагали специфічного роду діяльності по об'єднанню і зосередженню різних громадських процесів (полювання, рибальство, землеробство, зрошення), у тому числі здійснення торгівлі та розподіл виробленого продукту між членами общини, що вимагало регулювання, спеціального роду діяльності певної групи общинників.

Так, характеризуючи інститути обміну у стародавній Мексиці, М. Зібер відмічає, що "лавок (тут і далі курсив наш – М.А.) у Мексиці не було, але різноманітні мануфактурні та землеробські продукти привозились для продажу на великі ринки головних міст. Базари повторювались кожні п'ять днів і підтримувались великою кількістю людей, що приходили купувати та продавати зі всієї сусідньої країни. Кожному роду продуктів відводився особливий квартал. Численні угоди здійснювались без будь-якої плутанини і з повним дотриманням справедливості під наглядом посадових осіб, приставлених з цією метою" [6, с. 361]. В результаті цих особливостей виробництва і розподілу економічна організація суспільства обумовлювала також його політичну організацію. М. Зібер у зв'язку з цим особливо наголошував, що "перші політичні союзи людей нерозривно зливаються в єдине ціле з економічними союзами" [6, с. 380].

Засвідчивши себе прибічником генетичної природи грошей, М. Зібер приходить до наступних висновків.

По-перше, первісними грішми стають найцінніші предмети у вигляді прикрас, які дуже часто заривають як скарби в землю, і які стали у туземців звичаєм (тобто

інституцією). "Первісні народи за звичай цінять лише ті прикраси, які увійшли у них у звичай, і, навпаки, не надають рівно ніякого значення найкрасивішим бусам, іграшкам та іншим речам, які привозять європейці, але які не мають обігу серед навколишніх племен" [6, с. 366].

По-друге, у ході подальшого розвитку мінових відносин роль грошей закріплюється або за найважливішим предметом місцевого споживання, або за найважливішим предметом ввозу.

Отже, у творчому доробку М.І. Зібера було досить широке коло питань, в тому числі проблеми первісного суспільства, зародження та еволюції інститутів обміну. Вивчаючи наукову спадщину М.І. Зібера, ми можемо сказати, що він зробив велику роботу по науковому дослідженню особливостей первіснообщинного ладу, а праця "Нариси первісної економічної культури" та статті, присвячені вивченню доринкових відносин, є значним вкладом у вітчизняну історико-економічну науку. Його дослідження різноманітних інститутів первісного суспільства, у тому числі інститутів обміну можна розглядати також як зародження вітчизняної інституціональної традиції в економічній науці. Роботи М.І. Зібера та проблеми, що в них підняті, ще чекають на своїх сучасних дослідників.

1. Аникин А.В. Путь исканий: Социально-экономические идеи в России до марксизма. – М.: Политиздат, 1990. – 415 с.
2. Горкіна Л.П. Нариси з історії політичної економії в Україні: остання третина XIX – перша половина XX ст. – К.: "Наукова думка", 1994.
3. Зібер Н.И. Избранные экономические произведения. – М., 1959. – Т.2.
4. Зібер Н.И. К истории русской экономической культуры. – М., 1879. – VIII. – С. 204.
5. Зібер Н.И. Очерки первобытной экономической культуры. – Киев: Гос. Изд-во Украины, Б. г.
6. Зібер Н.И. Очерки первобытной экономической культуры. – К., 1959. – Т. 2.
7. Корнійчук Л.Я. Історія економічної думки України: Навч. посібник. – К.: КНЕУ, 2004. – 431 с.
8. Маркс К. Капітал. Критика политической экономии. Том первый. Книга I: Процесс производства капитала. – М.: Изд-во политической литературы, 1988.
9. Энциклопедический словарь. Ф.А. Брокгауз, И.А. Эфрон. Т. XII-А (24-й полутом). – СПб., 1894.

Надійшла до редколегії 26.09.06

Е. Галицька, канд. екон. наук, доц.

РОЛЬ М.І.ЗІБЕРА У РОЗРОБЦІ ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИХ ЗАСАД СТАТИСТИЧНОГО СПОСТЕРЕЖЕННЯ

Стаття присвячена теоретичним та методологічним аспектам внеску М.І.Зібера у розробку основ статистичного спостереження.

The article discusses contribution of M.I.Ziber to theory and methodology of statistical observation.

Микола Іванович Зібер відноситься до тих вчених, чиї наукові праці було покладено в основу розробки методології земської статистики.

Земська статистика не тільки визначне явище в історії вітчизняної, а й світової статистики. Вона зайняла почесне місце як в історії статистичної науки, так і практики. Земська статистика займалась всебічним дослідженням всіх аспектів суспільного життя, але головним чином господарсько-економічного. В 70-80 рр. розробляються програми статистичних спостережень, які ставили за мету встановлення однакових методів статистичних досліджень, методів одержання вірогідної інформації, правильного розуміння сутності статистичних показників. Саме питання щодо програми спостереження були основними методологічними питаннями адміністративної статистики, які визначали її наукове і практичне значення. Але основні земські статистичні дослідження включали в себе різні форми статистичного спостереження. Найбільш поширеними були подвірні переписи та бюджетні обстеження. Саме такі обстеження давали можливість отримати дані, що характеризували всі сторони селянського життя. Спостереження проводились за різними програмами, методами і в цілому по країні отрима-

ти зведені дані було практично неможливо. Незважаючи на це, статистичні дослідження земської статистики здійснили великий вплив на теорію, методологію і практику вітчизняної статистики одними з найкращих джерел відомостей щодо різних аспектів суспільного життя дореволюційної Росії [2, с.166; 5, с.22].

М.І. Зібер підготував у 1875 р. для Південно-Західного відділу Російського географічного товариства "Нарис програми для зібрання статистико-економічних даних". Ця наукова робота була доручена М.І. Зіберу не випадково, він вважався серед Київської громади "найвизначнішим економістом і статистиком" [1, с.5].

Розробка програми спостереження – найважливіший етап статистичного обстеження. Програма спостереження – це перелік запитань, на які потрібно дістати відповіді в результаті спостереження. Зміст та кількість запитань формують відповідно до мети спостереження та реальними можливостями його проведення. Складають такий перелік запитань, який на підставі щонайменшої кількості залучених даних дає якнайбільше інформації. Програма спостереження обмежується тим колом запитань, які необхідні для вирішення поставлених завдань. У випадках, коли статистичне

спостереження пов'язане з масовим опитуванням населення, при розробці програми обов'язково урахувують чи в змозі опитуваний зрозуміти сутність запитань, включених у програму, чи має він необхідні для цього відомості, чи захоче він дати правильні відповіді на поставлені запитання. Запитання програми спостереження добирають таким чином, щоб кожне мало самостійне призначення і водночас у комбінації з рештою запитань давало додаткову побічну інформацію. Поряд з цим запитання повинні бути сформульовані ясно і чітко, щоб всі вірно і однаково їх розуміли [6, с.82; 7, с.17].

Вже у вступі своєї програми М.І. Зібер підкреслював, що для правильного судження про економічне становище суспільства необхідно мати дані про виробництво і споживання матеріальних благ та вивчати взаємодію цих процесів [3, с.1]. Вступ є своєрідною інструкцією до програми. Автор розглядає ієрархію розміщення запитань програми, зв'язок запитань демографічного характеру з запитаннями економічного блоку програми. Але найважливішим у вступі є пояснення умов, яких слід дотримуватись в процесі спостереження [3, с.4–5]. По-перше, це визначення об'єкта статистичного спостереження, одиниць сукупності та одиниць спостереження. М.І. Зібер підкреслює що можна довільно вибрати: окрему місцевість – село, містечко, місто; окрему галузь промисловості в тій чи іншій місцевості – риболовство, тваринництво, землеробство, ремісничу, фабричну промисловість та окремі види цих галузей; окреме промислове підприємство, окреме господарство даної місцевості, наприклад ту чи іншу фабрику, той чи інший завод, лавку, ремісничий заклад, господарство окремої сім'ї або іншої групи осіб.

Автор підкреслює, що "труднощі, які можуть зупинити дослідника, полягають по відношенню до вказаного складного призначення програми у тому, що кожен дослідник повинен зуміти вибрати із неї необхідні для себе запитання, а вибираючи для спостереження окрему галузь промисловості, окреме господарське підприємство, або господарство окремої сім'ї необхідно зупинитися переважно на тих, які є типовими, середніми, які переважають в даній місцевості" [3, с.6].

Іншим важливим питанням М.І. Зібер вважає встановлення часу спостереження. Слід зазначити, що це є необхідною умовою для правильної характеристики об'єкта, що вивчається. В статистиці розрізняють об'єктивний і суб'єктивний час спостереження. Об'єктивний час – це час до якого відносять дані спостереження. Він характеризує період або момент часу станом на який були зібрані і зареєстровані ознаки сукупності. Суб'єктивний час спостереження – період, протягом якого проводиться реєстрація одиниць сукупності [6, с.85,86].

М.І. Зібер підкреслює, що в процесі обстеження необхідно "намагатися, щоб всі спостереження відносились до якої-небудь визначеної одиниці – десятиріччю, року, місяцю, дню, оскільки тільки в подібному випадку може іти мова про яку-небудь цілісність дослідження". Автор наголошує на необхідності дотримання об'єктивного часу, і при цьому визначає необхідність не тільки вивчення суспільних явищ у статичній, а і у динамічній, підкреслює, що "великий інтерес може представляти порівняння найважливіших соціально-економічних явищ у два різні періоди часу" [3, с.7].

На наш погляд, важливим є розуміння автором труднощів, що можуть виникнути в процесі спостереження. Це пов'язано з тим, що "питання програми для скорочення праці і часу виражені більш стисло", але "незважаючи на свою стислість, часто занадто складні і детальні". Тому при проведенні спостереження завжди є "можливість відкинути детальні дослідження і обмежи-

тись відповідями на одні тільки основні, найголовніші запитання" [2, с.8]. Заслуга автора у тому, що він у своєму нарисі пропонував всім, хто буде проводити дослідження за даною програмою, "переробляти ті запитання її, які виражені надто відірвано і, внаслідок цього, недостатньо пристосовані до вимог практики" і по можливості повідомляти автора про зміни та доповнення, що може бути ураховано у наступних виданнях програми. М.І. Зібер вважав "свою працю неповною і незакінченою", що, на нашу думку характеризує автора як відповідального і глибокого дослідника [3, с.9].

Слід зазначити, що при проведенні спостереження опитувана особа була змушена керуватись "логікою речей", давати відповіді, які відповідали "істині свідчень", і в той самий час програма давала опитуваному "необхідні критерії для судження про правильність окремих елементів індивідуального свідчення, гарантуючи, взаємною їх перевіркою, максимальну внутрішню достовірність отриманих таким шляхом даних" [4, с.68].

Запитання програми М.І. Зібера виділено у два розділи: I. Загальні відносини народонаселення; II. Суспільно-економічні відносини народонаселення. Запитання першого розділу давали можливість охарактеризувати загальну чисельність населення за такими ознаками: місцем проживання і сферою діяльності та склад населення за статтю і віком, з виділенням вікових груп: до 15 років, від 15 до 60, вище 60 років; за сімейним станом з визначенням числа чоловіків і жінок, що проживають у шлюбі, з виділенням вікових груп: від 16 (жінки) або 18 (чоловіки) до 30 років, від 30 до 45, вище 45 років, а також визначення однаків і з'ясуванням числа вдів і вдівців. Запитання, що стосуються національного складу населення не тільки давали можливість з'ясувати кількість чоловік чи жінок тієї чи іншої національності, а одночасно визначити їх число за віком та сімейним станом; за соціальними групами – з'ясувати приналежність до привілейованого та непривілейованого стану з виокремленням в першій групі: дворянства, духовенства та купців, в другій – з визначенням сільських і міських жителів. Склад населення за освітою вивчався в розрізі таких ознак як отримана освіта: початкова, середня і вища (дома або в школі), відсутність освіти, визначення числа чоловіків та жінок, в розрізі виокремлених категорій, за віком та національністю, а також за сімейним станом.

Запитання другого розділу програми стосувались визначення числа чоловіків та жінок, які зайняті: простою (фізичною), складною (фізичною та розумовою) та найскладнішою (розумовою) працею, скільки незайнята ніяким видом діяльності, з виділенням відповідно до вказаних груп осіб за віком, сімейним станом, національністю. В підрозділі: форми виробництва, транспорту та споживання запитання стосувались виробництва "різного роду знарядь та матеріалів одинаками, сім'єю та суспільством (господар і робітники, артілі, сільська спільнота)". Цікавим, на наш погляд, є запитання щодо обсягу робіт "наскільки це можливо" в розрахунку на чисельність робітників за демографічними та іншими ознаками. Запитання також стосувались, яким чином виконуються ті чи інші землеробські, промислові та транспортні роботи; як споживаються найважливіші види їжі, одягу, житла, інше – одинаками, сім'єю чи суспільством; як розподіляються окремі види праці (безпосередньо або опосередковано) між окремими групами робітників в різні періоди часу (рік, місяць, тиждень, день) чи одночасно.

Ціла низка запитань стосується безпосередньо виробництва та споживання, зокрема, який обсяг робіт виконується даною галуззю промисловості, даним підприємством; скільки робочих днів, скільки робочих годин витра-

чено на виробництво річного обсягу хліба, м'яса, овочів, риби, солі тощо. Скільки споживається за день, за тиждень, за місяць, за рік вищезазначених продовольчих товарів чоловіками і жінками, представниками різних вікових категорій та суспільних груп. Аналогічні запитання стосувались і виробництва річного обсягу зимового та літнього одягу, взуття, шапок, гудзиків тощо. А також блок запитань стосувався виробництва та використання житла, майна населення, зокрема довготермінового, в розрізі вищезазначених категорій населення.

На наш погляд, заслуговують на увагу запитання, що винесені у "Доповнення". Вони носять загальний характер і стосуються зайнятості населення, оплати їх праці, запитань еміграції та імміграції населення, наявності кредитних установ тощо [3, с.31,32]. Більшість даних запитань передбачають визначення статі і віку зазначених осіб, їх сімейного стану, національності, ступеню освіти, приналежності до відповідної суспільної групи тощо.

Заслуга М.І. Зібера полягала в тому, що розроблена ним програма була однією з перших, яку використовували земські статистики Чернігівщини для вивчення соціально-економічного розвитку дореволюційної Росії. Слід

зазначити, що проблема інформаційного забезпечення була і залишається першочерговою, оскільки наявність якісної інформації дає змогу правильно і рішуче керувати економічними та соціальними процесами.

Розроблена М.І.Зібром програма давала можливість детально описати стан соціально-економічних явищ. Автором, в основному, достатньо чітко були сформульовані запитання, окремі з них, по можливості, конкретизувались. Відповіді на запитання програми стали основою широкого використання методу групувань, оскільки явища розглядалися за низкою різних ознак. Це в свою чергу сприяло розробці системи показників, що збагачувала методологію статистичних досліджень.

1. Бованенко Д.Є. Микола Іванович Зібер./До сорокаліття смерті. – К., 1928. 2.Гозулов А.И. Очерки истории отечественной статистики. – М.,1972. 3.Зібер Н.И. Опыт программы для собирания статистико-экономических сведений. –К., 1875. 4. Кауфман А.А. Статистическая наука в России. Теория и методология. –М., 1922. 5. Нариси з історії статистики України. –К.: Держкомстат України; НДІ статистики Держкомстату України, 1999. 6. Пасхавер И.С., Яблочник А.Л. Общая теория статистики. Учебное пособие. –М., 1983. 7.Статистика: Підручник / За наук. ред. С.С. Герасименка / . –К., 2000.

Надійшла до редколегії 03.10.06

Р. Толстов, канд. екон. наук, ст. наук. співроб.

М.І. ЗІБЕР ПРО ПІДПРИЄМНИЦТВО ТА ПІДПРИЄМЦІВ

Розглянуто теоретичний і практичний вклад Миколи Зібера у розвиток підприємництва.

In article the theoretical and practical contribution of Nicolas Ziber in development of entrepreneurship is considered.

Аналіз соціально-економічного розвитку різних країн світу показує, що підприємництво як форма господарювання було і є невід'ємним елементом їх економік, але неодмінною складовою високоефективної ринкової економіки є, насамперед, вільне підприємництво. Саме утвердження системи вільного підприємництва (що гарантує безперешкодне функціонування всіх видів підприємницької діяльності, за виключенням випадків передбачених законом) забезпечує усім суб'єктам господарювання рівні можливості і права (економічні, політичні, юридичні тощо) для ведення бізнесу, а країні, яка домоглася цього – підтримувати оптимальний рівень зайнятості та добробуту переважної частини населення. Виходячи з цього, ще в Концепції переходу колишньої УРСР до ринкової економіки (листопад 1990 р.) було зазначено: "Ринок України являє собою систему товарно-грошових відносин з механізмом вільного ціноутворення, з вільним підприємництвом на основі економічної самостійності, рівноправності та конкуренції суб'єктів господарювання у боротьбі за споживача" [8, ст. 632, с. 884]. Певна річ, на той момент в Україні були відсутні як вільний ринок, так і вільне підприємництво. В зв'язку з цим метою розвитку підприємництва було проголошено формування розгалуженої мережі суб'єктів ринку. Процес відродження і розвитку самого підприємництва гарантувало такі основні принципи: надання правових гарантій вільного підприємництва, включаючи право на майно, вироблену продукцію, на вільний вибір партнерів по прямим зв'язках, здійснення експортно-імпорتنих операцій, самостійне використання прибутку (доходу); створення рівних можливостей для розвитку всіх видів підприємницької діяльності, що базується на різноманітних формах власності.

Спираючись на ці принципи, вже незалежна Україна в ході ринкової трансформації кінця XX – початку XXI ст. забезпечила відродження приватного, акціонерного та інших видів підприємництва, які стали конкурувати з колишніми монополістами – державним підприємством та фактично одержавленим кооперативним підприємством.

Однак, новостворені і реорганізовані суб'єкти господарювання, які за юридичним статусом належать до підприємницьких структур працюють ще вкрай неефективно. Значна їх кількість, в тому числі приватнопідприємницькі є збитковими. В результаті в країні на високому рівні залишаються безробіття, тіньова економіка, корупція, загострюються соціальні проблеми. Все це свідчить, що в Україні склалася і функціонує не задекларована соціально орієнтована ринкова економіка, а номенклатурно-олігархічна модель розвитку суспільства і економіки, яка, правда з певними відмінностями, вже мала місце в історії нашої країни, а саме – в другій половині XIX – на початку XX ст. Тоді, як і тепер, прогресивно налаштовані політичні і наукові сили виступали проти цього по суті тупикового шляху розвитку, тому що рано чи пізно він мав завершитися революцією. Ліберально-демократичні діячі намагалися обстоювати еволюційний шлях розвитку капіталізму на основі поєднання його економічних переваг із загальнолюдськими духовними цінностями, мінімізації на цій основі його негативних соціальних наслідків. Саме таких поглядів притримувався вчений-економіст М.І. Зібер – найкращий знавець і пропагандист марксизму другої половини XIX ст.

М.І. Зібер (1844–1888) – один із видатних представників вітчизняної економічної науки, оригінальний мислитель, публіцист і громадський діяч. Як фахівець і громадський діяч М.І. Зібер сформувався в період навчання та власної науково-педагогічної діяльності в Київському університеті Св. Володимира. В 1866 р. закінчив юридичний факультет університету зі ступенем кандидата законодавства, в 1869 р. – удостоєний ступеня магістра політичної економії за дисертацію "Теория ценности и капитала Д. Рикардо в связи с позднейшими дополнениями и разъяснениями". Подальшому зростанню фахового рівня і інтелектуального розвитку в цілому сприяло дворічне наукове відрядження (1871–1872 рр.) в Німеччину, Швейцарію, Бельгію, Францію і Англію. Ознайомившись з новітніми теоретико-прикладними досягненнями європейських наукових

центрів повертається до університету, де з 1873 р. як доцент викладає політичну економію і статистику. В 1875 р. виходить у відставку і виїжджає до Швейцарії, де зосереджується на науково-літературній діяльності. В період добровільно-примусового вигнання (1875-1884 рр.) ним було опубліковано ряд праць з актуальних проблем політичної економії, економічної історії, права, соціології тощо. Була продовжена також співпраця з такими авторитетними вітчизняними журналами як "Знание", "Отечественные записки", "Вестник Европы", "Русская мысль", "Юридический вестник", газетою "Русские ведомости". Завдяки значущості наукового доробку, принциповості у відстоюванні своїх наукових і ідейно-політичних переконань, палкому полемізму, великому таланту популяризатора найсучасніших соціально-економічних теорій, особливо марксизму М.І. Зібера ще за життя визнали визначним діячем в галузі суспільних наук.

Про життєвий шлях і наукову творчість М.І. Зібера написано чимало праць, в яких аналізується його спадщина і громадська діяльність. Ще в дореволюційний період різні аспекти його науково-педагогічної діяльності висвітлювали такі дослідники і біографи, як Д. Язиков, А. Романович-Славатинський, М. Михайловський, М. Філіппов та інші. З 20-х років XX ст. по теперішній час аналізу та оцінці творчої спадщини М. І. Зібера присвятили свої праці представники різних генерацій вітчизняних науковців (Л. Клейнборт, В. Воровський, Д. Бованенко, А. Реуель, М. Цаголов, Ф. Полянський, В. Жученко, Л. Корнійчук, В. Дроздов, Я. Кузьмінов, Р. Філіппов, Л. Горкіна, П. Леоненко, С. Злупко, Л. Вернигора та ін.), а також закордонних вчених (В. Сапицький, І. Коропецький, С. Амато [Sergio Amato], Р. Сказзієрі [Roberto Scazzieri] та ін.). Разом з тим, слід відзначити, що матеріали, наведені в різних публікаціях, й дотепер не дають повної ретроспективи інтелектуальної біографії М.І. Зібера. Чимало напрямків його наукового пошуку, теоретичних положень тощо залишалися поза увагою вітчизняних і закордонних дослідників. Метою даної наукової розвідки є дослідження маловивчених поглядів М.І. Зібера щодо підприємництва та суб'єктів підприємницької діяльності.

Хронологіє науково-педагогічної діяльності М.І. Зібера вказує на те, що він жив і працював в епоху впровадження і функціонування першої в новій історії Росії і України перехідної економіки. В Російській імперії перехід від феодально-кріпосницької системи (зі спотвореними ринковими відносинами) до капіталістичної економіки, розтягнувся більш ніж на п'ять десятиліть і, до речі, так і не завершився створенням ринкового механізму тотального за всіма параметрами аналогам провідних країн світу. Ця обставина послугувала вагомим аргументом для невизнання самого факту існування російського капіталізму з боку певних суспільно-політичних сил країни, зокрема таких різномірних як консервативне дворянство і ліберальне народництво. Перебуваючи в антагоністичній суперечності між собою, ігноруючи досвід провідних країн світу, вони почали обстоювати ідею особливого шляху розвитку Росії, який не передбачав проходження нею стадії капіталізму. З приводу можливості реалізації цієї регресивної ідеї в суспільстві розгорнулася тривала дискусія, в ході якої була доведена її повна теоретична і практична неспроможність. Одним з перших її відомих опонентів був М.І. Зібер. Аналіз його наукових праць 70-80-х років XIX ст. показує, що для нього російський капіталізм був реальним фактом. Разом з тим, спираючись на результати досліджень пореформеного розвитку Росії і розвинутих країн, він визнав значне відставання російського капіталізму за основними показниками розвитку від тогочасних світових зразків, накреслив перспективи його подальшого зростання і обґрунтував особливу роль

капіталізму в історичній долі країни і світу в цілому. Зокрема в своїй праці "Капіталізм в Росії" (1882 р.) він зазначив: "... капіталізм розчленовує на класи народи всього світу, веде до збагачення одних класів і до розорення інших, породжує в суспільстві крайній егоїзм, підсікає здоров'я робітничого класу, але в той же час незмірно послаблює політичну владу, зв'язує в одне ціле робітничі класи всіх народів, соціалізує виробництво і споживання, вводить фабричне законодавство, чим полегшує заподіюване робітникам лихо і все ж робить на користь остаточного миру більше, ніж усі попередні ступені розвитку на землі... Звідси в свою чергу виходить, що капіталістичний рух не є часткове та другорядне явище... а, навпаки, універсальне, яке зустрічається в усякому суспільстві на певній стадії його розвитку, якщо тільки є в наявності відомі умови існування... Що в Росії він не одержить повного розвитку, це цілком вірно, але зовсім не внаслідок частковості свого характеру, а тому, що прийде раніше до закінчення в інших країнах. Протидіяти шкідливим наслідкам капіталізму слід, але думати про повне його скасування, поки він не скасується сам, виходить думати підняти самого себе за волосся" [4, т. 2, с. 473].

Як бачимо, значна частина положень М.І. Зібера щодо сутності капіталізму, його місця та ролі в людській цивілізації та неоднозначних соціально-економічних наслідків не застаріли й дотепер, а решта – не витримали перевірку часом. В контексті ж розкриття розглядуваної теми винятково важливе значення має чітка позиція М.І. Зібера щодо необхідності еволюційного розвитку російського капіталізму, а не його скасування шляхом революційного насилля, а також його настанова на протидію лихим наслідкам капіталізму в цілому. Дослідження показало, що він сам активно діяв в цьому напрямку, розробляючи і впроваджуючи відповідні теоретико-практичні розробки для піднесення відсталого російського капіталізму до рівня західноєвропейського чи американського зразка. З цією метою він намагався привернути увагу науковців, посадовців, широкого загалу до незадовільних темпів капіталістичної модернізації економіки, і до головних винуватців цього – абсолютистського режиму та інертного вітчизняного підприємництва. Державний апарат, як і раніш, обстоюючи насамперед інтереси дворянства, намагався контролювати і регламентувати весь хід господарського життя, що не відповідало новим ринковим принципам його організації. Приватні ж підприємці ніяк не бажали скористатися результатами ліберальних реформ 60-70-х років XIX ст. для розширення поля своєї діяльності. В результаті головним суб'єктом недержавної господарської діяльності залишався переважно одноосібний власник капіталістичного підприємства, а не асоціація власників, як у західних країнах. За цих умов масштабне (але неефективне) державне підприємництво не мало серйозного конкурента в особі приватного підприємництва.

Сповільнені темпи реорганізації традиційних видів підприємництва на капіталістичних засадах та обумовлені цим важкі соціальні наслідки спонукали М.І. Зібера до пошуку виходу із цього становища. В результаті він зробив ставку на розвиток акціонерного і кооперативного підприємництва, тобто видів, заснованих на колективістських засадах, що, до речі, відповідало його соціалістичним і кооперативним поглядам. В ряді зіберовських праць це питання було розглянуто на достатньому науково-теоретичному рівні (з урахуванням світового досвіду, як позитивного, так і негативного), і водночас, викладено в доступній для широкого загалу формі. Сам М.І. Зібер став одним із піонерів кооперативного руху в Україні. В 1868 р. за його активною участю організовано один з перших споживчих кооперативів в країні – "Товариство споживачів" у Києві, яке на 1 січня 1870 р. мало

вже 3 філії і 330 членів [5, с. 55]. М.І. Зібер очолив Раду товариства, в яку входили такі члени Київської громади як О. Кістяківський, М. Драгоманов, В. Рубінштейн, В. Антонович та інші. Київське споживче товариство налагодило взаємовигідні зв'язки по купівлі-продажу товарів з іншими аналогічними товариствами (Одеським, Борзеньським, Єлисаветградським тощо). Знаряддя пропаганди основних цілей та засад діяльності товариства та кооперативної ідеї в цілому для М. І. Зібера стала газета "Київський телеграф". В 1869 р. він опублікував вже книгу "Потребительские общества", де вперше в країні розглянув сутність, тогочасний стан і практичні завдання споживчої кооперації. Подальшому поглибленню його практичних і теоретичних знань в цій галузі сприяло наукове відрядження. Перебуваючи за кордоном він ретельно вивчив роботу як споживчих, так і виробничих кооперативів. Про це свідчить його звіт в "Университетских известиях" (1873 р.) і нові статті в газеті "Київський телеграф". Однак, його подвижницька праця не змогла припинити занепад кооперативного руху в Україні. В 70-х роках більшість українських кооперативів припинила своє існування (через непередумані господарські заходи, розкрадання, несправедливий розподіл доходів тощо). Протягом 1871-1891 рр. в Україні було зареєстровано тільки 16 споживчих товариств [5, с. 59]. Однак, теоретична і практична діяльність М.І. Зібера, як і інших ініціаторів кооперативного руху, не минула марно. В кінці XIX – на початку XX ст. в Україні відбулося його відродження. Про це свідчить різке збільшення товариств як споживчої, так і виробничої, кредитної та інших видів кооперації. Зокрема, в 1905 р. в Україні нараховувалося 505 різноманітних споживчих товариств – міських, фабрично-заводських, залізничних, міських і містечкових тощо (проти 51 товариства в 1894 р.) [5, с. 63].

В еміграції М.І. Зібер виявив значний інтерес до стану і перспектив розвитку акціонерних товариств, їх фундаторів-підприємців, особливо грюндерів, до питань становлення крупного машинного виробництва. В 60-80-х роках XIX ст. в провідних країнах світу акціонерне підприємництво вийшло на якісно і кількісно новий рівень розвитку, що забезпечило подальше піднесення їх продуктивних сил. Процес збільшення кількості акціонерних товариств та контрольованих ними капіталів поширився і на пореформену Росію. Тільки протягом 1861-1873 рр. тут було засновано 357 акціонерних товариств, з капіталом в 1116 млн крб., в тому числі 53 залізничних товариства з капіталом в 698,5 млн крб., 73 банка з капіталом 226,9 млн і 163 промислових товариств з капіталом в 128,9 млн [9, т. 1, с. 407, 408]. В результаті діяльності залізничних товариств протяжність залізниць в країні в 1871 р. досягла 10202 верст (проти 1488 верст в 1860 р.). Акціонерні комерційні банки забезпечили зростання обсягу комерційного кредиту з 15 млн крб. в 1860 р. до 656 млн крб. в 1873 р., тобто в 43,7 раза [9, т. 1, с. 409]. Ці факти свідчили про підключення Росії до прогресивних цивілізаційних процесів в галузі господарювання, про її поступове входження в тогочасний світовий економічний простір. В зв'язку з цим вітчизняні економісти усіяло пропагували подальше поширення акціонерного руху. Зокрема, про це свідчать теоретико-критичні праці М.І. Зібера, де він свої міркування щодо цього підкріплював довгими витягами із творів іноземних авторів. Так, в своїй роботі "По поводу книги Леруа Болье" М.І. Зібер солідаризується з думкою останнього відносно двох основних призначень акціонерного товариства: 1) збирання великих капіталів для заснування великих підприємств, на яких бракує індивідуальних сил в суспільстві; 2) мінімізації ризику розорення для кожного акціонера обсягом підписаних ним акцій. Разом з тим, розглядаючи акціонерний рух як канал виходу духу підприємливості, засіб акумулювання

капіталів, необхідних для здійснення великих будівельних програм, розвитку великої промисловості і торгівлі, М.І. Зібер не вбачав в ньому засіб зменшення майнової нерівності у суспільстві, на чому наполягав Л. Больо. М.І. Зібер зазначив: "Зовсім навпаки: весь дрібний люд стогне і стирається з лиця землі, благоденствують одні крупні капіталісти і підприємці..." [3, т. 2, с. 473].

З переїздом до Швейцарії, М.І. Зібер потрапив майже в епіцентр найбільшої світової економічної кризи XIX ст. Як відомо, пік її прийшовся на 1873 р., хоча фактично вона тривала аж до 80-х років. Вивчаючи причини, хід і важкі наслідки світової кризи, вчені-економісти різних країн почали досліджувати й акціонерне підприємництво як можливий фактор її спричинювання, особливо таке його породження як грюндерство, а саме – гарячково-спішну діяльність по організації підприємцями-фундаторами різноманітних акціонерних підприємств і товариств з метою одержання високого засновницького прибутку (причому часто-густо незаконними методами – створенням дутих підприємств, переповненням бірж їх "цінними" паперами та небаченим підсиленням спекуляції ними тощо). Грюндерство набуло повсюдного поширення в кінці 60-х – на початку 70-х років. В 1873 р. масштабна засновницька гарячка у поєднанні із зухвалою спекуляцією спровокували різке падіння курсу акцій у провідних фінансових центрах світу. Так, якщо на 31 грудня 1872 р. курсова цінність 556 вибраних акцій і облігацій на німецьких біржах становила 8324 млн марок, то на 31 грудня 1874 р. – тільки 5979,3 млн марок, тобто зменшилося на 2344,7 млн марок (або 28,2%) [1, с. 72]. Гостра біржова і промислова кризи, що набули міжнародного характеру, завершилися стадією тривалої депресії.

Свій вклад у з'ясування ролі грюндерства у виникненні світової кризи та подолання її негативних наслідків зробив і М.І. Зібер. Про це свідчить його спеціальна теоретико-критична праця "Берлинские грюндеры" (1876 р.), де аналізуються тези книги німецького публіциста Отто Глогау [Otto Glogau. Der Börgen – und Grundungschwindel in Berlin. Leipzig, 1876]. В цілому він схвалив О. Глогау за викриття "розгнужданого користоловності невеликої купки добре організованих артистів біржі або так званих грюндерів, які, користуючись патріотичним приводом піднесення національної промисловості, дістали можливість безперешкодно запускати лапу в чужі кишені і з нечуванним нахабством" [3, т. 1, с. 660]. Крім того, він навів численні і кричущі приклади грюндерських оборудок, як з праці О. Глогау, так і інших джерел. Разом з тим, М.І. Зібер не погодився з думкою О. Глогау про те, що переважна частина шкідливих економічних явищ, в тому числі і економічна криза є безпосереднім і прямим результатом шахрайства окремих осіб – грюндерів і спекулянтів. М.І. Зібер твердив: "...надзвичайний в дану епоху розвиток засновницької манії, що знаходиться в тісному зв'язку зі спекуляцією неодмінно має в своїй основі яку-небудь реальну економічну зміну, – чи це відкриття нових ринків, що тягне за собою збільшення виробництва або ж зменшення наявного запасу предметів споживання, порівняно з потребою в них і засобами для їх придбання. Тут починається шалена гонитва за існуючими вже підприємствами, тут засновується безліч нових підприємств. ... Неможливо сумніватися, що заподіювана [грюндерами – Т.Р.] шкода дуже значна: вони, своєю участю в ділі, спантеличують суспільство, наповнюють кишені чужими коштами, припиняють або гальмують хід багатьох існуючих підприємств, котрі без їх утручання продовжували б діяти і т.д. і т.д. Але не можна не бачити, що значення їх в економічних подіях *першого порядку*, кажучи взагалі, все таки доволі незначне, що вони грають тут тільки роль шуліки, що чекає здобич, і хапають те, що погано лежить" [3, т. 1, с. 667]. Отже,

засудивши економічний екстремізм та кримінальні витівки грюндерів, М.І. Зібер фактично визнав акціонерне підприємництво як найважливіший засіб становлення великого виробництва.

В 70-80-х роках XIX ст. питання формування великого виробництва набуло особливої актуальності в Російській імперії, оскільки попри зусилля національного капіталу та держави воно відставало за рівнем розвитку від провідних країн світу. Частина лівих політичних сил, зокрема, народництво, виходячи із економічної і політичної слабкості вітчизняної буржуазії, не вбачало в ній справжнього фундатора крупного машинного виробництва. Так, народник В.П. Воронцов стверджував, що в Росії буржуазія (особливо куркульство) не здатна до такої місії, тому що паразитує на посиленій експлуатації народної праці. М.І. Зібер же, незважаючи на всі вади національної буржуазії, зокрема шахрайські і антигуманні методи збагачення, визнавав за нею роль організатора великої промисловості. На його переконання крупне виробництво в промисловості формувалося на основі перетворення дрібного ремесла в капіталістичне підприємство (мануфактуру, завод, фабрику) та іншими шляхами. Капітали, необхідні для цього вишукувалися у той же спосіб, що і в західних розвинутих країнах, правда, з певними особливостями. Погоджуючись з тим, що вітчизняні підприємці – фундатори великої промисловості, використовували для її розвитку не тільки виробничі умови, а й позаекономічні, М.І. Зібер викрив надзвичайно важливий спосіб нагромадження, властивий виключно Росії, а саме – хабарництво і казнокрадство, за допомогою якого общинне і неподільне майно переводилося в приватне майно окремих осіб і слугувало тут джерелом капіталізму. Він зазначав: "Якби можна було б довести до відома цифру російських капіталів, складених таким чином, то вони здивували б своїми розмірами. Західну Європу" [4, т. 2, с. 665]. Виходячи із наявності в країні таких значних (хоча й несправедливих) капіталів, М.І. Зібер був упевнений в перемозі великого виробництва над дрібним, причому не тільки у промисловому секторі.

Проаналізувавши тенденції розвитку кустарного виробництва, М.І. Зібер став розглядати його як одну із перспективних сфер розвитку капіталізму. Водночас він довів помилковість так званої теорії "декапіталізації" кустарних промислів, яку розробили народники. Останні вважали, що розвиток кустарного виробництва починається утворенням крупних закладів, які згодом розпадаються на дрібні. Охарактеризувавши декапіталізацію як можливу, але не тривку тенденцію, М.І. Зібер зазначив, що кустарні промисли "у величезній більшості випадків капіталізовані вже в тому сенсі, що продукти, які ними виробляються збуваються ними монополістам-купцям, не кажучи вже про те, що в багатьох випадках, залишаючись вдома, вони працюють на матеріалах підприємця і по суті є не самостійними ремісниками, а

наймитами капіталу" [4, т. 2, с. 666]. Отже, тогочасні кустарні промисли уявляли собою один із різновидів розсіяної мануфактури – з огидними гігієнічними умовами, тривалою виснажливою роботою. Порівнявши все це з умовами праці на світлій, чистій і вентильованій англійській фабриці, М.І. Зібер дійшов висновку, "...що жити краще тим, де є повний капіталізм, аніж тим, де він ще ховається і маскується, але вже знаменито грабує умови існування робітників" [4, т. 2, с. 667]. Відзначивши в зв'язку з цим низькість і підлість вітчизняних безконтрольних фабрикантів, М.І. Зібер водночас виступає захисником інтересів національного капіталу. Так, він різко критикує недалекоглядну протекційну політику царського уряду щодо іноземних підприємців, зокрема, застерігає проти збільшення їх чисельності на основі щедрої державної допомоги.

Таким чином, результати дослідження свідчать, що М.І. Зібер, відомий широкому загалу в основному як фахівець із марксистської економічної теорії, відмінно знав і в міру сил сприяв поступальному розвитку і інших теорій, течій і шкіл вітчизняної і світової науки. Зокрема, й дотепер не втратили свого історико-пізнавального (а подекуди й практичного) значення його теоретико-критичні праці з питань підприємницької діяльності, кооперації, теорії криз, форм капіталістичної промисловості тощо. Він довів необхідність відродження і поширення в країні акціонерного підприємництва (без ексцесів притаманних грюндерству), розвитку великого виробництва в промисловому та інших секторах економіки (з законодавством спрямованим на захист робітників), заснування і піднесення широкого кооперативного руху, захисту національного капіталу тощо. Нарешті, як ліберально-демократичний діяч М.І. Зібер обстоював еволюційний шлях розвитку капіталізму на основі поєднання його економічних переваг із загальнолюдськими духовними цінностями, мінімізації на цій основі його негативних соціальних наслідків.

1. Брандт Б.Ф. Торгово-промышленный кризис в Западной Европе и в России (1900-1901). Ч. 1. Торгово-промышленный кризис в Западной Европе. – СПб., 1902. 2. Горкіна Л.П. Нариси з історії політичної економії в Україні. Остання третина XIX – перша третина XX ст. – К.: Наук. думка, 1994. 3. Зібер Н.И. Собрание сочинений. В 2 т. – СПб.: "Издатель", 1900. – т. 1-2. 4. Зібер Н.И. Избранные экономические произведения. В 2 т. – М.: Изд-во социально-экономической литературы, 1959, т. 1-2. 5. Історія споживчої кооперації України. – Львів: Інститут українознавства НАН України, 1996. 6. Історія економічних учень: У 2 ч. – Ч. 2 / За ред. В. Д. Базилевича. – 3-тє вид., випр. і доп. – К.: Знання, 2006. 7. Історія підприємництва в Росії. В 2 кн. Кн. 2. Вторая половина XIX – начало XX века. – М.: РОССПЭН, 1999. 8. Концепція переходу Української РСР до ринкової економіки // Відомості ВР УРСР. – № 48. – 27 листопада 1990 р., ст. 632. 9. Лященко П.И. История русского народного хозяйства. – М.-Л.: Госуд. социально-экономическое изд-во, 1939, т. 1. 10. Мигулин П. П. Из прошлого и настоящего нашего грюндерства // Возрождение России. Экономические этюды и новые проекты. – Харьков, 1910. – С. 305-313.

Надійшла до редколегії 22.09.06

Ю. Тимченко, асист.

ВІСВІТЛЕННЯ М. ЗІБЕРОМ ПРОБЛЕМ КООПЕРАЦІЇ

В доповіді робиться спроба проаналізувати теоретичний та практичний внесок М.І. Зібера у проблему розвитку споживчої кооперації; а також його бачення основних принципів організації споживчих товариств.

In this report is made an attempt to analysis the theoretical and practical contribution of M. Ziber in a problem of consumers' co-operative societies also his main principles of consumers' societies organization.

Довга перерва у вітчизняних теоретичних дослідженнях з проблем кооперації призвела до того, що в наші дні кооперативні принципи та ідеї часто набувають спотвореного вигляду. До кооперації відносять організаційно-правові форми, які розвиваються за зовсім іншими закономірностями, не враховується специфіка окремих форм кооперації, принципів її організації. Тому

видається надзвичайно важливим вивчення тієї спадщини, яку залишили нам ті вчені-економісти, які стояли у витоків кооперативної думки.

Серед цих авторів беззаперечно слід згадати й ім'я М.І. Зібера (1844–1888), професора Київського університету св. Володимира, який ще 1869 року опублікував надзвичайно цікаву працю, присвячену споживчій кооперації –

© Ю. Тимченко, 2007

"Потребительские общества". Ця праця була однією з перших праць з цієї тематики, що вийшли у світ в Україні.

Слід зауважити, що сам М.Зібер в цьому питанні був не лише теоретиком, хоча його сучасники бачили в ньому саме теоретика, називаючи його найчистішим типом вченого. Адже він є одним із засновників Київського споживчого товариства, одного з перших в країні, членом його наглядової ради, і добре бачив ті проблеми, які стояли перед споживчою кооперацією в цей час. Не викликає сумнівів, що праця ця була певним керівництвом до дій у справі будівництва кооперативних товариств. Але його талант вченого дозволив йому дати не лише практичні рекомендації, але й проаналізувати ті напрацювання, що вже мали місце у світовій практиці кооперативного будівництва, дати їм оцінку, показати їх мету та можливості, дійти певних теоретичних висновків.

В першій частині праці "Про споживчі асоціації" він на багатому фактичному матеріалі намагався сформулювати завдання споживчих товариств у справі забезпечення найважливіших споживчих потреб, переваги їх перед звичайними споживчими крамницями, стверджуючи, що завдання споживчих товариств полягає, перш за все, у тому, щоб влаштувати своє споживання таким чином, щоб "обійтися без роздрібного торговця" [3, с.7].

Аналізує він й ті переваги, які отримують члени споживчого товариства використовуючи саме кооперативні крамниці, висвітлює джерела отримання прибутку та його розподілу між членами товариства. Так, щодо джерел отримання прибутку, то він стверджував, що "чим більше хто-небудь купив у крамниці товару, тим більше він дав крамниці прибутку" [3, с.15], а щодо розподілу цього прибутку, то він дотримувався рочдельських принципів і вважав, що "капіталові членів надається певний, наперед визначений відсоток, а прибуток ділиться між учасниками, відповідно до їх закупок, тобто за споживанням" [3, с.16].

З'ясовує він і шляхи розширення складу товариства, визначаючи два основних – як залучення нових пайовиків, так і привернення "сторонніх" учасників, активних покупців кооперативної крамнички, які повинні отримувати частину прибутку "за споживанням", підкреслюючи істотні переваги саме останнього шляху і стверджуючи, що "доставляючи прибутком своїх первісних членів вигідне розміщення і не вимагаючи з боку останніх ані найменших жертв, товариство може розростися і прийняти до свого складу велику кількість нових членів" [3, с.26]. Проте, зазначає з гіркотою він надалі, "на практиці майже ніде не застосовується наведений нами порядок розподілу прибутку; більша частина російських товариств та частина німецьких взагалі видає сторонніх осіб від участі у справах своїх, або не видає їм прибутку за споживанням" [3, с.27]. І приходять до висновку, що саме такий підхід стримує розвиток споживчої кооперації у названих країнах, а от у Англії, де "рано зрозуміли корисність залучення сторонніх осіб до участі у вигодах підприємств та надання їм прибутку за споживанням" [3, с. 28] споживча кооперація розвивається успішно.

Велику увагу приділяє М. Зібер функціям діяльності споживчого товариства, досить ґрунтовно розглядаючи їх та групує за певними ознаками, з'ясовуючи міру впливу кожної на успішну діяльність товариства. Знаходить він й виховні функції – "розвиток гарних звичок", які надають побічний ефект діяльності товариств, зокрема участь у нарадах, які обговорюють суспільні інтереси, що сприяє зростанню інтелекту членів товариств, а також зміна відносин між покупцями та продавцями, які "перестають вважати себе ворогами" [3, с.39].

Вважаючи, що "найбільшу користь споживчі товариства повинні приносити робітничому класові", він звертає увагу та той факт, що у Росії активну участь у створенні товариств приймають "освічені стани, а саме вчителі, лікарі, адвокати, духовенство" [3, с.38], що можна пояснити досить незначними доходами цих верств населення.

У другому розділі "Споживчі товариства за кордоном і в Росії" він розглядає розвиток споживчої кооперації в ряді країн, дає її порівняльну характеристику, порівнює статuti, намагаючись з'ясувати їх відповідність "рочдельським принципам", які він вважає найбільш досконалими і надаючи рекомендації щодо найбільшого наслідування саме їм. Отже, досить ґрунтовно М. Зібер розглядає історію створення Рочдельського товариства, формулює його мету: "Предмет та мета цього товариства: відшукати заходи для полегшення грошових обставин та покращення суспільного та сімейного становища його членів..." [3, с.45]. Перекоаний у перевагах принципів розроблених тут, саме з їх позицій він підходить і до аналізу споживчих товариств, які почали виникати в інших країнах, вказуючи на відмінності як у статутах французьких, так і німецьких товариств. Так, у Франції метою товариства він визначає надання допомоги робітникам "шляхом здешевлення харчових припасів" [3, с.60]. В Німеччині ж, за словами М. Зібера, отримали розвиток каси по наданню допомоги найбільш збіднілим верствам населення на основі самопомоги, які створювались за принципами, викладеними Шульце Делічем [3, с.64], і які згодом стали основою кредитної кооперації. Найбільшу увагу М. Зібер приділяє першим споживчим товариствам, що виникають у Російській імперії в 60-х роках XIX ст. Слід зауважити, що він відносить до кооперації й різного роду артілі, намагаючись знайти в них риси, притаманні споживчим товариствам: "Ці споживчі артілі відрізняються від споживчих товариств у власному сенсі лише тим, що не мають своїх складів, а також не видають вкладникам прибутків" [3, с.73]. Такий підхід, з точки зору кооперативної теорії є не зовсім вірним. Перераховані ним види артілей "починаючи від артілей ярижних (бурлацьких) та закінчуючи артіллю жебраків" [3, с.71] аж ніяк не можна віднести до кооперативних асоціацій.

Стосовно ж споживчих товариств в Росії, то в 60-х роках XIX ст. вони виникли в найбільших промислових центрах, зокрема в Ризі, Петербурзі, Харкові, Москві, Києві, Одесі, та ін. Коротко простежуючи їх історію, М. Зібер зауважує, що "статuti російських товариств являють найрізноманітнішу суміш начал прийнятих в основу свого влаштування товариствами англійськими і німецькими" [3, с.97], тобто він відзначає певну самобутність цих процесів в Російській імперії, підкреслює досить швидке їх поширення не лише у великих містах, але й у містечках, в самих дрібних закутках, як наприклад "Варлавіно" [3, с.97]. Розглядаючи основи споживчої кооперації, викладені у "рочдельських принципах" він стверджував, що теорія дає можливість діяти відповідно до вже перевірених та відомих правил, "відступ від яких може бути виправданий лише у самих крайніх випадках" [3, с.105]. Такий висновок вченого був підтверджений тривалою історією розбудови споживчої кооперації, яка й донині в основному користується тим же надбанням Рочделу.

1. Балабанов М. История рабочей кооперации в России: очерки по истории рабочего кооперативного движения. 1864 – 1917. – М.: Экономическая жизнь, 1925. 2. Библиографический словарь профессоров и преподавателей университета Св. Владимира. К., 1886. 3. Зібер Н.И. Потребительские общества. К., 1869. 4. Корнійчук Л.Я. Історія економічної думки України: Навчальний посібник. – К.: КНЕУ, 2004.

ІДЕЇ М. І. ЗІБЕРА У ФОРМУВАННІ КОНКУРЕНТНОЇ ПОЛІТИКИ КРАЇН ІЗ ПЕРЕХІДНОЮ ЕКОНОМІКОЮ

У статті розглядаються актуальні проблеми інтеграції країн з перехідним типом економічної системи у світову економічну систему у контексті ретроспективного дослідження питання конкурентоспроможності економічної системи в умовах трансформації національного господарства.

In the article analysis of actual problem of integration of the countries with the transitional type of economical system in the world economic space is given. The research is conducted with in the context of the retrospective integration of the question competition ability of economical system in condition of the national economy transformation.

Проблема конкурентоспроможності національного господарства на початку XX століття є однією із основних у економічній теорії. Більшістю економічних шкіл питання розглядається у контексті дослідження глобальних економічних процесів. У якісно нових умовах розвитку економічних систем ключовими факторами конкурентоспроможності національних господарств є рівень сприйняття трансформаційних процесів. Особливо актуально питання гармонійного входження у світовий економічний простір постає для країн перехідної економіки. Використання конкурентоспроможності у якості показника потенційного розвитку економічної системи та інструменту покращення конкурентних переваг є особливо важливим для трансформаційних економічних систем. Для національного господарства трансформаційного типу, на нашу думку, ефективно використання наявних абсолютних і набутих конкурентних переваг можливо здійснити шляхом упровадження передових досягнень науки та техніки у контексті концепції сталого розвитку.

Наукові дослідження проблеми конкурентоспроможності економічних систем трансформаційного типу на сьогодні вирізняються особливою актуальністю зважаючи на:

- ▶ необхідність пошуку адекватних методів оновлення системи конкурентних переваг: Белл Д., Дьюлен І., Малков Л., Мяснікова Л., Кастельс М., Нейсбіт Д., Портер М.;

- ▶ актуальність визначення оптимальних шляхів розвитку у минулому соціалістичних країн, що переживають етап трансформації у систему ринкових відносин: Колодко Г., Губський Б., Ємельянов С., Фатхутдинов Р.

Значну роль у напрямку вивчення вищезгаданих проблем відіграє аналіз досліджень економічної теорії (досвід набутий у процесі трансформації економічних систем, наприклад, до індустріальної в індустріальну): Афонцев С., Сіваченко І. Вважаємо, що детальне дослідження проблеми набуття та реалізації конкурентних переваг у ретроспективі дозволить оновити теоретичну базу розбудови економічної системи національного господарства в умовах транзитивної економіки.

Ідеї конкурентної політики держави висвітлювалися визначними теоретиками політекономії: Смітом А., Рікардо Д., Хекшером Е., Оліном Б., Курно А. та іншими. У наукових працях дослідники розв'язували проблеми конкурентоспроможності національного господарства аналізуючи суміжні і східні із конкурентною політикою країни – явища конкуренції, конкурентних переваг, факторів формування конкурентної політики. Окремого дослідження, у ході аналізу механізму формування конкурентних переваг країн з перехідною економікою, на нашу думку, потребує наукова спадщина Зібера М.І. – видатного українського вченого – економіста другої половини XIX століття.

Незважаючи на те, що професійна кар'єра дослідника тривала лише п'ятнадцять років, чималий творчий доробок (зокрема, праці "Давід Рікардо і Карл Маркс у їх суспільно-економічних дослідженнях", "Нариси первісної економічної культури", "Споживчі товариства")

дозволяють відмітити вагомий вплив вченого на процес розвитку економічної теорії XIX–XX століть. Роботи науковця, вважаємо за необхідне проаналізувати у контексті розкриття:

- ▶ процесу інтеграції країн з перехідною економікою у світову економічну систему (аналізуючи концепцію кооперативного руху);

- ▶ визначення ролі державної політики на етапі епохальних змін у економічній системі (на основі вивчення економічних проблем трансформаційного періоду 1861 року).

Для проведення теоретичного дослідження вважаємо за необхідне застосувати методи зіставлення та системного аналізу. Особливої уваги надаємо положенням теоретичної спадщини Зібера М.І. про концепцію кооперативного руху – з метою визначення оптимальних методів та інструментів інтеграційної політики як у середині окремо взятої країни так і на міжнародному рівні. У січні 1869 року, Зібер М.І. беручи участь у заснуванні Київського споживчого товариства, виступив зі статтею, у якій на основі власноруч зібраних фактів визначив суспільно важливу необхідність проблеми інтеграційних процесів у контексті функціонування споживчих товариств як інструменту реалізації наявних ресурсів [5, с. 602]. Зокрема стаття вченого "Суспільна теорія кооперації", визначає роль розподілу та поєднання праці на рівні суспільства в цілому, що може виступати аналогією сучасного поняття "ринкове господарство", "єдиний народногосподарський комплекс". Заслугує на увагу, вважав Зібер М.І., "такий розподіл праці, який відбувається між підприємствами, а не в межах одного і в подальшому призводить до спеціалізації, що у свою чергу вимагає координації підприємств, а також розподілу ресурсів між конкуруючими сферами" [2, с. 386]. Жорстке конкурентне середовище є складним для будь-якого господарства, особливо для економічної системи перехідного типу, проте, гостра конкуренція між підприємствами стимулює його вихід за кордон, сприяє пошуку зовнішніх ринків [6, с. 48]. Вважаємо, що теорія кооперації Зібера М.І. може бути використана для розробки теоретичних засад та практичного впровадження більш гнучкої та гармонійної економічної політики країн перехідної економіки на етапі трансформації у світову економічну систему.

Аналізуючи економічні проблеми трансформаційного періоду 1861 року, визначимо роль державної політики. У середині XIX століття Росія та Україна зокрема, постала перед вибором у процесі економічного розвитку: дали слідувати принципам економічних відносин, що були базовими у епоху феодалізму чи продовжувати розвивати економічну систему у відповідності із капіталістичними формами господарювання. Необхідність вибору зумовлена суспільно-економічними процесами і подіями:

- ▶ значне відставання Російської імперії від розвинутих країн Західної Європи через збереження феодально-кріпосницької системи;

- ▶ могутнє піднесення селянського руху;

- ▶ нищівна поразка країни у ході Кримської війни.

Вказані проблеми змусили державу провести економічні перетворення, втілені у реформах 60-70 років XIX століття. Основною реформою стала відміна кріпосного права Маніфестом від 1861 року. Описуючи вищезгадані події, Зібер М.І. висловлював надію, що всі несправедливості можна буде нейтралізувати реформами, заснованими на розумній дії суспільних сил [4, с. 51].

Наслідки цих реформ дослідниками оцінені неоднозначно: з одного боку завершення промислового перевороту в країні, перехід від мануфактурного виробництва до машинної індустрії, застосування досягнень науки й техніки, зростання ролі грошової системи, скасування кріпацтва відіграли позитивну роль для розвитку економічної системи в трансформаційних умовах, а з іншого – непослідовність і поверховість проведення державою перетворень не дала можливості в економічному розвитку наздогнати розвинені країни Західної Європи, тобто на відповідному етапі сучасності інтегруватись у міжнародну систему господарських відносин. Зібера М.І., відмічаючи позитивні наслідки державної політики у ході трансформаційних змін аналізує зміни господарських форм від простого ремесла до мануфактури, далі – до машинно-фабричної індустрії [3, с. 71]. На нашу думку вчений виділив і проаналізував найбільш важливі конкурентні переваги, що на відповідному етапі розвитку продуктивних сил визначали рівень конкурентоспроможності національного господарства. Визначна роль держави охарактеризована у площині концентрації ресурсного потенціалу для реалізації революційно-проривних нововведень.

Необхідність оптимально вивірених економічних змін постає і перед країнами з перехідною економікою у процесі досягнення високого рівня конкурентоспроможності національного господарства. Перш за все державні органи влади, беручи до уваги критичний аналіз трансформаційних подій М.І. Зібера, вважаємо повинні провести ряд глибоких та послідовних економічних

реформ у контексті сталого розвитку. Саме від вдалого регулювання державою економічних процесів і залежить рівень конкурентоспроможності національного господарства. Адже державна регуляторна політика є визначальною у процесі інтеграції країн із перехідною економікою в єдину систему глобальних економічних відносин [1, с. 27].

В економічній теорії Зібера М.І. є положення, що стосуються "глобалізації", хоча і не в сучасному розумінні цього слова, де він зазначає про майбутню політичну й економічну системи "майбутній міждержавний конгрес матиме обов'язок приймати закони, які стосуватимуться монополізованої промисловості на території країн-членів конгресу" [3, с. 73]. Отже, входження країн із перехідною економікою в глобальну економічну систему можливе лише завдяки виваженій та продуманій державній політиці у сфері підвищення конкурентоспроможності національного виробництва.

Підсумовуючи, зазначимо на необхідності більш детального вивчення базових положень теорії кооперації Зібера М.І. для визначення потенційних проблем включення країн перехідної економіки у світогосподарський комплекс. Результати зіставлення економічних проблем країн у період трансформації, їх глибокий аналіз та переосмислення з позицій сьогодення, дає змогу уникнути помилок, що заважали досягти високого рівня конкурентоспроможності національного господарства.

1. Гончарук Т.І. Конкуренція та конкурентоспроможність: зміст і розвиток у перехідній економіці. – Суми, 2003. – 60 с. 2. Зібер Н. Избранные экономические произведения в 2-х томах. Т. 1. М., 1959. – 723 с. 3. Злупко С. М.І. Зібер – дослідник світової економіки та економічної думки // Економіка України. – 1994. – №6. – с. 69 – 74. 4. Коропецький І. Українські економісти XIX ст. і західна наука. К., 1993. – 192 с. 5. Фигуровская Н.К. О Н.И. Зибере : [Зибер Н.И. – рус. экономист, 1844 – 1888] // Кооперация. Страницы истории: В 3 т. – М., 1999. – Т.1, кн. 1. – С. 600 – 612. 6. Шипило О.С. Національна конкурентоспроможність: сутність, проблеми, механізми реалізації. – К.: Наук. думка, 2003. – 334 с.

Надійшла до редколегії 03.10.06

І. Подолян, асп.

ВНЕСОК М. І. ЗІБЕРА В СТАНОВЛЕННЯ СИСТЕМНОЇ ПАРАДИГМИ В ЕКОНОМІЧНІЙ ТЕОРІЇ

У статті розглянуто суть і основні положення системної парадигми. Досліджується місце і роль М. Зібера в її розвитку. Окреслено перспективні напрямки подальшого розвитку системного підходу в економічній науці.

The essence and basic positions of a system paradigm are considered in the article. The place and role of M.Ziber in its development are investigated. Perspective directions of the further development of the system approach in an economic science are outlined.

Постановка проблеми. Стрімкі економічні і соціальні зміни, що мали і мають місце в світовій і національних соціально-економічних системах поставили перед економічною наукою цілий ряд проблем, які до цього часу залишаються без належного вирішення. Мова йде перш за все про стрімкі економічні зміни, які отримали назви "економічного дива", перехідної економіки, науково-технічного прогресу та ін. Переважна більшість спроб розв'язання проблеми економічних перетворень базується на застосуванні міждисциплінарного системного підходу, який передбачає дослідження економічних проблем в тісному зв'язку з політичною, культурною, ментальною складовими суспільного життя. Застосування системного підходу в першу чергу пов'язується з розвитком інституційного напрямку економічної теорії, проте першість в його впровадженні належить марксистській школі політичної економії, яка сьогодні не досліджується з точки зору її міждисциплінарності.

Актуальність. Актуальність дослідження слід розглядати з двох позицій. По-перше, передній край економічної науки сьогодні займають теорії, що базуються на

системній парадигмі. Це вимагає більш детального дослідження її суті, характерних ознак і розвитку. По-друге, слід належно оцінювати роль історичної постаті, імені (видатного політика, наукового діяча) у процесі формування самосвідомості нації, усвідомлення громадянами своєї належності народу зі своїми традиціями і історією, а, зокрема, науковців – до наукової громади. Це вимагає особливої ретельності і обережності в оцінках діяльності тієї чи іншої історичної особистості (наукового діяча) і не повинно вести до її фетишизації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останнім часом з'являється значна кількість публікацій, присвячених розвитку системної парадигми і теорій, що базуються на ній. Це, зокрема роботи А. Богданова, І. Пригожина, Г. Хакена, В. Бранського, О. Єрохіної [1; 10; 12; 2; 5] та інших авторів. Проте, зовсім мало авторів досліджують історію становлення системної парадигми. До них в першу чергу слід віднести Я. Корнаї [9]. Творчість М.І. Зібера розглядається в сучасних підручниках з історії економічної думки, проте загальнодоступних публікацій з детальним аналізом його наукового доробку також мало (див. праці [8; 11]).

© І. Подолян, 2007

Невирішені раніше частини проблеми. У вказаних публікаціях не досліджується місце вітчизняних вчених (зокрема і М. Зібера) у становленні системного підходу в економіці. Хоча, дослідження вітчизняних вчених, що базуються на теорії Маркса, логічно і очевидно мають відношення якщо не до розвитку, то принаймні до популяризації системного підходу, оскільки він є одним із методів теорії Маркса.

Новизна. Ми спробуємо розглянути науковий доробок М.І. Зібера в контексті розвитку системної парадигми економічної теорії і оцінити його внесок в розробку міждисциплінарного системного підходу.

Виклад основного матеріалу. Науковою парадигмою прийнято називати певну концептуальну схему, модель розв'язання проблем, систему методів дослідження, що панують в науковому середовищі протягом певного історичного періоду. Тобто, вчені використовують одну і ту ж парадигму якщо вони працюють над розв'язанням тісно пов'язаних проблем і використовують при цьому єдину або близьку методологію і термінологію. За визначенням Т.Куна парадигма – це спільний спосіб мислення наукового співтовариства, який існує протягом тривалого часу [9, с. 4].

Системна парадигма в економічній науці формується вже більше ста років і є проявом прагнення вчених до міждисциплінарності, до комплексного висвітлення і дослідження суспільних явищ і процесів. Головні властивості системної парадигми:

1. Вчені, що працюють в рамках системної парадигми, займаються вивченням систем. Поняття "система" є вихідним у загальній теорії систем і визначається різними авторами по-різному. За визначенням О. Єрохіної система – це сукупність взаємозалежних і взаємодіючих компонентів (об'єктів і процесів), які утворюють єдине ціле, що має властивості, не притаманні його компонентам, взятим окремо [5].

2. Системна парадигма суспільствознавства не може бути зведена до жодної окремої дисципліни (економіки, соціології, політології). Її слід розглядати як школу всеохоплюючої цілісної суспільної науки. Особливу увагу вона приділяє взаємодії різних сфер функціонування суспільства (політики, економіки, культури, ідеології).

3. Прихильників системної парадигми цікавлять великі зміни, глибокі трансформації. Наприклад, вони вивчають процеси занепаду, що відбуваються в системі і можуть призвести до її руйнування та появи нової системи. Вони задаються питанням, як здійснюється перехід від системи до системи або від одної типової версії великої системи до іншої. Дослідники визнають, що у всіх систем є свої недоліки, або дисфункції, специфічні саме для них. Ці недоліки можна лише згладити, але не усунути, оскільки їх здатність до самовідтворення закладена в самій системі. Дисфункції зникають і змінюються лише при руйнації системи чи перетворенні однієї системи в іншу.

4. Один із найбільш типових методів системної парадигми – порівняння. Та чи інша властивість системи часто пояснюється шляхом її порівняння з відповідною властивістю іншої системи, аналізу спільного і відмінного між ними. Це порівняння здійснюється в основному на якісному рівні, хоча деякі властивості легко виміряти, що дає можливість провести кількісні співставлення [9, с. 10].

При цьому сьогодні все частіше можна спостерігати пошук аналогій між системами, які відносяться до різних предметних галузей науки (економіки, соціології, політології, біології, фізики, хімії). Пошук таких аналогій став можливим внаслідок розвитку кібернетики, загальної теорії систем та ще цілої низки міждисциплінарних підходів, які доводять наявність ізоморфізму систем

різної природи. Це означає, що всі системи, незалежно від їх природи, мають спільні властивості як у будові так і у функціонуванні.

Першість в комплексному дослідженні процесів соціально-економічного розвитку з системних позицій по праву належить К. Марксу, який запропонував концепцію суспільно-економічної формації. Згідно з цією концепцією рушійною силою суспільно-економічного розвитку є внутрішня невідповідність економічної системи між рівнем розвитку продуктивних сил і характером виробничих відносин. Тобто, основними чинниками розвитку все ж є ендегенні. Проте, вводячи поняття базису і надбудови, Маркс вказує на наявність зовнішніх чинників по відношенню до системи виробничих відносин. За його словами надбудова включає в себе політичні, правові, релігійні, філософські погляди та ідеї, які формуються у вигляді відповідних соціальних та політичних установ і організацій, які в свою чергу здатні істотно впливати на економічні відносини (в сучасній інтерпретації – це інституційна структура суспільства).

Марксова теорія у поєднанні з його радикальними політичними поглядами викликала бурхливі суперечки і отримала як цілу низку апологетів, так і запеклих противників. Микола Іванович Зібер (1844-1888) був одним із перших (якщо не найпершим) популяризатором марксової теорії на теренах Російської Імперії. У 1871 році, ще до виходу в світ двох останніх томів "Капіталу" і до публікації його російського перекладу Зібер захистив магістерську дисертацію "Теорія цінності і капіталу Рікардо в зв'язку з пізнішими доповненнями і роз'ясненнями. Досвід критико-економічного дослідження", в яку було включено докладний аналіз марксової концепції вартості і капіталу. Зібер не сприймав марксову теорію як антагоністичну щодо панівної на той час класичної школи політекономії. Навпаки, на основі критичного аналізу, він доводив, що вчення Маркса є прямим продовженням і розвитком учення Сміта і Рікардо про працю як основу цінності. Зібер не підтримував радикальні політичні погляди Маркса і виступав проти революційної зміни капіталістичного способу виробництва. Він вважав капіталізм природним і прогресивним етапом розвитку суспільства, водночас стверджуючи необхідність протидії негативним соціальним наслідкам капіталізму [8, с. 73]. І якщо не схвальні відгуки самого Маркса про зібєрівське трактування його теорії, то навряд чи в радянські часи побачила світ збірка його вибраних наукових праць (див. [6]). Він сприймав все раціональне, що підтверджувалось життям, як з марксових творів, так і з творчої спадщини класиків політекономії. Зібер, як і Маркс відзначав тісний зв'язок економічного життя суспільства з його традиціями, менталітетом, з діяльністю інститутів держави і права, суспільними чинниками і явищами.

М. Зібер, зокрема, відзначив в історії українського народу надзвичайно цікаву рису – зв'язок економічних прав особистості з характером праці, поділом праці, господарськими обов'язками в сім'ї. "Те, що господиня сама зробить, вона може подарувати або продати комусь, і гроші, отримані від продажу, використати на одяг своїм донькам..." [7, с. 255]. В його працях висвітлення уявлень українських селян про господарську і правову роль землеробської праці переростало в трактування людської праці як єдиного джерела багатства [8, с. 73]. Таким чином, право власності і цінність він генетично пов'язував з народним світоглядом, більше того – виводив одне з іншого.

Зібер також стверджував, що робітничі страйки породжували самою системою великої індустрії, якій притаманне періодичне напруження і послаблення виробничих функцій суспільства в залежності від збуту того

чи іншого окремого товару [11, с. 86]. Таким чином, він, хоч і не досліджуючи ґрунтовно, але все ж таки торкався проблеми циклічності розвитку економіки і її впливу на рівень соціальної напруги.

Економічну відсталість Російської імперії Зібер виводив зі збереження общинно-економічної, традиційної та правої основи деспотизму. "Община і артіль забезпечують існування народу і попереджають розвиток пролетаріату..., проте вони ж моляться, як можуть, самодержавному правителю і тим фатально і безповоротно роблять його тираном над собою" [7, с. 672-673].

Міждисциплінарність у дослідженнях Зібера особливо проявилась в еміграційний період його життя (з 1875 року). В цей час, зокрема, друкуються його статті "Думки про відношення між суспільною економією і правом" (Журнал Слово, 1879, №2); "Община і держава в Нідерландській Індії" (Вітчизняні Записки, 1881, №3). У 1883 році публікується його фундаментальна праця "Нариси первісної економічної культури" [11, с. 88]. В ній Зібер робить спроби узагальнення первісних форм общинного життя. Головну увагу він звернув на економічні явища, але поруч із ними і в тісному зв'язку з ними висвітлені форми шлюбних і сімейних відносин та інші сторони життя суспільства. Основна думка цієї праці полягає в тому, що общинні форми господарства, у різних їх стадіях, є універсальними формами економічної діяльності на різних етапах розвитку. Первісні види й поняття власності й різні форми обміну також знаходять у Зібера досить повне висвітлення, так само як і процес розвитку суспільно-посадової діяльності, громад і корпорацій.

Висновки. Отже, М.І. Зібера цілком впевнено можна вважати прихильником системного підходу до дослідження соціально-економічних процесів. В комплексному розумінні економічних явищ і процесів він пішов далі К. Маркса. Якщо останній розглядав надбудовні елементи суспільства, як похідні від системи продуктивних сил і виробничих відносин (хоча і наголошував на взаємному впливі базису і надбудови), то Зібер навпаки виводив економічні відносини з системи духовних, моральних, правових та інших суспільних відносин розглядаючи їх в історичному контексті. У цьому він стояв набагато ближче до сучасного інституціоналізму, ніж до панівної на той час класичної політекономії і марксизму.

На жаль, унікальна науково-творча спадщина М.І. Зібера, його новаторський підхід не отримали належної оцінки, продовження і розвитку. В царській Росії він переслідувався за прихильність до марксизму і участь в українському національному русі, радянська наука критикувала його за відхід від ортодоксального марксизму,

наші сучасники згадують його переважно як активного учасника визвольного руху, громадівця, дослідника марксистської і класичної політекономії. В першій третині ХХ століття ініціатива в розвитку системної парадигми як міждисциплінарного підходу перейшла до західних вчених. Я. Корнаї пов'язує подальший її розвиток з іменами Л. фон Мізеса, Ф. фон Хайєка, О. Ланге, Й. Шумпетера, В. Ойкена [9, с. 7-8]. Наприкінці ХХ століття в економічній науці можна спостерігати схильність до ще більшої міждисциплінарності. Методологічний апарат економічної теорії поступово збагачується термінологією і методами, запозиченими з фізики, хімії, біології.

Сьогодні в рамках системної парадигми надзвичайно активно розвиваються нові наукові напрямки, які зосереджені на дослідженні системної динаміки і системних трансформацій (еволюції). До таких наукових напрямків в першу чергу слід віднести синергетику [12; 2], теорію дисипативних систем І. Пригожина [10], тектологію (загальну організаційну науку) А. Богданова [1], теорію катастроф, теорію динамічного хаосу та деякі інші. Останнім часом вчені схильні об'єднувати всі ці напрямки під єдиною назвою – синергетика [2; 3; 4] або самоорганізаційна концепція розвитку систем [5], оскільки всі вони в межах спільної методології працюють над розв'язанням однакових завдань і сьогодні вже важко відділити одну з названих теорій від іншої. В межах синергетичної концепції сьогодні розробляється еволюційний підхід до вивчення економічних перетворень.

1. Богданов А.А. Тектология: (Всеобщая организационная наука). В 2-х кн.: Редкол. Л.И. Абалкин (отв. ред.) и др. /Отд-ние экономики АН СССР. Ин-т экономики АН СССР. – М.: Экономика, 1989. – 655 с. 2. Бранский В.П. Теоретические основания социальной синергетики // Вопросы философии. – 2000. – №4. – С. 112-129. 3. Думная Н.Н. Теория самоорганизации и стратегия экономических реформ в России // Международные рынки капиталов в условиях глобальной конкуренции и перспективы инвестиций в Российской Федерации /под ред. Пановой Г. М.: ИМА – пресс, 1999. 4. Ерохин С.А. Синергетическая парадигма современной экономической теории // Актуальные проблемы экономики. – 2001. – №1-2. – С. 4-17. 5. Ерохина Е.А. Теория экономического развития: системно-синергетический подход. – Казань, 2000. (<http://ek-lit.agava.ru/eroh/index.html>). 6. Зибер Н.И. Избранные экономические произведения в 2 т. – М.: Наука, 1959. 7. Зибер Н.И. Очерки первобытной экономической культуры // Избранные экономические произведения в 2-х т. Т.2. – М.: Наука, 1959. – С. 255. 8. Злупко С.М. І. Зібер – дослідник світової економіки та економічної думки // Економіка України. – 1994. – №8. – С. 67-74. 9. Корнаї Я. Системная парадигма // Вопросы экономики. – 2002. – №4. – С. 4-22. 10. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой. Пер. с английского. Данилова Ю.А. – М.: "Прогресс", 1986. 11. Сарбей В.Г. Микола Зібер у контексті своєї й нинішньої епохи. // Український історичний журнал. – 1995. – №6. – С. 79-91. 12. Хакен Г. Самоорганизующееся общество. (<http://spkurdyumov.narod.ru/Haken51.htm>).

Надійшла до редколегії 22.09.06

В. Кудлак, асп.

ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПОГЛЯДІВ М.І. ЗІБЕРА ТА М.Х. БУНГЕ НА ЕКОНОМІЧНУ ТЕОРІЮ МАРКСИЗМУ

В статті дана порівняльна характеристика поглядів видатних українських вчених-економістів М.І. Зібера та М.Х. Бунге на економічну теорію К. Маркса. Показана роль М. Бунге в науковому становленні М. Зібера.

In the article the comparative description of thoughts of the prominent Ukrainian scientists-economists M.I. Ziber's and M.H. Bounge on an economic theory C. Marcs is given. The of role M. Bounge in the scientific becoming M. Zibera is shown.

Микола Іванович Зібер (1844-1888) належить до числа небагатьох дореволюційних українських вчених-економістів, чиє ім'я не було забуто за часів радянської влади. Основною причиною цього стала його підтримка ідей марксизму. Тому в радянській економічній науці М. Зібер залишався відомим лише як коментатор та популяризатор теорії Маркса. Підтвердженням нашої думки можуть служити монографії радянських учених В.С. Жученка [1] та А.В. Анікіна [2], де М. Зібер постає ви-

ключно як інтерпретатор та популяризатор марксизму. Хоча насправді наукові погляди вченого носили значно ширший і різнобічний характер, та й саме вчення Маркса ним сприймалося не повністю.

Науковий доробок М.І. Зібера включає в себе широкий спектр науково-економічної проблематики і не вичерпується лише дослідженням теорії Маркса. Тому з цієї точки зору перед вітчизняною наукою стоїть завдання заново відкрити для себе багату наукову спадщину вченого та

визначити його місце в українській історії економічної думки. Робота в цьому напрямку вже ведеться. Можна виділити дослідження постаті М. Зібера такими відомими вченими як М. Злупко, Л.Я. Корнійчук, Р.Х. Васильєва, Л.П. Горкіна та І.С. Коропецький, які ґрунтовно проаналізували його наукові погляди в своїх працях.

Проте, на нашу думку, потрібно звернути особливу увагу на той факт, що прихильність М. Зібера ідеям марксизму, а особливо до трудової теорії вартості, ставить його, так би мовити, осторонь від інших відомих українських вчених-економістів другої половини XIX ст. Це виділяє вченого серед інших представників Київського університету св. Володимира, які в своїй більшості не сприйняли соціалістичних вчень. Постає питання, чи можна вважати науково-економічні погляди М. Зібера виключенням, чи закономірним етапом в процесі розвитку економічної науки в Київському університеті, а також, яку роль в становленні наукових поглядів та власне його самого як вченого зіграло університетське оточення? Потрібно зазначити, що деякі аспекти цієї проблеми знайшли висвітлення у публікаціях згаданих нами авторів. Проте ми вважаємо за необхідне акцентувати свою увагу на ролі відомого університетського вченого-економіста М.Х. Бунге в долі М. Зібера, учнем якого він вважається, оскільки дане питання не отримало достатнього висвітлення в наукових роботах. Дослідження місця і ролі М. Бунге в інтелектуальному формуванні М. Зібера та його становленні як вченого становить мету нашої публікації.

Микола Іванович Зібер став студентом Київського університету св. Володимира у 1863 р., після закінчення Симферопольської гімназії. В університеті він навчався "на юридичному факультеті ... де особливо цікавився політичною економією" [3, с. 49]. Цьому сприяло те, що в цей час економічні дисципліни в університеті викладають талановиті вчені та педагоги Г. Цехановецький та М. Бунге, саме вони зуміли прищепити майбутньому науковцю інтерес до економічної науки.

Микола Християнович Бунге (1823-1895) талановитий педагог, вчений-економіст, професор та ректор Київського університету за час своєї педагогічної діяльності виховав цілу плеяду відомих в майбутньому вчених, серед яких був й М. Зібер. Ще під час перебування М. Зібера на студентській лаві М.Х. Бунге помітив в ньому перспективного науковця, тому й намічав його на стипендіата. Проте, у 1867 р., після закінчення М. Зібером університету "виявилось, що вільної стипендії немає, а тому Бунге тимчасово здобув йому посаду на Волині мировим посередником. Лише через 8 місяців вдалось Бунге отримати стипендію Зіберові при Київському університеті" [4, с. 355]. Крім того, саме при підтримці М. Бунге він "захистив магістерську дисертацію і працював доцентом на кафедрі політичної економії і статистики" [5, с. 19]. Зважаючи на це, можна з впевненістю стверджувати про визначальний вплив М. Бунге на процес становлення М. Зібера як науковця.

Хоча, слід зазначити, що сам М.Х. Бунге виступав переконаним та непримиренним критиком соціалістичних економічних вчень, зокрема марксизму. В цьому контексті цікавим є своєрідне ідейне та наукове протистояння М. Бунге та М. Зібера, вчителя та його учня.

М.Х. Бунге досить критично оцінював К. Маркса і його фундаментальну працю "Капітал", який вважав не більше, ніж нагромадженням економічних матеріалів "підібраних для того, щоб здійснити бажаний вплив на людей, які не звикли користуватись науковими даними ... розрахований на те, щоб утвердити переконання в непридатності існуючого суспільного устрою" [6, с. 153]. Така різка та дещо упереджена оцінка "Капіталу" зумовлена не сприйняттям ідей перебудови соціалістами

суспільного ладу, які, на думку вченого, носили утопічний характер. Він вважає, що К. Маркс, повстаючи проти капіталістичного виробництва, як власне і проти накопичення капіталу, тим самим повставав проти будь-якого суспільного економічного успіху. На думку М. Бунге, Маркс засуджуючи існуючий порядок, не пропонує нової суспільної організації. Проте, основна доля критики стосувалась теорії доданої вартості, яку Маркс запозичив та розвинув з трудової теорії Д. Рікардо. На думку М. Бунге, ця теорія була наріжним каменем вибудованої К. Марксом теоретичної системи. Та оскільки "головну плутанину представляють роздуми Маркса про цінність" [6, с. 127], то вся "будівля" втрачала свою стійкість та науково-теоретичну вагу.

М. Бунге не заперечував, що ідея про залежність цінності від праці вірна по суті. Проте він заперечував проти такого спрощеного, на його думку, підходу до визначення господарських явищ. Він заявляв, що "теорія доданої вартості ... грішить тим, що складні процеси в народному господарстві представляє чимось простим і механічним" [6, с. 137]. Особливо слабким місцем він вважав категорії абстрактної праці та середнього суспільно необхідного часу, оскільки неможливо зрівняти роботи різного роду вигаданою абстрактною працею, як і неможливо звести до середнього суспільно необхідного, тому що середнє число має сенс тоді, коли воно виводиться з певного ряду однорідних даних. Виходячи з цього, М. Бунге робить висновок, що "Маркс обмежується одним придуманим ним поясненням – теорією доданої цінності, і нічого іншого знати не хоче" [6, с. 133].

Слід також зазначити, що у М. Бунге був власний погляд на категорію цінності, згідно із ним "походження цінності пояснюється сумою жертв (праці і витрат), які необхідні і можуть бути зроблені для задоволення потреби" [7, с. 37]. Тим самим він ставить цінність у нерозривний зв'язок із потребою, для задоволення якої суспільство несе певні витрати. Але не дивлячись на понесені витрати на виріб, при відсутності потреби, він втрачає будь-яку цінність. Витрати – це не визначальна ознака цінності, а лише необхідне доповнення. В ринковому середовищі потреби обумовлюють виникнення попиту, який взаємодіє з пропозицією в процесі обміну. Виходячи з цього, М. Бунге робить висновок про нерозривний зв'язок обміну та цінності, хоча остання не належить до мінових угод. Одночасно він бачив цінність як предмет обміну та умовне мірило багатства. Саме виникнення цінності вчений ставив у нерозривний зв'язок з потребами, а її визначення відбувалось в процесі обміну, як суб'єктивний процес. Як бачимо, М. Бунге не заперечував впливу праці на цінність, проте він враховує й інші чинники, які впливають на формування цінності, серед яких основним вважає корисність чи задоволення потреби: "якщо у даному виробі нема потреби, то він не може мати цінності, і якою б великою не була праця, витрачена у виробництві, але вона не передасть виробу, який не має корисності, жодної цінності" [7, с. 37].

На відміну від свого наставника, М. Зібер повністю сприйняв трудову теорію вартості. Він зазначав, що формулювання теорії трудової вартості "школою Сміта – Рікардо лише на крок не дійшло до тієї постановки питання, яка за ясністю, точністю й рішучістю не знає собі рівних. Заслуга винайдення такого формулювання, разом із багатьма важливими додатками до цієї теорії, належить німецькому економісту К. Марксу" [8, с. 167].

Найбільш повно та ґрунтовно свої погляди щодо марксизму загалом та трудової теорії вартості зокрема М. Зібер виклав у своїй праці "Давід Рікардо і Карл Маркс в їх суспільно-економічних дослідженнях", яка стала своєрідним продовженням та розширенням його магістерської дисертації. В ній автор переважно розглядає теорії вартості Д. Рікардо та К. Маркса та здійс-

нює науково-критичний аналіз альтернативних теорій в економічній науці.

В контексті даної статті зупинимось на поглядах М. Зібера щодо науково-економічних ідей К. Маркса, тим більше, що дана праця вченого "має велике значення як перший у світі значний розгляд першого тому "Капіталу" [3, с. 50]. До речі, сам автор завдання своєї праці бачив у висвітленні "співвідношення між методами досліджень Рікардо і його школи та деякими правилами економічних явищ" та виявленні "внутрішнього та безперервного зв'язку, який існує між вченням Рікардо про цінність і капітал ... і новітніми дослідженнями про ті самі предмети" [8, с. 95]. Таким чином, М. Зібер ставить перед собою суто науково-теоретичні завдання, а не свідому популяризацію чи тим паче пропаганду ідей Маркса.

Немовби заперечуючи М. Бунге, Зібер стверджує: "корисна праця є єдиним елементом споживної цінності, так само, як ... загальнолюдська праця є єдиним елементом цінності" [8, с. 73]. Лише праця, на думку М.І. Зібера, виступає джерелом та визначником цінності будь-якого виробу, тим самим він поділяє думку про те, що тільки той предмет може мати цінність на який була затрачена праця. М. Зібер усуває з аналізу цінності інші чинники які враховував М. Бунге, попит, пропозицію та потребу, вважаючи їх значення другорядним, залишаючи лише працю. Він вважає, що тільки праця може служити основним регулятором мінових пропорцій. На думку М. Зібера, "у встановленні пропорцій обміну беруть участь багато чинників з різними параметрами, однак чинником, від якого залежить уся економічна система, є праця" [8, с. 190]. Таким чином на противагу М. Бунге, який визначення цінності бачив як суб'єктивний процес, М. Зібер ставить цінність в пряму залежність від кількості витраченої праці, тим самим стверджуючи її об'єктивний характер. М. Зібер також високо оцінив теорію машинного виробництва та теорію нагромадження капіталу К. Маркса. Проте, не дивлячись на це саме "трудова теорія – стрижень економічних поглядів М. Зібера" [9, с. 105].

Своєю прихильністю до марксової економічної теорії М. Зібер ставить себе немов осторонь від інших вчених-економістів Київського університету другої половини XIX століття, які в своїй більшості критично сприйняли марксизм. Проте, таке враження цілком оманливе і наукові погляди М. Зібера не випадають, а навпаки органічно доповнюють розвиток економічної науки у стінах Київського університету. М. Зібер, як це не парадоксально звучить, продовжив розвивати економічну теорію згідно традиції наукового знання, закладених видатними вченими-економістами університету св. Володимира, зокрема його наставником М. Бунге.

Підтвердженням цього можуть служити ряд наступних міркувань. По-перше, М. Зібер не розглядав марксизм як окреме науково-теоретичне вчення. Він бачив в Марксові продовжувача школи, заснованої Смітом і Рікардо. Його цікавила лише теоретична сторона Марксового вчення в контексті загального розвитку ідей запропонованих класиками. М. Зібер не сприйняв думки німецького вченого щодо боротьби пролетаріату та перебудови суспільного устрою, про що зазначають і радянські вчені стверджуючи, що "революційно-критичний характер вчення Маркса залишився незрозумілим Зіберу" [1, с. 6]. Тому М.І. Зібера не можна вважати цілковитим прихильником Маркса, він швидше виступив прихильником тієї лінії класичної політекономічної теорії, яку в своїх роботах розвивав К. Маркс, відкидаючи будь-які його ідеї, які не мали стосунку до економічної науки, в тому числі й політичні.

М. Зібер залишився ученим в найвищому розумінні цього слова, він не використовував науки, змішуючи її з політикою, як інструмент для підтримки тих чи інших

суспільних сил. Для нього основною залишалась об'єктивна сторона економічного знання. Тим самим його теоретичні дослідження будувались на спільних засадах із кращими представниками Київського університету. Зокрема можна стверджувати, що в цьому контексті він дотримувався принципів свого наставника М. Бунге, який був переконаний та ділився цим переконанням із своїми учнями, "що знання отримуються не вірою в догмати теорії ... а ретельним аналізом явищ" [6, с. 1].

Власне роль коментатора марксизму, на теренах Російської імперії М. Зібер прийняв на себе не свідомо. Його викладення поглядів Маркса виявилось написаним набагато доступнішою широкому загалу мовою ніж оригінал. В цьому контексті можна погодитись з думкою, що це "не стільки свідчення прихильності М. Зібера до "Капіталу", скільки підтвердження його таланту викладати складний предмет доступною мовою" [9, с. 99].

По-друге, творчість М. Зібера має значно різноманітніший характер ніж теоретичні дослідження поглядів Рікардо і Маркса. Проаналізувавши дореволюційне зібрання творів М. Зібера, ми бачимо, наскільки багатогранними були наукові інтереси вченого [10]. Вони стосувались питань землеволодіння і промисловості, права і соціології та їх взаємозв'язку з проблемами економічного характеру. Він не цурається розробки практичних проблем, особливо значною є його роль у розвитку кооперативного руху на теренах України.

По-третє, в працях М. Зібера значну роль відіграє історичний чинник. Він аналізує історичний процес розвитку економічної думки в своїх науково-теоретичних працях та багато пише досліджень на історико-економічну тематику. Історичний аналіз розвитку економічної науки та врахування і визнання важливості історичного чинника в економічній теорії було притаманним більшості економістів, представників Київського університету. Ця традиція була ще започаткована І. Вернадським і М. Бунге та продовжена їх учнями.

Не дивлячись на те, що період проведення М. Зібером в стінах Київського університету був не дуже тривалим та обмежувався його студентськими роками і викладанням на протязі 1873-75 рр., проте, саме в стінах цього університету, на основі його наукових традицій, сформувались ті наукові принципи, яких вчений дотримувався все своє життя. Одну з вирішальних ролей в цьому зіграв М. Бунге, який зумів прищепити М. Зіберу любов до науки та закласти той фундамент на якому постав науковий світогляд вченого. Підтвердженням органічного поєднання наукової творчості М. Зібера із загальним напрямком розвитку університетської економічної теорії може служити той факт, що російський дослідник М.С. Шулов, саме його, в супереч загальноприйнятій думці, вважає родоначальником Київської політекономічної школи. Науково-економічні погляди М. Зібера представляють лише окрему вітку в єдиному руслі розвитку економічної науки в Україні та Київському університеті зокрема, а його наукова спадщина різноманітний та багатий матеріал для подальших досліджень.

1. Аникин А.В. Путь исканий. Социально-экономические идеи в России до марксизма. – М., 1990. – 415 с. 2. Бунге Н.Х. Основания политической экономии. – К., 1870. – 136 с. 3. Бунге Н.Х. Очерки политико-экономической литературы. – СПб., 1895. – 465 с. 4. Жученко В.С. М.І. Зібер – коментатор і популяризатор економічного вчення Карла Маркса. – К., 1968. – 95 с. 5. Зібер Н.І. Избранные экономические произведения: В 2 т. – М.: Соцэкгиз, 1959. – Т. 1. – 723 с. 6. Зібер Н.І. Собрание сочинений: В 2 т. – СПб., 1900. 7. Злупко С.М. Персоналії і теорії української економічної думки. – Л., 2002. – 528 с. 8. Калінцева О.Ю., Калінцев Ю.О. Життя і діяльність Миколи Християновича Бунге в Україні. – К., 1998. – 36 с. 9. Коропецький І.-С. Українські економісти XIX століття та західна наука. К., 1993. – 192 с. 10. Шамрай С. Київський одноденний перепис 2-го березня 1867 року / Київ та його околиця в історії і пам'ятках. – К., 1926. – 475 с.

ПИТАННЯ КООПЕРАЦІЇ В ІСТОРИКО-ЕКОНОМІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ М.І. ЗІБЕРА

Проаналізовано питання кооперації в творах М.І. Зібера. Висвітлюються наукова позиція М.І.Зібера, які є свідченням його високої національної свідомості.

It is analyzed the problems of cooperation in the creation of M.I. Ziber's. The scientific position which bear witness of his high national consciousness are being highlighted.

Українська економічна думка є феноменом національної та світової культури. Вона сягає своїми витокami стародавніх часів, її постаті й теорії вирізнялися, починаючи з античності. Незважаючи на це, історія економічної думки тривалий період не була предметом належного вивчення, бо тому перешкоджали історичні обставини, а насамперед колоніальне становище України в складі чужих українському народові держав.

Сьогодні в період державотворення і національної самоідентифікації виникає потреба в серйозному та глибокому переосмисленні власного історичного минулого. В цьому контексті особливо актуальним є відродження історії вітчизняної економічної думки та новий неупереджений аналіз творчого внеску окремих її представників.

У пантеноті українських економістів, наукова творчість яких мала міжнародний резонанс, помітне місце займає науковий доробок Миколи Івановича Зібера. Його коротке (1844–1888), але дуже яскраве та плідне життя тісно пов'язане з Київським університетом. Із сорока чотирьох років свого життя дванадцять (1863–1875) він провів саме в його стінах. Тут сформувалися морально-етичні, філософські та релігійні засади його світогляду, тут простежується становлення його національної самосвідомості.

Саме в стінах університету, будучи зовсім молодим учнем у 1869 р. він захищає магістерську дисертацію "Теорія цінності й капіталу Д. Рікардо у зв'язку з пізнішими доповненнями та роз'ясненнями", опубліковану в "Університетських відомостях" у 1971 р., яка приносить йому наукове визнання у вітчизняних вчених колах, а у 1873 р. до нього додалось ще і міжнародне визнання. Саме на цю працю посилається Маркс у післямові до другого видання "Капіталу", називаючи її "цінною книгою": "Ще у 1871 році М. Зібер, професор політичної економії в Київському університеті, у своїй праці "Теорія цінності і капіталу Д. Рікардо" показав, що моя теорія цінності, грошей і капіталу в її основних рисах є необхідним подальшим розвитком учення Сміта – Рікардо. Під час читання цієї цінної книги західноєвропейського читача особливо вражає послідовне проведення одного разу прийнятого чисто теоретичної точки зору" [1, с. 387].

Одним загальноновизнаним досягненням М.І. Зібера є розвиток теорії кооперації. У другій половині 60-х років XIX ст. М.І. Зібер брав активну участь у діяльності організованого київською громадою кооперативного споживчого товариства та був членом його правління. Окрім практичного інтересу, М.І. Зібер, один із перших, активно вивчає досвід діяльності споживчих товариств як в Україні, так і за кордоном, і намагається теоретично обґрунтувати економічну доцільність здешевлення товарів для всіх покупців шляхом заміни роздрібного продавця споживчими кооперативами. Ці намагання знайшли відображення в окремій книжці "Потребительские общества" (1869), яка також належить до "київського" періоду його творчості.

М.І. Зібер вважав, що "...теорія кооперації в широкому розумінні є теорією самого суспільства..." [2, с. 386], і всі інші питання політекономії тісно пов'язані з нею. Проте, зазначав учений, у справі розвитку теорії кооперації зроблено дуже мало. Внаслідок нерозуміння

вченими її значення у вирішенні різноманітних питань політичної економії ця теорія розглядається в творах багатьох авторів досить однобічно та ізольовано. Вагомим внеском і справжнім досягненням у цій галузі науки для М.І. Зібера є теорія суспільної кооперації К. Маркса: "Можна сказати, без найменшого перебільшення, що ця спроба відобразити головні моменти поступового розвитку найновіших способів ведення суспільного господарства є не тільки найбільш вдалою – як у методологічному, так і в решті відношень, але також і першою в своєму роді" [2, с. 385]. Правда М.І. Зібер жалкує з приводу того, що К. Маркс у своєму "Капіталі" обмежився лише вивченням форм поєднання праці та руху цих форм лише в капіталістичному суспільстві, не згадавши при цьому попередніх сходинок економічного розвитку, зокрема ремісничої кооперації, на підвалинах якої і з'явилась капіталістична мануфактура. Остання, на думку М.І. Зібера, є безумовним кроком вперед, оскільки вона поєднує разом ремісничих робітників і тим кладе початок справжній суспільній продукції. Окрім того, вона збільшує розміри виробництва і збуту, сприяючи поширенню кооперативних зв'язків серед величезної маси людей. М.І. Зібер стверджував також, що за умов існування між асоціаціями суспільного, або професійного, поділу праці простий обіг товарів стає неможливим. Серед причин, які негативно впливали на розвиток споживчої кооперації в Росії, і відповідно, в Україні, він називав усунення сторонніх покупців від участі в прибутках підприємства та встановлення низьких цін продажу. "Таке важливе порушення теоретичної вимоги і виправданого всюди практикою заходу змушує бажати нашим товариствам побільше слідувати своєму прототипу – рочдельському товариству, а також побільше єдності та узгодженості в справі їх подальшого влаштування та вдосконалення" [3, с.104-105].

У Київському університеті політична економія була представлена різними її напрямками: у середині XIX ст. – в основному класичним, в другій половині XIX ст. – історичним та неокласичним. Університетським вченим, за винятком М.І. Зібера, були притаманні відверте неприйняття економічної теорії марксизму й соціалізму, антиобщинна позиція, захист вільного розвитку капіталізму в сільському господарстві.

Дієвим засобом розв'язання проблем забезпечення соціальних прав, захисту власних господарських інтересів та створення економічних умов для діяльності виробників сільськогосподарської продукції стала селянська кооперация, яка бере свій початок в 60-х роках XIX ст.

Вперше в Україні товариство, яке започаткувало споживчу кооперацію, з'явилося у Харкові. Ініціатором його створення стали члени харківської громади – так називали одну з форм сільськогосподарської кооперації, яка була водночас (особливо в період становлення кооперативної системи) і культурно-просвітницьким та дослідно-пропагандистським об'єднанням науковців, агрономів та громадських діячів.

М.І. Зібер був палким прихильником великого землеволодіння. Він вважав: "...Дрібне господарство, подібно дрібному ремеслу потрібно вважати надбанням минулого... Повністю допускаємо технічні переваги ве-

ликого господарства над дрібним і навіть історичну необхідність заміни дрібної власності великою. Не варто лише забувати, що солодкі плоди процесу усупільнення праці в європейському суспільстві дістануться одним лише майбутнім поколінням, на долю ж нинішнього випадають одні лише муки пологів і хвороби дитячого віку" [4, с. 429].

Відсутність задовільних зведених даних з цього питання ускладнювало різнобічне вивчення цього питання. Тому внесок, який зробив М.І. Зібер у роз'яснення значення великого сільськогосподарського виробництва на прикладі статистичних даних передових сільськогосподарських країн Західної Європи: Бельгії, Англії, Франції, Голландії, Австрії – видається нам тим ціннішим. Тоді в Європі вже чітко розуміли необхідність розверстання, округлення дрібних ділянок землі, що, в свою чергу, дало б можливість використовувати машини, відмінити трипільну систему господарювання, скасувати численні борошни, які могли б перетворитись на ефективно використовувані землі, а головне – значно економило б час – одним словом, це було б великим прогресивним кроком в обробці землі та підвищенні ефективності її використання. На одному з австрійських землеробських зборів 1879 р. його члени навіть наполягали на праві держави примусово округляти дрібні ділянки землі заради переходу до вищої форми господарювання. Наводячи приклад бельгійських ферм, М.І. Зібер пише: "В округах великих ферм, як вже було показано, рента відносно нижча, а заробітна плата вища. Великі фермери приносять найбільшу кількість надлишкової їжі, частково тому, що їх валовий продукт більший, ніж на дрібній фермі, але особливо тому, що вони дають роботу пропорційно значно меншій кількості людей, завдяки більш інтенсивному використанню машин. Яка ж система найбільш сприяє національному добробуту Бельгії? Відповідь, очевидно, та, що система великих ферм, оскільки вона вивільняє велику кількість людей для задіяння в інших галузях промисловості, розширення котрих, як видно, повністю залежить від пропозиції праці" [4, с. 433].

Ще одним важливим питанням, яке поставив перед собою М.І. Зібер у зв'язку з цією проблемою, стало питання про капітал, який застосовується у фермерських господарствах.

На думку М.І. Зібера, сільськогосподарський капітал – "це те, що можна назвати інвентарем і що відрізняється від справжнього капіталу. Що не існує жодних відміннос-

тей між кількістю того, що є власністю фермера "bona fide", і того, є позичені ним гроші" [4, с. 424]. Важливим у зв'язку з цим (щодо затрат у великому та дрібному господарствах) є вибір культури. Важливо обирати саме ту культуру, яка принесе максимальну виручку від продажу продукту на певну кількість капіталу. На основі фактичних даних бельгійських фермерів М.І. Зібер доводить, що певні витрати, які несуть дрібні фермери "взагалі не зустрічаються в так званому "капіталі" великого фермера" [4, с. 410]. Таким чином, М.І. Зібер погоджується з тим, що дрібні ферми потребують більшого капіталу, ніж великі; але наскільки це заслуга чи збиток "petite culture" – залежить від того, наскільки задовільною може бути відповідь на такі запитання: "Чи може бути цей надмірний капітал винагородженим?"; "Чи приносить капітал дрібного фермера однаково високий рівень прибутку з капіталом великого фермера?" Адже значна частина додаткової вартості інвентарю дрібного фермера полягає в невинагороджуваних, але необхідних витратах на знаряддя і винагороду своєму попереднику.

М.І. Зібер вважає, що в найбільш примітивному стані країна перебуває тоді, коли населення розподілено рівномірно, де немає ні міст, ні сіл, і де кожна сім'я повинна сама задовольняти свої потреби. І навпаки, найбільш передовим вважається стан країни, коли розподіл його населення є таким: не більш як достатнім для обробки землі, а решта населення сконцентрована в центрах торгівлі та мануфактур.

Наведені міркування і факти не розкривають усієї глибини, граней і значущості наукової творчості М. Зібера, який був талановитим дослідником розвитку господарських систем і економічних теорій. Формуючись в українському економічному і суспільному середовищі, М. Зібер залишив багату наукову спадщину, що є синтезом українських культурних надбань, європейського господарського досвіду і світової економічної думки. Завдяки тому погляди М.Зібера мають рельєфно окреслений національно-український і світовий контекст, який відбиває розвиток економічної думки на етапі пошуку нових парадигм.

1. Аникин А.В. Путь исканий. Социально-экономические идеи в России до марксизма. – М., 1990. – С. 387. 2. Зибера Н.И. Избранные экономические произведения: В 2 т. – М.: Соцэкгиз, 1959. – С. 386. 3. Зибера Н.И. Потребительские общества. – К., 1869. – С. 104 – 105. 4. Зибера Н.И. Собрание сочинений. СПб., 1900. – Т.1. С. 429.

Надійшла до редколегії 02.10.09

О. Наумов, асп.

МІСЦЕ ТА РОЛЬ ПРОМИСЛОВОГО РОЗВИТКУ В ІСТОРИКО-ЕКОНОМІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ М.І. ЗІБЕРА

Досліджується внесок М. Зібера у визначення економічної ролі технічного переозброєння виробництва, як визначально-го фактору зростання економіки. Підкреслюється необхідність інвестиційно-інноваційного розвитку промисловості. Обґрунтовано пропозиції щодо вдосконалення існуючих та пошуку нових фінансових джерел розвитку промисловості.

M. Zieber's contribution to the determination of the economic role of the technical reequipment of production as a key factor of economic growth has been explored. The necessity of investment and innovative development of industry has been emphasized. The suggestions concerning the improvement of the existing financial sources of the industry development and the search for the new ones have been grounded.

Постановка проблеми. На сьогодні економічна наука має значні досягнення у дослідженні сфери інвестування, які стосуються різних аспектів інвестиційної діяльності як в економіці в цілому, так і в окремих її галузях та секторах. За умов обмеженості інвестиційних ресурсів актуальною стає проблема вибору пріоритетних напрямів інвестування, що сприяють підвищенню ефективності промислового виробництва. Сучасні умови висококонкурентних ринків зумовлюють необхідність розглядання інноваційної діяль-

ності як найбільш дієвого способу підвищення конкурентоспроможності і забезпечення розвитку економіки.

Актуальність. Необхідність забезпечення наступного економічного росту в Україні в умовах реформування української економіки висуває в ряд важливих проблем залучення в систему відтворювального процесу ресурсів інвестиційного характеру. Найголовнішою серед існуючих негативних тенденцій, на нашу думку, є проблема гострої нестачі інвестиційних ресурсів в економіці України та відсутності сприятливих умов для їх нагромадження.

© О. Наумов, 2007

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Актуальність цієї проблеми закономірно привертає увагу великої кількості вітчизняних економістів. Більшість праць присвячена практичному аналізу сучасного стану інвестиційного процесу в Україні та зарубіжній практиці державного регулювання інвестиційної діяльності. Значна увага також приділена оцінці роботи іноземних інвесторів на українському ринку й механізмам активізації залучення зарубіжних капіталів у вітчизняну економіку. Так, в Україні дослідженнями інвестиційної сфери займаються Т. Бень, В. Геєць, М. Герасимчук, Б. Губський, Я. Жаліло, Б. Кваснюк, І. Лукінов, О. Махмудов, О. Моліна, Б. Панасюк, А. Пересада та інші.

Невирішені раніше частини проблеми. Незважаючи на велику кількість оригінальних і змістовних праць як зарубіжних, так і вітчизняних вчених з досліджуваної проблематики, слід визначити, що практично відсутні дослідження, присвячені проблемам еволюційного формування інвестиційних ресурсів на макроекономічному рівні. В зазначених публікаціях не розкривається роль вітчизняних вчених, зокрема М. Зібера, в розкритті місця та ролі інноваційно-промислового розвитку, як визначального фактору розвитку економіки.

Новизна. В даній статті ми спробуємо проаналізувати науковий доробок М.І. Зібера в контексті еволюційного розвитку виробництва та його високотехнологічної складової, як забезпечення економічного зростання економіки.

Виклад основного матеріалу. В кінці 70-х років XIX М.І. Зібер в розмові з Н.К. Михайловським зауважив "Пока мужик не выварится в фабричном котле, ничего путного не будет" [5] (до речі цей вислів іноді помилково приписують П.Б. Струве), маючи на увазі модель поступового розвитку, яку пізніше він більш детально розглянув в своїй праці "Рикардо и К. Маркс в их общественно-экономических исследованиях". М. Зібер описав природну еволюцію теорії Рикардо у вчення Маркса, висвітливши процес розвитку капіталістичного виробництва у трьох його основних фазах: ремісництво→мануфактура→фабрика [2]. Тим самим, завдяки працям М. Зібера трудова теорія цінності Рикардо-Маркса та схема економічного розвитку Маркса отримали у вітчизняній економічній теорії вагоме підґрунтя.

Аналізуючи ключові моменти методології дослідження К. Маркса, а саме його концепцію базису та надбудови, М. Зібер зробив спробу надати економічну інтерпретацію історії, з урахуванням розвитку виробничих сил та відносин, які за задумом К. Маркса висвітлювали, процес переходу від капіталізму до соціалізму.

Коментуючи концепцію К. Маркса, М. Зібер відмічав, що ідея аналізу суспільного розвитку, як послідовна зміна базису та надбудови є неперервною у застосуванні. Так, наприклад, "продуктивні сили" залежать одночасно й від технічного оснащення, і від організації праці. Можливості економічного росту в значній мірі залежать від формування економічних відносин між фінансовим та реальним сектором економіки, зміст яких зводиться до інвестиційного забезпечення оновлення основних фондів, впровадження прогресивних технологій у виробництво.

В сучасній економічній теорії модель історико-економічного розвитку М. Зібера, на наш погляд, можна назвати засадами інноваційної моделі розвитку економіки. Фінансова складова цієї моделі охоплює три аспекти: ефективну грошово-кредитну політику, оптимальну за структурою та добре капіталізовану банківську систему та раціональне управління грошовими потоками в інтересах розвитку національного виробництва.

Незалежній Україні в спадок залишилися застарілі технології. Ступінь зносу основних фондів становить 60 відсотків, а по окремих галузях перевищує 70 відсотків.

Щорічно оновлюється лише 3 відсотка основних фондів. Питома вага підприємств, що впроваджують інновації, зменшилась в порівнянні з 1994 роком вдвічі з 26 до 12 відсотків, в той час як в розвинутих країнах досягає 60-70 відсотків. В результаті вітчизняна продукція втрачає конкурентні переваги. Сьогодні Україна займає лише 0,2 відсотка світового ринку інновацій, в той час як США – 36 відсотків, Японія – 20, Німеччина – 16 відсотків [7]. Подолання технологічної відсталості і забезпечення технологічного прориву потребує довгострокових інвестицій обсягом 80-100 млрд. грн., розробки і впровадження нових підходів до організації інвестиційної діяльності в державі.

Вагомим доробком М. Зібера є його класифікація творчості К. Маркса для пошуку відповіді на два питання: з'ясування генетичного розвитку грошового обміну й чіткого визначення функцій грошей. Значну увагу М. Зібер приділив аналізу категорій капіталу, великій промисловості та необхідності її модернізації, джерелам фінансування. Враховуючи, що однією з проблем збільшення обсягів інвестиційного кредитування в Україні є пошук як зовнішніх джерел формування банківських ресурсів, так і внутрішніх резервів збільшення ресурсів інвестиційного характеру. Крім збільшення банківських інвестиційних ресурсів за рахунок власного капіталу, залучення довгострокових депозитів, вагомим джерелом можуть стати поточні пасиви банківських установ. З метою активізації діяльності банків у сфері інвестиційного кредитування та розподілу ризиків між потенційними учасниками доцільно використовувати різні гарантійні схеми, зокрема створення гарантійних фондів як фінансових інституцій, винятковою сферою діяльності яких є надання гарантій за кредитами, що видаються банківськими установами підприємствам-позичальникам. Гарантійні фонди можуть мати як державне походження, так і створюватися в результаті приватної ініціативи. Діяльність державних гарантійних фондів може стати реальним інструментом державного впливу на забезпечення доступності кредитних ресурсів для визначеної цільової групи клієнтів (гарантування експортних операцій, житлових кредитів, гарантії на придбання основних засобів і т.д.). Крім розвитку діяльності гарантійних фондів, при реалізації великих інвестиційних проєктів доцільно використовувати схеми з участю фірм-гарантів, які виражають зацікавленість у реалізації проєкту. Мотивацією участі компанії-гаранта може бути не тільки одержання доходу від реалізації проєкту, придбання акцій нової компанії, але і розширення сфери свого бізнесу, створення необхідної структури виробничої системи з формуванням каналів постачання або реалізації і т.д.

Фінансове забезпечення інновацій в реальній економіці гальмується також деконцентрацією капіталу і недокапіталізацією банків. У своїх останніх працях М. Зібер особливу увагу приділяє саме концентрації – як невід'ємною рисою майбутнього суспільства [3]. К. Маркс проаналізував концентрацію в рамках капіталістичного господарства, М. Зібер доповнив цей аналіз характеристиками докапіталістичних форм виробництва [4]. Весь світ концентрує капітали. Кількість банків у США за останні роки скоротилась на 5 тисяч од., в Китаї визначальну роль відіграють 4 великі банки. В Україні ж спостерігається розпорощення капіталу по безлічі банків, що унеможливує управління і концентрацію грошових потоків з метою інноваційної модернізації економіки.

Висновки та пропозиції. Творчість М. Зібера була присвячена розвитку світової економіки, питанням концентрації та кооперативній проблематиці.

Розкриті цим талановитим вченим проблеми залишаються актуальними й сьогодні. Майбутнє потужної України – потужна економіка, яку М. Зібер уявляв у постійному розвитку, високотехнологічною та конкурентноздатною. Концентрація капіталу та вдосконалення технологічного рівня виробництва – на думку М. Зібера є стовпами, на яких повинно будуватись майбутнє. М. Зібер наголошував – "сконцентрований капітал і комбінована праця перемогли й усунули роз'єднану працю ремесленого способу виробництва" [4]. Немоżliво існування потужної економіки, яка позбавлена цих рис. Погляди М. Зібера – українця, одного з кращих фахівців з

політичної економії й на сучасному етапі повинні бути закладені в державну політику України.

1. Артемов В.А. К истории возникновения исследований бюджетов времени // РГНФ, проект №01-03-00166, М.–2003. 2. Зибер Н. Давид Рикардо и К. Маркс в их общественно-экономических исследованиях. – СПб., 1885. 3. Зибер Н.И. Очерки первобытной экономической культуры. // Избранные экономические произведения в 2 т. Т.2. – М.: Наука, 1959. 4. Кліміна А.В. Формування в економічній літературі 80-х років засад якісно нової концепції розвитку економіки // Історія економічної думки України. – К., 1993. 5. Михайловський Н.К. Литературные воспоминания и современная смута, т.1 СПб, с.339. 6. Россия. "Экономическая наука" <http://www.rulex.ru/01272045.htm>. 7. Томашевский Д. Украинский рынок инноваций уже існує // Економіст. 2004.- №5. – с.88-89.

Надійшла до редколегії 22.09.06

І. Новікова, асп.

М.І. ЗІБЕР ПРО ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК ФОРМ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті показано внесок М. Зібера в розвиток форм господарської діяльності в Україні у 70-80 рр. XIX ст. Розглянуто місце кооперації, як однієї з форм господарської діяльності в економіці України.

In clause contribution M. Ziber's to development of forms of economic activities to Ukraine in 70-80 years of 19 century is shown. Considering a place of cooperation, as one of forms economic activities in economy of Ukraine.

Теперішній стан становлення та розвитку сучасного ринкового господарства в Україні надзвичайно актуалізує постановку і розв'язання пов'язаних з цим процесом економічних проблем. В цьому контексті, актуальним є дослідження та аналіз вже набутого нами відповідного вітчизняного досвіду в другій половині XIX – на початку XX ст.

Процес формування ринкового господарства в другій половині XIX – на початку XX ст. теж притягав до себе увагу значної частини видатних економістів того часу. Чільне місце у їхніх дослідженнях займало вивчення та аналіз фахових економічних питань, зокрема пов'язаних з фінансами, грошовим обігом, становленням банківської системи ринкового типу тощо. До цієї багаточисельної групи вчених належав і Микола Іванович Зібер.

Про наукову і практичну діяльність М.І. Зібера науковій громадськості вже дещо відомо. Оскільки про цю видатну людину у різні часи писало чимало як російських так і українських істориків та економістів. Проте, його внесок в розвиток господарства ринкового типу в другій половині XIX ст. на жаль загалом отримав не достатнє висвітлення в літературних джерелах.

Мета повідомлення – дослідити роль М.І. Зібера у розбудові господарства ринкового типу на теренах України в другій половині XIX ст., а також з'ясувати та парованалізувати суть основних моментів його внеску у розвиток форм господарської діяльності у пореформений період.

2007 року виповниться 163 роки від дня народження цього відомого вченого, видатного економіста і соціолога, українського громадського діяча 1870-80 рр., члена Київської Громади і Південно-західного відділу Географічного Товариства. М.І. Зібер народився 10 березня 1844 р. в м. Судак, Таврійської губернії. Батько його був швейцарським підданим, а мати українка, по іншим даним напів французенка, напів росіянка [1, с.337-338]. Про дитячі та шкільні роки Зібера майже нічого не відомо. Відомо тільки, що спочатку він успішно навчався в Сімферопольській гімназії, а в 1864 р. вступив на юридичний факультет Св. Володимира. Під час навчання на факультеті з усіх дисциплін Зібера найбільше подобалися економічні, особливо політична економія. Навчався він відмінно, дуже добре володів кількома іноземними мовами. Своїми розумовими здібностями він привертав до себе увагу викладачів-професорів університету, таких як Романовича-Словатинського, Цехановецького та особливо М. Бунге. Останній відіграв в жит-

ті М. Зібера вирішальну роль формуючи напрями й зміст його наукових інтересів та допомагаючи пройти необхідні ступені професійного розвитку [14, с.79]. Кожен з них намічав його своїм стипендіантом. Саме М.Х. Бунге, майбутній ректор Київського університету та майбутній міністр фінансів і став основним наставником Зібера. Оскільки, після закінчення Зібером у 1866 р. університету не було вакантної стипендії, то Бунге допомагає йому влаштуватися на роботу мирового посередника по селянським справам у Волинській губернії. Але М.І. Зібер не міг і не хотів цим займатися, його тягнуло до улюбленої науки в університеті. Через вісім місяців, як тільки з'явилася вакантна стипендія, М. Бунге запропонував її молодому економісту, який згодом, склав магістерський екзамен, на якому М. Бунге порадив йому викласти теорію цінності і капіталу К. Маркса. Невдовзі відбувся захист дисертації Зібера, на тему "Теорія цінності і капіталу Рікардо у зв'язку з пізнішими роз'ясненнями" (Київ, 1871 р.), який пройшов блискуче. В результаті чого він отримав ступінь магістра. Дисертаційна робота була викладена на досить високому науковому рівні. Це була перша спроба довести до західноєвропейського читача теоретичні вчення К. Маркса. Доречі, К. Маркс ознайомившись з науковою роботою М. Зібера дав їй високу оцінку [10, с.20]. Вже у той час М. Зібер розглядає мінову цінність, яка на його думку є особливим способом "зображення людської праці в продукті, що належить іншій галузі промисловості" [8, с. 27]. В цілому ж в основу теорії цінності вчений покладав "абсолютно очевидний і неоспоримий факт, що подібність між розмірами людських сил та розмірами і якістю людських потреб" значно більша ніж різниця між ними [7, с. 21].

Після проведеної в Росії селянської реформи в 1861 р. створилися умови для розвитку капіталістичних та ринкових відносин. В країні швидко збільшувалася кількість робітників внаслідок того, що робітничий клас відокремився від селянського. В цей же час як в Росії так і в Україні мали місце властиві капіталістичній індустрії кризи та безробіття. З погіршенням становища робітничого класу почалося поширення страйкових рухів. З часом дані рухи набули стихійного характеру, внаслідок чого в країні з'явилися перші робітничі союзи: "Південно-російський союз робітників" (Одеса, 1875 р.), "Північний союз російських робітників" (Петербург, 1878 р.) [5, с.4]. В цій ситуації ідеологічним озброєнням робітничих мас став марксизм. Праця К. Маркса "Капітал", як тільки вона була перекладена Н.Ф. Дані-

ельсоном на російську мову, викликала багато дискусій. Її обговорювали на сторінках різних журналів: "Слово", "Отечественные записки", "Знание", "Вестник Европы". Але першим і найбільшим пропагандистом "Капіталу" (марксизму) був М.І. Зібер, який висловлював свої погляди на ці та інші важливі економічні питання на сторінках вищезгаданих часописів список яких доповнювали такі провідні періодичні видання, як "Русская мысль", "Университетские Известия" та ін.

Після плідної роботи в університеті керівництво послало молодого Зібера в 1871р. підвищувати кваліфікацію за кордон. Під час цієї поїздки він відвідав Францію, Англію, Швейцарію та Німеччину. Відвідував лекції відомих представників історичної школи К. Кнікса та В. Рошера [3, с. 88], соціальні конгреси і вивчав умови праці на фабриках, роботу статистичних бюро. Поряд з цим він використовує поїздки для кращого ознайомлення з практикою західноєвропейського кооперативного руху. Всі ці набуті знання були неабияким поштовхом до появи його майбутніх праць.

В 1873 р. М.І. Зібер повертається з-за кордону до Києва, після чого його одразу ж обирають доцентом університету Св. Володимира по кафедрі політичної економії та статистики, де він викладав студентам політичну економію та статистику. Робота займала в нього три години на тиждень. Крім цього в період викладацької діяльності Зібер написав і опублікував цілий ряд праць: "Отчет о пребывании за границей" ("Унив. Изв.", 1873 г., № 8); "Начала политической экономии", твори Д. Рикардо, переклад першої частини (ib., №№ 1-10); "Жизнь и труды Давида Рикардо" (ib., № 9); "Что такое статистика?" ("Знание", 1874 г., № 8); "Цена труда" ("Унив. Изв.", 1875 г., №2). Це розбір статей Енгеля: "Der Preis der Arbeit" і "Der Preis der Arbeit bei den deutschen Eisenbahnen in den Jahren 1850, 1859 und 1869"; "По поводу рецензии киевлянина на перепись 2 марта 1874", де він викладає свої міркування і замітки як один із тих, хто приймали участь в розробці перепису (Київ, 1875 г.) і "Опыт программы для собирания статистико-экономических сведений" (Київ, 1875 г.), який був складений ним за дорученням Південно-західного відділу Географічного Товариства. Ця праця вплинула на програми дослідження земськими статистиками півдня Росії [13, с. 370].

Ще з студентських часів він пропагував свої економічні погляди. Однак, хоча цей економіст гаряче популяризував марксизм у своїх промовах, він настільки ж завзято виступав проти революційного руху. Це відмічають на сторінках своїх книг Л. Дрейч [4, с.58-59], Н. Федосєєв [16, с.100] та інші. М.І. Зібер пояснював це тим, що капіталізм дійсно неминучий, але він історично швидкоминучий лад за яким прийде соціалізм. Поряд з тим, що Зібер був популяризатором марксизму він був ще й різким критиком і виступав проти праць і поглядів Ю. Жуковського, Б. Чичеріна, які були лібералами і не поділяли думок К. Маркса.

М. Зібер був великим прихильником кооперативного руху і сам брав у ньому участь та писав про кооперацію. Також М. Зібер був одним із засновників першого Київського товариства споживачів, яке виникло у 1868 р. Товариство об'єднувало в собі представників київської інтелігенції. Серед членів ради цього товариства були такі відомі українські діячі, члени Київської Громади як В. Антонович, О. Кістяківський, М. Яснопольський, а також відомий діяч М. Драгоманов та інші. Характеризуючи суспільну діяльність М.І. Зібера М. Слабченко писав: "Первая кооперация в Киеве была задумана широко; Киевская потребилка не ограничилась узкими

рамками Киевщины, но завязала отношения с кооперативными организациями города Одессы и др." [12, с. 244]. Серед яких були Борозненська, Єлисаветська і Керченська споживчі кооперації та підтримувала тісні торговельні зв'язки з харківськими та полтавськими кооператорами. Першим головою правління товариства був, тоді ще молодий економіст М.І. Зібер, який склав для нього статут, вербував його членів та був його ідейним натхненником. Для всіх своїх членів товариство встановило пайовий внесок у розмірі 50 карбованців, на який нараховувалося 10 % річних. Це дало змогу зібрати йому початковий капітал в 7 тис крб. Свою торгівлю в 1869 році воно розпочало з крамниці, що знаходилась в центрі Києва на розі вулиць Іранської та Великої Володимирської. Зазначимо, що в перших роках свого існування київська кооперація розвивалася досить добре і на 1 січня 1870 р. до її складу входило 3 філії і 330 членів [2, с. 55]. Проте згодом перші кооперативні товариства, які з'явилися в Україні в 70-х, роках почали занепадати. Така ж сумна доля спіткала і Київське споживче товариство, яке припинило своє існування у 1873 р. Причинами занепаду були організаційно-господарська нестійкість, відсутність справжньої згуртованості пайовиків, відданих кооперативній ідеї, і, одночасно, відданість практичних людей. Зібер вважав причинами занепаду споживчої кооперації встановлення низьких цін продажу та усунення сторонніх покупок від участі в прибутках підприємництва. "Таке важливе порушення теоретичної вимоги і виправданого всюди практикою заходу змушує бажати нашим товариствам побільше слідувати своєму прототипу – роцдельському товариству, а також побільше єдності та узгодженості в справі їх подальшого влаштування та вдосконалення" [3, с. 86]. Зрештою він не покидає праці на кооперативній ниві. В 1874-1876 рр. він очолює правління невеликої кооперативної крамниці, яка була організована членами Київської Громади.

В 1869 р. М.І. Зібер написав книгу "Потребительные общества" ("Споживчі товариства"), яку можна вважати першим в Російській імперії виданням з проблематики кооперації. В цій праці він виклав вигоди, які отримують члени споживчих товариств і організаційні принципи, на основі яких вони створюються [11, с. 143]. Поряд з цим викладено історію розвитку кооперації в Західній Європі і Росії та її практичні завдання, які, на думку Зібера, полягали в тому, щоб "налагодити процес споживання суспільства без посередників-торговців для того щоб здешевити його". У зв'язку з цим автор відмічає, що "створення споживчих товариств, давши можливість робітникам купувати предмети споживання дешевше, ніж колись, вже одним цим допомогло б йому... Крім цього, розвиток господарності завдав надзвичайно сильного удару пияцтву і тим збільшив нормальний бюджет робітника...

По-друге, збираючись постійно для вислідів у громадських справах члени його (споживчого товариства) потрохи звикають до обговорення суспільних інтересів (про які вони до цього мали взагалі доволі туманне уявлення)...

По-третє, покупець і продавець перестають вважати себе ворогами, один не підозрює другого в намірі провести, обманути його; закріплене досвідом довір'я один до одного не допускає подібних думок. Купівля відбувається без торгів, продаж без накидання ціни, безсовісної боротьби, обманів, фальші...

Врешті, немає нічого простішого, ніж, зв'язати з споживчими товарами інші загально корисні справи... Після їх утворення виникають товариства освіти, читальні, бібліотеки та ін. У дальшому розвитку суспільного жит-

тя від товариств споживачів відбувається перехід до товариств виробників" [2, с. 54-55].

Пізніше в 1870 р. М.І. Зібер друкує в "Київському телеграфі" ряд статей про кооперацію, у яких пише про основні цілі та засади діяльності Київського споживчого товариства, а також закликає "людей праці" об'єднуватися у споживчі кооперативи.

Пишучи про кооперацію, учений, надавав їй досить великого значення. З його точки зору "теорія кооперації у загальному розумінні слова є теорією самого суспільства" [6, с. 386], вона є рушійною силою науково-технічного прогресу. Він звертає увагу на те, що проблема кооперації в працях різних вчених того часу розглядається досить односторонньо, що як він вважав, пояснюється в неналежному розумінні ними її значення у вирішенні питань політичної економії. На думку Зібера, найбільш вдалою спробою "відобразити головні моменти поступового розвитку найновіших способів ведення суспільного господарства" [6, с. 385] була теорія суспільної кооперації К. Маркса. Можна зазначити, що Зібер у своїх наступних працях звернувся особливу увагу на ремісничу кооперацію, як попередню сходинку економічного розвитку суспільства. Тут він розглядає кооперацію як "один із способів збільшити додаткову частину робочого дня на рахунок необхідної, залишаючи без змін загальну норму робочого дня" [6, с. 365]. Оскільки капіталістів того часу "хвилювало не те, по якій ціні продаються їхні товари, а розмір власної долі в ціні до всіх інших складових її частин" [6, с. 365], яку вони намагалися збільшити за рахунок продовження робочого дня робітників. М.І. Зібер вже доводить, що суспільні умови виробництва у вигляді простої кооперації, тобто простого збільшення числа робітників є набагато кращим і вигіднішим способом. Дійсно, окремо зайнятих кілька робітників зробиють набагато менше, ніж тих же кілька робітників колективно. Але така кооперація ефективна при виконанні великого обсягу однорідних робіт, наприклад, косити сіно, рубати ліс, тобто для таких видів робіт, де немає "розділення праці і машини не відіграють великої ролі" або на початкових етапах економічного розвитку.

Під час складної кооперації робітник вже повинен робити багато різних операцій і при цьому міняти інструменти, місце роботи і т.д., він повинен займатися лише однією простенькою операцією, яку він з часом оволодіває до автоматизму. При такому розподілі праці, звичайно, кожен робітник виконує свою роботу набагато швидше і якісніше. При цьому кожен робітник користується спеціально удосконаленим, тільки йому потрібним інструментом. Розподіл праці уособлюється в мануфактурі, яка і є його класичною формою капіталістичного процесу.

Поряд з перевагами кооперації М.І. Зібер пише і про проблеми, які її охоплюють. Так, наприклад, для втілення капіталістом кооперації необхідно було мати відповідний капітал, оскільки, окрім витрат на заробітну плату робітникам, треба було здійснити закупку відповідних засобів виробництва, приміщень і т.п. Також, для "розподілу праці в середині суспільства потрібний відомий мінімум народонаселення і його густоти" [6, с. 374]. Негативна сторона складної кооперації полягала ще й у тому, що майстри, які змушені до кінця життя виконувати якусь одну незначну операцію і виконувати накази капіталіста, являли собою лише таку організацію праці, яка "збільшує лише виробничу силу, голосно відштов-

хує будь-який свідомий, суспільний контроль і регулювання суспільно-виробничого процесу як вторгнення в священне право власності, свободи і геніальності індивідуального капіталіста" [6, с. 376].

В університеті М.І. Зібер товаришував з членами Київської Громади М. Драгомановим та С. Подолинським, на яких мав неабиякий вплив. В 70-х роках в університетському середовищі починає складатися дуже важка обстановка, "коли стали господарювати сумісництво і нажива, коли найціннішою якістю людини визнавалися хитрість і практична виверченість" [9, с. 370]. В Києві з'явилася навіть газета, яка хвалила таку "практичність і діловитість". На противагу цій газеті Зібер зі своїми однодумцями створив журнал "Київський телеграф", який, на жаль, не користувався успіхом, тому довго не проіснував.

У вересні 1875 р. звільняють з роботи М. Драгоманова і М. Зібера в знак протесту теж залишає стіни рідного університету. За ним на знак підтримки звільняється і С. Подолинський. Після звільнення М. Зібер поселяється у Швейцарії у м. Берн, де продовжує займатися науково-літературною діяльністю.

Наприкінці варто зауважити, що одним із останніх, а за деякими оцінками найфундаментальнішим з написаних М. Зібером творів, за рахунок якого цей економіст створив собі серйозний пам'ятник в науковій літературі, вважається трактат, що вийшов в світ у 1883 р. в Москві "Первобытная экономическая культура" [15, с. 153].

Отже так як, в сучасному економічному розвитку України споживча кооперація займає значне місце, оскільки вона тісно пов'язана з вирішенням важливих соціальних проблем суспільства. Вона є й залишається надалі саме тією соціальною інституцією, яка поєднує ліберальні ідеали з ідеалами соціальної справедливості й демократії. Кооперація сприяє інтегруванню країни у світове господарство, а також обранню політичної і економічної моделі свого розвитку. З огляду на це, можуть бути використані надбання та дослідження М.І. Зібера, які на сьогоднішній день не втратили своєї науковості та актуальності.

1. Аникин А.В. Путь исканий. Социально-экономические идеи в России до марксизма. – Москва, 1990. – 415 с. 2. Ариман М.В., Бабенко С.Г., Гелів С.Д. Історія споживчої кооперації України. – Львів, 1996. – 373 с. 3. Вернигора Л. М.І. Зібер та Київський університет в контексті розвитку економічної науки // Банківська справа. – 2005. – № 2. – с.84 – 91. 4. Дрейч Л. За полвека. – Москва, 1926. – 345 с. 5. Жученко В.С. М.І. Зібер – коментатор і популяризатор економічного вчення Карла Маркса. – Київ, 1968. – 95 с. 6. Зібер Н.И. Избранные экономические произведения. – М., 1968. – 723 с. 7. Зібер Н.И. Теорія цінності і капіталу Рікардо у зв'язку з пізнішими роз'ясненнями // Университетские известия. – 1871. – №4. – С. 1 – 23. 8. Зібер Н.И. Теорія цінності і капіталу Рікардо у зв'язку з пізнішими роз'ясненнями // Университетские известия. – 1871. – № 7. – С. 1 – 28. 9. *Енциклопедія українознавства* / За ред. В. Кубійовича. Львів, 1994. – Т.3. – 1119 с. 10. Маркс К., *Енгельс Ф.* Твори. – Київ, 1963. – Т.23. – 847 с. 11. Резуль Я.Г. Н.И. Зібер (Биография) // Каторга и ссылка. – 1931. – №7. – С. 142 – 174. 12. Резуль Я.Г. Н.И. Зібер (Биография) // Каторга и ссылка. – 1931. – № 8-9. – С. 236 – 255. 13. *Русский биографический словарь* / Изд. Русского исторического общества: Жабокрицкий-Зяловский. – Пг., 1916. – Т. 7. – 588 с. 14. *Сарбей В.Г.* Микола Зібер у контексті своєї й нинішньої епохи // Укр. іст. журн., 1995. – № 6. – С. 79 – 91. 15. *Северный вестник*. – 1888. – № 8. – С. 152 – 153. 16. Федосеев Н. Статьи и письма. – Москва, 1958. – 359 с.

Надійшла до редколегії 25.09.06

М.І. ЗІБЕР: АНАЛІЗ ПРИРОДИ КООПЕРАЦІЇ

У статті досліджуються особливості становлення і розвиток кооперативних відносин в контексті історичного досвіду видатного економіста М.І. Зібера

The peculiarities of formation and evolution cooperativetre treatments in context of historical attempt of great economist M.I.Ziber's are being researched in the article.

Дослідники біографії М.І. Зібера називають цю видатну постать "європейцем в Україні та українцем у Європі". Свій науковий пошук Зібер присвячує розв'язання декількох взаємопов'язаних проблем, найцікавішою з яких, для нашого дослідження виявилася проблема кооперації.

Для дослідження об'єктивних закономірностей формування кооперативних відносин необхідно мати чітку ретроспективну картину епохи, в якій відбувалися всі процеси, пов'язані з кооперацією.

Основними вхідними умовами зародження та подальшого розвитку кооперації є: стрімкий розвиток машинного виробництва; стрімка урбанізація; поява та еволюція робітничого класу, що в подальшому стане базисом майбутніх кооперативів враховуючи трансформативну поступову домінанту капіталізму у США та Європі; у 40-50-х рр. XIX ст. зростання соціального незадоволення робітничого класу; політичні трансформації у державах, що проявлялися у прийнятті конституцій в яких закріплювалися права та свободи людини (право на створення організацій, свобода слова, виборче право та ін.); формування національних кредитно – банківських систем; цей процес сприяв частковому здешевленню та спрощенню процедури надання кредиту; стрімкий розвиток акціонерного підприємництва; у 1852 році в Англії з'явилося перше законодавче оформлення регулювання кооперативної діяльності, ідеологічними засадами якого полягали у розповсюдженні вчень про окремі види кооперативів (споживчі – Роберт Оуен та Уільям Кінг, виробничі – Філіп Бреше та Луї Блана, кредитних – Шульце Деліче та Фердинанд Райфайзен).

Сорокові роки XIX ст. в Англії спостерігалася промислова криза. У листопаді 1843 року у Рочделі (ткацькому районі Південної Англії) пройшли збори ткачів – чартистів (прихильників руху за розширення політичних прав та відміну податку на хліб). Кооперація рочдельців уособлювала практичну школу братства та солідарності людей. Зиск від торгівлі кооперативу, впершу чергу, був для покупців. З активною діяльністю рочдельців познайомили весь світ історики Холлоу та Хубер. Що ж мотивувало успіх рочдельського кооперативу?

На думку Миколи Івановича Зібера в науковій праці "Потребительские общества"[6] : "терпение и некоторые хорошие меры привели, что дело скоро стало на лучшую ногу. Прежде всего... члены общества обязались делать свои покупки только в общественном магазине и не иначе как на наличные деньги. Затем допущены были к покупке товара и постороннее лица с предоставлением им права участия в прибылях общества". Виникає питання, як зробити пайщика активним покупцем. І відповідь на це запитання є: це можливо за умови максимального задоволення матеріальних та духовних потреб. У Росії у вісімдесятих – дев'ястих рр. XIX ст. у Російській імперії був прийнятий ряд законодавчих актів з питань регуляторної політики діяльності кооперативів. Першим таким актом став Указ про встановлення дрібного кредиту від 1 червня 1895 року. М. Зібер вводив у країні новий вид кооперативу – кредитне товариство, яке було відмінним від ощадного, що вже діяло близько двадцять років відсутністю пайових вкладів, що надавалися кредитним об'єднанням Дер-

жавного банку для формування уставного капіталу. Указ зобов'язував кредитні спілки надавати позики переважно на виробничі потреби, були дозволені операції посередників зі збуту сільськогосподарської продукції, заставні операції та заставні позики.

Другим кооперативним законодавчим актом 90-х рр. XIX ст. стало прийняття Нормального уставу споживачьких товариств 13 травня 1897 року. Якщо аналізувати це законодавчий акт з позиції діалектичної єдності засад юриспруденції та економічного базису, та це був перший закон про споживачькі кооперації. Наскільки співвідносні юридичні засади процесу кооперування та його об'єктивні і суб'єктивні економічні аспекти? Цілком логічно, що прийняття цих законів стало продуктом наукових пошуків єдності двох сфер існування суспільної матерії: права та економіки.

Можемо з великою впевненістю стверджувати, що навіть Зіберу також не повністю вдалося з'ясувати співвідношення зазначених аспектів цього питання та вказати найбільш оптимальне юридичне оформлення на економічних засадах. У своїй статті "Мысли об отношении между общественной экономией и правом"[3], М.І. Зібер надає значний обсяг статистичної інформації з метою представити ретроспективний порівняльний аналіз діючого економічного порядку. На думку Зібера діалектична єдність економії та права у питанні саме кооперативного руху, як частково, так і в цілому, полягає у тому, що вона повинна давати логічне наповнення праву, що останнє відноситься до першої як форма до матерії. Дослідник надає для аргументації аналіз диференційованих поглядів науковців, що у більшому чи меншому ступені визнають найбільш тісний, кореляційний взаємозв'язок між цими двома проявами суспільного життя.

В результаті такого ретроспективного погляду на дане питання Зібер приходить до наступних висновків: "Во-первых, все приводимые им ученые разделяют мнение, что отдельные институты права, и особенно имущественного, носят чисто исторический характер, и потому отрицают те определения права, которые покоятся на абсолютной, метафизической основе. Во-вторых, они согласно признают, что изменяемость отдельных институтов права имеет ближайшей причиной полезность и целесообразность подобных мер для общества во всем его составе. В-третьих, в прямой связи с только что упомянутым воззрением, все они указывают на недостаточность тех определений имущественного права, которые принимают во внимание одни только частные, а не общие интересы. В-четвертых, наконец, они почти единогласно утверждают, что абсолютная идея римского права, не допускающая никаких ограничений права собственности, не только не находится в соответствии с экономическими и общественными потребностями нынешнего времени, но и не встречает себе подтверждения в ближайшей исторической и современной юридической действительности европейских народов и государств..." [3]. Але не зважаючи на це, не вирішеною науковцем все ж залишається проблема визначення суспільного характеру майнового права, що замінює індивідуалістичне ставлення. В цей же період Зібер продовжує аналіз далі

вже у іншій праці "Диалектика и ее применение к науке" [1], де приходиться до практично тих же висновків.

Але не менш цікавим, на наш погляд є дослідження та порівняльний аналіз, проведений Зіббером общини західноєвропейського типу ("Судьба общественного владения в Швейцарии" [7], "Общественная экономика и право" [4]), південно-східного типу ("Община и государство в Нидерландской Индии" [5]) та східних цивілізацій ("Очерки первобытной экономической культуры" [2]). "В цивилизованном обществе, где разделение труда сделалось необходимым. что стало само великим критерием цивилизации, различие типов развивается даже в течении одного поколения. Портного всегда можно отличить от кузнеца, солдата от матроса; но племена, обычаи которых принуждают каждое семейство быть независимым и, как это справедливо относительно всего остального (кроме Европы) мира, потребности которых ограничены средствами их удовлетворения и среди которых различные занятия почти неизвестны, необходимо представляют значительное разнообразие".

На нашу думку М. Зіббер таким чином вказує, що кооперування має дуальну природу: з одного боку. члени кооперації єдні у визначених аспектах свого сумісного господарювання, а в іншому – обмеженість у засобах реалізації певних потреб, що "виходять" за межі кооперативу – обмежені засобами їх реалізації. Процес кооперації, який розглядає Зіббер, окрім своєї дуально при-

роди також має суперечливу природу для споживача продукту кооперації: водному аспекті це – повноцінний споживач, що має законне економічне право потребувати та реалізовувати сою потребу у диверсифікованому продукті, з іншого боку, якщо цей же споживач є активним членом кооперативу, то відповідно до обмеженості природи кооперації. він не має можливості задовольнити свою потребу.

Насправді, дослідження природи та основних аспектів кооперації Зіббером в подальшому надали широке поле для подальшого наукового пошуку відповідей на найбільш вагомні аспекти кооперації у сучасному світі. Можливо, дослідження не лише суто виробничих, а також міжособистісних взаємозв'язків кооперування, надають нам можливість оцінювати особливості специфічного типу економічної культури – кооперації.

1. Зиббер Н.И. Диалектика и ее применение к науке. – 1879. 2. Зиббер Н.И. Избр. экономические произведения. – Т. 2. – Очерки первобытной экономической культуры. – М.: Соцэкгиз, 1959. – С. 177-183. 3. Зиббер Н.И. Мысли об отношении между общественной экономией и правом // "Слово". – 1879. – № 2; 1880. – № 3. 4. Зиббер Н.И. Общественная экономика и право // "Слово". – 1880. – № 6. 5. Зиббер Н.И. Община и государство в Нидерландской Индии // "Отечественные записки". – 1881. – № 3. 6. Зиббер Н.И. Потребительские общества. – К., 1869. 7. Зиббер Н.И. Судьба общественного владения в Швейцарии // "Вестник Европы". – 1882. – № 7.

Надійшла до редколегії 22.09.06

Наукове видання

ВІСНИК КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ЕКОНОМІКА

Випуск 96

Друкується за авторською редакцією.

Оригінал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром "Київський університет"

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали. Рукописи та дискети не повертаються.

Засновник та видавець – Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Свідоцтво Міністерства інформації України про державну реєстрацію засобів масової інформації КІ № 251 від 31.10.97. Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", директор Г.Л.Новікова. Адреса ВПЦ: 01601, Київ, 6-р Тараса Шевченка, 14, кімн. 43. ☎ (38044) 239 31 72, 239 32 22; факс 239 31 28

Підписано до друку 28.09.07. Формат 60х84^{1/8}. Вид. № 173. Гарнітура Arial. Папір офсетний. Друк офсетний. Наклад 500. Ум. друк. арк. 6,97. Обл.-вид. арк. 10,0. Зам. № 27-4130.

Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет"

01601, Київ, 6-р Т. Шевченка, 14, кімн. 43,
☎ (38044) 239 32 22; (38044) 239 31 72; (38044) 239 31 58; факс (38044) 239 31 28
E-mail: vydav_polygraph@univ.kiev.ua
WWW: <http://vpc.univ.kiev.ua>